tom 45 • 2017

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

RURAL STUDIES

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK

RADA REDAKCYJNA • EDITORIAL BOARD

Jerzy BAŃSKI – Polish Academy of Sciences
Roman KULIKOWSKI – Polish Academy of Sciences
Toivo MUILU – Natural Resources Institute Finland
Roman RUDNICKI – Nicolaus Copernicus University
Michael SOFER – Bar-Ilan University
Vladimír SZÉKELY – Slovak Academy of Sciences
Antonín VAISHAR – Mendel University of Brno
Michael WOODS – Aberystwyth University

KOMITET REDAKCYJNY • EDITORIAL COMMITTEE

Konrad CZAPIEWSKI (Redaktor/Editor-in-Chief) – Polish Academy of Sciences
Maria BEDNAREK-SZCZEPAŃSKA (Zastępca Redaktora/Deputy Editor) – Polish Academy of Sciences
Marcin WÓJCIK (Zastępca Redaktora/Deputy Editor) – University of Łódź
Barbara SOLON (Managing Editor) – Polish Academy of Sciences
Michał KONOPSKI (English Language Editor) – Polish Academy of Sciences
Marcin MAZUR (Cartography Editor) – Polish Academy of Sciences
Edyta REGULSKA – Polish Academy of Sciences
Mirosław BICZKOWSKI – Nicolaus Copernicus University
Krzysztof JANC – University of Wrocław

REDAKTOR TOMU • VOLUME EDITOR

Michał KONOPSKI – Polish Academy of Sciences

RECENZJA • REVIEW

Wszystkie artykuły są recenzowane. Spis recenzentów zostanie podany w ostatnim tomie wydanym w 2017 r.

PROJEKT GRAFICZNY I SKŁAD • LAYOUT AND TYPESETTING

Tomasz RYGER – Polish Academy of Sciences

ADRES REDAKCJI • EDITORIAL OFFICE

00–818 Warszawa, Twarda 51/55
phone (+48 22) 697 88 34 fax (+48 22) 620 62 21
e-mail: b.solon@twarda.pan.pl, www.igipz.pan.pl

RCIN REPOZYTORIUM CYFROWE INSTYTUTÓW NAUKOWYCH

Tytuł indeksowany w BazEkon.
Pełne teksty artykułów dostępne w Repozytorium Cyfrowym IGiPZ PAN
http://rcin.org.pl

ISSN 1642–4689

Oddano do druku we wrześniu 2017 r.
Druk i oprawa: Partner Poligrafia Andrzej Kardasz

Publikacja bezpłatna przygotowana w ramach Planu Działania Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich

Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich

Odwiedź portal KSOW– www.ksow.pl
Zostań Partnerem Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich

Spis treści

7 **Paweł WIŚNIEWSKI**
Zasoby obszarów wiejskich w lokalnym rozwoju gospodarki niskowęglowej

21 **Katarzyna BAŃKOWSKA**
Endogeniczny potencjał kreacji prośrodowiskowych funkcji obszarów wiejskich – próba oceny w oparciu o bazę Wskaźników Zrównoważonego Rozwoju GUS

43 **Michał GÓRECKI**
Środowiskowe zasoby lokalne czynnikiem potencjalnego sukcesu gospodarczego rejonu wsi Rogóźno (powiat zgierski)

59 **Marcin GORĄCZKO • Jolanta CICHOWSKA**
Znaczenie lokalnych zasobów kulturowych w zagospodarowaniu turystycznym przestrzeni wiejskiej Kotliny Kolskiej

85 **Magdalena SZCZEPAŃSKA • Agnieszka WILKANIEC**
Rola zasobów krajobrazu kulturowego obszarów wiejskich w procesie odnowy wsi i rozwoju lokalnego na przykładzie Długiej Gośliny w województwie wielkopolskim

105 **Agnieszka WILKANIEC • Elżbieta RASZEJA • Magdalena SZCZEPAŃSKA**
Wykorzystanie zasobów krajobrazowych w polityce przestrzennej gmin na obszarze aglomeracji poznańskiej – między strategią a praktyką

125 **Bartosz WOJTYRA**
Zasoby lokalne w planowaniu przestrzennym centrum wsi – studium przypadku Rokietnicy

141 **Mariusz ANTOLAK**
Analiza i waloryzacja krajobrazu gminy wiejskiej Ostróda

157 **Mariusz ANTOLAK • Patrycja PAWELEC**
Krajobraz wsi Ługwałd i jego współczesne transformacje

175 **Bogusława BARAN-ZGŁOBICKA**
Analiza i waloryzacja krajobrazu gminy wiejskiej Ostróda

Wprowadzenie

Niniejszy tom Studiów Obszarów Wiejskich poświęcony jest środowiskowym i kulturowym zasobom wsi w Polsce. W artykułach poruszona została tematyka rozpoznania i oceny wartości użytkowej zasobów wraz z uzasadnieniem potencjalnego ich wykorzystania oraz roli, jaką mogą pełnić w rozwoju obszarów wiejskich w ujęciu ogólnopolskim, regionalnym i lokalnym.

W otwierającym zbiór prac artykule P. Wiśniewski zwraca uwagę na rolnictwo i obszary wiejskie jako istotne elementy w lokalnym kształtowaniu gospodarki niskowęglowej (niskoemisyjnej) oraz kluczowe ich znaczenie w aktualnie opracowywanych lokalnych planach na rzecz jej rozwoju. Z kolei K. Bańkowska, podkreślając znaczenie rozpoznania czynników, które na poziomie lokalnym przyczyniają się do wykształcenia trwałych funkcji prośrodowiskowych, dokonała charakterystyki lokalnego potencjału rozwojowego w oparciu o Wskaźniki Zrównoważonego Rozwoju GUS. Jeszcze inne podejście do zagadnienia przedstawił M. Górecki, szczegółowo charakteryzując wieś Rogóźno, jako obszar perspektywiczny do osiągnięcia sukcesu gospodarczego w oparciu o środowiskowe zasoby lokalne. Autor podkreśla, że rozwój ekonomiczny powinien zachodzić przy możliwie najmniejszych stratach środowiskowych oraz wkraczaniu w sferę życia lokalnej społeczności. Natomiast oceny znaczenia lokalnych zasobów kulturowych w zagospodarowaniu turystycznym Kotliny Kolskiej dokonali M. Gorączko i J. Cichowska. Autorzy zdiagnozowali, w jakim zakresie nawiązują do nich i wykorzystują je właściciele wiejskich obiektów turystycznych w swoich ofertach rekreacyjno-wypoczynkowych. M. Szczepańska i A. Wilkaniec w swoim artykule skupiły się na roli zasobów krajobrazu kulturowego w procesie odnowy wsi. Autorki zidentyfikowały zasoby wiejskiego krajobrazu kulturowego i określiły stan ich zachowania oraz przeprowadziły analizę dokumentów planistycznych, wskazując szanse i zagrożenia rozwojowe wsi Długa Goślina. Zaproponowane scenariusze rozwoju mają uniwersalny charakter i mogą znaleźć zastosowanie w przedsięwzięciach odnowy wsi na terenie Wielkopolski. Również o zasobach krajobrazowych, lecz tym razem w kontekście ich wykorzystania w polityce przestrzennej gmin, piszą A. Wilkaniec, E. Raszeja i M. Szczepańska. W pracy rozpoznano sposoby wykorzystania występujących zasobów krajobrazowych w gminach aglomeracji poznańskiej oraz skonfrontowano praktykę gospodarowania przestrzenią z zapisami w studiach gmin. Badania wykazały wyraźne różnice w sposobie prowadzenia polityki przestrzennej poszczególnych gmin w kontekście zachowania posiadanych zasobów. Z kolei artykuł B. Wojtyry poświęcony jest znaczeniu zasobów lokalnych w planowaniu przestrzennym centrum wsi w oparciu o studium przypadku urbanizującej się wsi Rokietnica. Autor miał na celu wskazanie znaczenia ziemi jako zasobu lokalnego w rozwoju wsi, zwłaszcza w kontekście zarządzania terytorialnego i prowadzenia polityki przestrzennej. Praca M. Antolaka to z kolei przykład autorskiego warsztatu metodycznego analizy i waloryzacji krajobrazu gminy wiejskiej Ostróda stworzonego na potrzeby

planowania przestrzennego. Wydzielono typy oraz podtypy krajobrazów występujących na terenie gminy i w oparciu o ściśle określone kryteria dokonano ich waloryzacji. Autor podkreśla, że choć studia krajobrazowe są nieobligatoryjnym elementem systemu planowania przestrzennego, mogą stanowić podstawę do ochrony i właściwego kształtowania struktury krajobrazu. Pokrewną tematykę z zakresu badań nad zasobami krajobrazowymi poruszyli M. Antolak oraz P. Pawelec w artykule poświęconym współczesnym transformacjom wsi Ługwałd. Podjęto w nim zagadnienie przekształceń przestrzeni podmiejskich w Polsce oraz ładu przestrzennego i estetyzacji krajobrazu wiejskiego w odniesieniu do programu odnowy wsi. Nie bez znaczenia jest także praca B. Baran-Zgłobickiej, w której autorka dokonuje oceny wybranych opracowań ekofizjograficznych z obszarów wiejskich południowo-wschodniej Polski. Poprzez analizę tych dokumentów, służących rozpoznaniu środowiska przyrodniczego, wskazuje się obszary predysponowane do pełnienia określonych funkcji społeczno-gospodarczych i ekologicznych. Ich jakość jest zatem ważna w procesie rozwoju lokalnego. Autorka podjęła się oceny opracowań ekofizjograficznych sporządzonych dla dziewięciu gmin wiejskich południowo-wschodniej Polski. Jak wynika z badań, opracowania ekofizjograficzne często stanowią niewystarczające źródło informacji o uwarunkowaniach przyrodniczych dla planowania lokalnego.

Redaktor tomu wraz z Redakcją Studiów Obszarów wiejskich mają nadzieję, że zawarte w niniejszej publikacji artykuły będą cennym materiałem do dyskusji nad zagadnieniem środowiskowych i kulturowych zasobów obszarów wiejskich. Prezentując zróżnicowane podejście badawcze, mogą one stanowić istotny element identyfikacji zasobów lokalnych i określenia ich roli w rozwoju wsi. Płynące z przeprowadzonych badań wnioski można wykorzystać do oceny sposobności wykorzystania zasobów w ujęciu społecznym i gospodarczym oraz zastosować w działaniach polityki regionalnej i lokalnej. Zamieszczone w niniejszym tomie prace stanowić mogą zatem cenne źródło wiedzy nie tylko dla naukowców, ale również powinny one zainteresować planistów, przedstawicieli administracji publicznej i samorządowej, a także mieszkańców obszarów wiejskich.

Michał Konopski

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH
2017, tom 45, s. 7–20
https://doi.org/10.7163/SOW.45.1

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

Zasoby obszarów wiejskich w lokalnym rozwoju gospodarki niskowęglowej

Rural resources in the local development of low-carbon economy

Paweł WIŚNIEWSKI

Uniwersytet Gdański
Katedra Geografii Fizycznej i Kształtowania Środowiska
ul. Bażyńskiego 4, 80-309 Gdańsk
p.wisniewski@ug.edu.pl

Zarys treści: Celem pracy jest ocena znaczenia zasobów obszarów wiejskich oraz możliwości wykorzystania ich potencjału w lokalnym rozwoju gospodarki niskowęglowej (niskoemisyjnej). W artykule dokonano diagnozy sytuacji obszarów wiejskich w Polsce i związanej z nimi działalności rolniczej w aspekcie gospodarki niskoemisyjnej, wskazując mocne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia w dwóch kluczowych elementach, do jakich zaliczyć należy utrzymanie lub wzrost zdolności do pochłaniania CO_2 oraz ograniczenie emisji gazów cieplarnianych z rolnictwa i gleb. Zwrócono uwagę na duży potencjał obszarów wiejskich w zakresie możliwości wykorzystania ich zasobów w celu zwiększenia sekwestracji węgla w biomasie i glebie, ograniczenia emisji gazów cieplarnianych, a także wykorzystania działalności rolniczej i przetwórstwa rolno-spożywczego wraz z biomasą drzewną do rozwoju energetyki odnawialnej, w tym do produkcji biogazu i biopaliw. Na przykładzie powiatu starogradzkiego, objętego *Pilotażowym programem niskowęglowego rozwoju* – pierwszym tego typu dokumentem poświęconym gospodarce niskoemisyjnej, sporządzonym w skali powiatu w Polsce – wskazano zalecane zasady funkcjonowania gospodarki niskoemisyjnej oraz kierunki niskowęglowego rozwoju na obszarach wiejskich. Podkreślono konieczność włączenia rolnictwa i terenów wiejskich do lokalnego planowania gospodarki niskoemisyjnej poprzez ich ujęcie w przygotowywanych obecnie przez jednostki samorządu terytorialnego planach gospodarki niskoemisyjnej.

Słowa kluczowe: gospodarka niskowęglowa, lokalne plany gospodarki niskoemisyjnej, obszary wiejskie, zrównoważone rolnictwo, powiat starogardzki.

Wstęp

Jak wynika z raportu Banku Światowego *Transformacja w kierunku gospodarki…* (2011), przejście do gospodarki o charakterze niskoemisyjnym w Polsce, chociaż nie pozbawione kosztów i trudności, jest możliwe do osiągnięcia w oparciu o kompleksowe, skoordynowane i odpowiednio wcześnie podjęte działania ze strony rządu. Skuteczna transformacja w kierunku takiej gospodarki wymaga jednak planowania i realizacji odpowiednich działań również na poziomie lokalnym. W tym celu tworzone są gminne plany gospodarki niskoemisyjnej (PGN). Stanowią one ważne dokumenty strategiczne, mające określić wizję

rozwoju gminy w kierunku gospodarki niskowęglowej, a także zwiększyć szansę samorządów w ubieganiu się o środki unijne. Ujęte w planach zadania powinny koncentrować się na działaniach niskoemisyjnych i efektywnie wykorzystujących zasoby, służących poprawie efektywności energetycznej i wykorzystaniu odnawialnych źródeł energii we wszystkich sektorach gospodarki przy współudziale podmiotów będących producentami oraz odbiorcami energii, mieszkańców, lokalnych władz i instytucji. Tymczasem w opracowywanych obecnie PGN szczególną uwagę poświęca się zagadnieniom dotyczącym energetyki, budownictwa i transportu, marginalnie traktując rolnictwo oraz tereny wiejskie.
W szczegółowych zaleceniach dotyczących struktury planów gospodarki niskoemisyjnej, opracowanych przez Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, podkreślono konieczność wskazania w tych dokumentach zadań inwestycyjnych mających na celu ograniczenie zużycia energii w transporcie, budynkach lub instalacjach oraz w zakresie gospodarki odpadami i produkcji energii, a także zadań nieinwestycyjnych, takich jak: planowanie przestrzenne w miastach, zamówienia publiczne, strategia komunikacyjna, działalność promocyjna (*Szczegółowe zalecenia*… 2013). Pominięto obszar rolnictwa oraz terenów wiejskich, wskutek czego w przyjmowanych do realizacji przez lokalne samorządy PGN, tworzonych najczęściej na podstawie wytycznych NFOŚiGW, działania z zakresu kształtowania terenów wiejskich i środowiska rolniczego na rzecz rozwoju gospodarki niskowęglowej nie są w ogóle brane pod uwagę lub uwzględnia się je w bardzo ograniczonym zakresie. Rolnictwo nie znalazło się również wśród sektorów, które należy obligatoryjnie uwzględnić w *Bazowej inwentaryzacji emisji* (BEI) oraz *Planach działań na rzecz zrównoważonej energii* (SEAP) – kluczowych dokumentach opracowywanych przez sygnatariuszy *Porozumienia Burmistrzów w sprawie Klimatu i Energii*. Założenia i wytyczne tej inicjatywy Komisji Europejskiej angażującej władze lokalne i obywateli w działania na rzecz zwiększenia efektywności energetycznej i wykorzystania odnawialnych źródeł energii, skupiającej na początku 2017 r. ponad 6000 miast i gmin (w tym 40 z Polski), są także często wykorzystywane przy tworzeniu lokalnych planów gospodarki niskoemisyjnej.

Celem pracy jest zwrócenie uwagi na miejsce i rolę rolnictwa oraz terenów wiejskich w kształtowaniu gospodarki niskoemisyjnej na poziomie lokalnym w Polsce, a także wskazanie działań w tych obszarach, umożliwiających ograniczenie emisji gazów cieplarnianych i poprawę zdolności pochłaniania CO_2, mogących znaleźć szerokie zastosowanie w planowaniu niskowęglowego rozwoju gmin i powiatów.

Zasoby obszarów wiejskich w świetle niskowęglowego rozwoju – mocne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia

Aby dokonać właściwej diagnozy sytuacji rolnictwa i obszarów wiejskich w aspekcie gospodarki niskoemisyjnej, a także oceny możliwości wykorzystania ich zasobów w kierunku niskowęglowego rozwoju, wskazane jest określenie mocnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń w dwóch kluczowych elementach: utrzymanie lub wzrost zdolności do pochłaniania CO_2 oraz ograniczenie emisji gazów cieplarnianych z rolnictwa i gleb.

Do mocnych stron obszarów wiejskich pod kątem możliwości rozwoju gospodarki niskoemisyjnej w Polsce zaliczyć należy przede wszystkim duże zasoby użytków rolnych oraz możliwość wykorzystania ich potencjału w celu rozwoju upraw roślin energetycznych, a także duże zasoby leśne (tab. 1). Szczególnie wysokim udziałem gruntów ornych (powyżej

75% ogółu użytków rolnych) wyróżniają się województwa: kujawsko-pomorskie, łódzkie, opolskie, pomorskie, wielkopolskie i zachodniopomorskie. Województwa: podkarpackie, podlaskie i warmińsko-mazurskie charakteryzują się z kolei stosunkowo wysokim udziałem (ponad 29%) trwałych użytków zielonych (łąk i pastwisk). Szczególnie wysoką lesistością charakteryzują się województwa: mazowieckie, warmińsko-mazurskie, wielkopolskie i zachodniopomorskie. W skali kraju w ok. 20% gmin (głównie w województwach lubuskim, podkarpackim, pomorskim, zachodniopomorskim, warmińsko-mazurskim i podlaskim) lesistość wynosi powyżej 40% (Polna 2005). Szczególne znaczenie mają lasy liściaste i mieszane, pochłaniające większą ilość CO_2 niż drzewostany iglaste. Mocną stroną w analizowanym aspekcie jest także funkcjonowanie szkół rolniczych oraz Ośrodków Doradztwa Rolniczego. W Polsce na początku 2017 r. funkcjonowało ok. 200 szkół rolniczych, w tym 45 prowadzonych i nadzorowanych przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. System doradztwa rolniczego tworzą Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie wraz z 3 oddziałami oraz 16 wojewódzkich Ośrodków Doradztwa Rolniczego, a także instytucje i podmioty niepubliczne. Działalność edukacyjna oraz doradcza tych jednostek powinna przyczynić się do wdrażania przez rolników odpowiednich praktyk rolniczych, sprzyjających ograniczeniu emisji z rolnictwa i gleb, obejmujących m.in. mulczowanie, orkę zachowawczą lub brak orki, utrzymywanie gleby pokrytej roślinnością lub pozostawianie na niej resztek roślinnych, a także dostosowanie zaopatrzenia w azot do zapotrzebowania roślin oraz dostosowanie systemów produkcji do maksymalnego wykorzystania odchodów zwierzęcych w uprawie roślin. Nie bez znaczenia jest także coraz częściej zauważalna i podkreślana społeczna potrzeba zachowania walorów przyrodniczych i turystycznych, zwłaszcza w powiązaniu z ochroną ekosystemów leśnych.

Do słabych stron zaliczyć należy przede wszystkim duży udział gleb ornych słabych i najsłabszych, okresowo lub stale suchych, o niskiej produktywności, ubogich w materię organiczną, co ogranicza możliwość pochłaniania CO_2. W skali kraju udział takich gleb (V oraz VI klasy bonitacyjnej) wynosi 34%. Szczególnie duży odsetek (powyżej 45%) gleb najniższych klas bonitacyjnych występuje w województwach łódzkim, mazowieckim i podlaskim (ryc. 1). Jakość polskich gleb należy do najniższych w Europie, a potencjał produkcyjny 1 ha gleb w Polsce odpowiada potencjałowi ok. 0,6 ha gruntów ornych krajów UE (Skłodowski i Bielska 2009). Zmniejszaniu stopnia akumulacji węgla sprzyja także duży udział gleb zakwaszonych, o małej zdolności retencyjnej i niskiej zawartości próchnicy. Szczególnie wysokim udziałem (powyżej 50%) gleb o bardzo dużym lub dużym zakwaszeniu charakteryzują się użytki rolne w województwach mazowieckim, małopolskim, łódzkim, podlaskim i podkarpackim (ryc. 2). W ostatnich kilkunastu latach w Polsce nastąpił wyraźny spadek znaczenia uprawy roślin wieloletnich – traw lub ich mieszanek z roślinami motylkowatymi (bobowatymi) – pozostawiających dużą ilość biomasy w postaci resztek roślinnych oraz poprawiających bilans azotu w glebie (Gaweł 2011; Kozłowski i in. 2011). Jak podaje A. Harasim (2015), uprawy mieszanek motylkowatych z trawami i traw stanowią zaledwie 0,6% powierzchni kraju. Ich najniższym udziałem (wynoszącym 0,2%) w strukturze użytkowania ziemi w 2014 r. charakteryzowały się województwa: dolnośląskie, opolskie, podkarpackie i śląskie, natomiast najwyższym (od 1,1 do 1,3%) – podlaskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie. Słabą stroną obszarów wiejskich w analizowanym aspekcie jest także niski poziom stabilności ekologicznej powierzchni ziemi w Polsce (Harasim 2015). Wysoką wartością tego wskaźnika, będącego ilorazem sumy powierzchni korzystnych (stabilnych ekologicznie) elementów ziemi użytkowanej rolniczo

Tabela 1. Użytkowanie gruntów w województwach w 2015 r.

Województwo	Użytki rolne						Grunty leśne, zadrzewione i zakrzewione		
	w tys. ha	w tym (w%)					w tys. ha	w tym (w%)	
		grunty orne	sady	łąki i pastwiska trwałe	grunty rolne zabudowane	grunty pod stawami i rowami		lasy	grunty zadrzewione i zakrzewione
Dolnośląskie	1185,3	73,4	0,5	21,6	2,5	2,0	625,8	97,7	2,3
Kujawsko-pomorskie	1169,2	84,9	1,0	11,2	2,0	0,9	438,9	97,7	2,3
Lubelskie	1757,4	74,8	1,9	18,5	3,6	1,2	608,6	95,9	4,1
Lubuskie	565,1	71,2	0,5	24,1	2,5	1,7	718,8	98,9	1,1
Łódzkie	1284,4	77,5	2,5	15,7	3,3	1,0	402,3	97,3	2,7
Małopolskie	922,7	71,2	3,1	20,7	4,3	0,7	464,0	95,0	5,0
Mazowieckie	2385,1	69,9	3,9	21,9	3,4	0,9	881,0	94,1	5,9
Opolskie	600,1	81,8	0,5	14,2	2,1	1,4	263,0	98,5	1,5
Podkarpackie	937,2	64,4	1,1	29,2	4,2	1,1	728,7	94,0	6,0
Podlaskie	1214,1	63,4	0,4	32,9	2,6	0,7	643,8	97,9	2,1
Pomorskie	920,2	76,2	0,5	19,8	2,2	1,3	690,5	98,8	1,2
Śląskie	628,3	72,5	1,0	21,9	2,9	1,7	412,6	97,7	2,3
Świętokrzyskie	751,6	72,3	4,3	18,5	3,9	1,0	345,9	96,9	3,1
Warmińsko-mazurskie	1306,7	67,2	0,2	29,6	2,0	1,0	796,1	96,9	3,1
Wielkopolskie	1935,7	78,3	0,8	14,0	5,7	1,2	797,1	98,7	1,3
Zachodniopomorskie	1119,2	77,0	0,4	20,1	1,6	0,9	857,3	97,4	2,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *Rocznika statystycznego rolnictwa* (2015).

(łąk i pastwisk trwałych, sadów, upraw mieszanek motylkowato-trawiastych i traw, rowów i stawów) i ziemi nierolniczej (lasów, gruntów zadrzewionych i zakrzewionych, wód i użytków ekologicznych) oraz sumy powierzchni niekorzystnych (niestabilnych ekologicznie) elementów ziemi rolniczej (gruntów ornych z zasiewami jednorocznymi, gruntów rolnych zabudowanych) i nierolniczej (gruntów zabudowanych i zurbanizowanych, nieużytków i innych terenów), charakteryzuje się jedynie województwo lubuskie. Najniższym wskaźnikiem stabilności ekologicznej powierzchni ziemi charakteryzują się województwa łódzkie i kujawsko-pomorskie (ryc. 3). Funkcjonujący (zwłaszcza na gruntach po byłych PGR) system gospodarki wielkoobszarowej z monokulturami roślin i uproszczonym płodozmianem oraz prowadzona często w niewłaściwy sposób agrotechnika, wyzwalają procesy erozyjne, które przyczyniają się do zmniejszenia zawartości glebowej materii organicznej i zbyt sła-

bego wiązania (sekwestracji) węgla w glebie (Koćmit 1998; Wojtasik i in. 2008). Rozwojowi gospodarki niskoemisyjnej na obszarach wiejskich w Polsce nie sprzyja także niewielka liczba biogazowni rolniczych w stosunku do wysokiego potencjału pozyskiwania biomasy. Na koniec marca 2016 r. produkcją biogazu rolniczego w Polsce zajmowało się 76 podmiotów gospodarczych, wytwarzających energię elektryczną w układzie kogeneracyjnym w 86 instalacjach o rocznej wydajności do wytwarzania biogazu rolniczego na poziomie 349,8 mln m^3 oraz łącznej mocy zainstalowanej elektrycznej 91,1 MW_e (*Rejestr wytwórców biogazu*… 2016). Najwięcej biogazowni rolniczych zlokalizowanych jest w województwie zachodniopomorskim, gdzie funkcjonuje 12 instalacji o łącznej mocy zainstalowanej elektrycznej 11,6 MW_e Dla porównania, w województwach opolskim i świętokrzyskim zlokalizowano po jednej tego typu instalacji o mocy 2,0 i 0,8 MW_e. Sukcesywny spadek pogłowia trzody chlewnej ogranicza z kolei możliwość wykorzystania obornika jako alternatywy dla nawozów azotowych. Według danych GUS w latach 2005–2015 pogłowie trzody chlewnej w Polsce zmniejszyło się o ok. 40%.

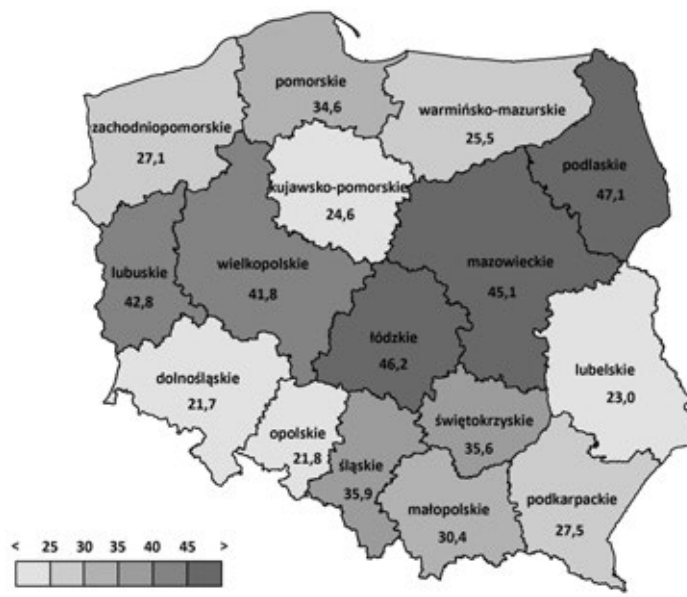

Ryc. 1. Udział gleb ornych słabych i najsłabszych w Polsce w 2008 r.
Źródło: opracowanie własne na podstawie: P. Skłodowski i A. Bielska (2009).
Percentage of weak and very weak soils in Poland in 2008
Source: own elaboration based on: P. Skłodowski and A. Bielska (2009).

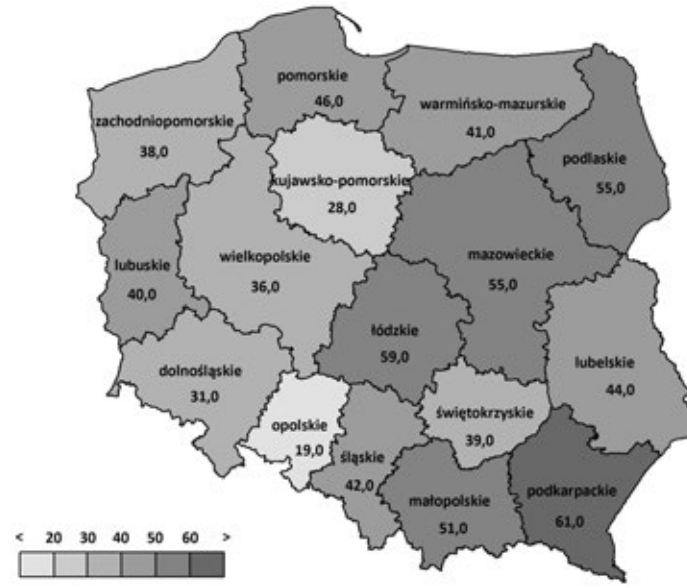

Ryc. 2. Udział gleb kwaśnych i bardzo kwaśnych w użytkach rolnych w Polsce w 2015 r.
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (2015b).
Percentage of acidic and very acidic soils in agricultural areas in Poland in 2015
Source: own elaboration based on CSO (2015b) data.

Ryc. 3. Wartości wskaźnika stabilności ekologicznej powierzchni ziemi w Polsce w 2014 r.: 0,5–1,0 – niski, 1,01–1,5 – średni, 1,51–2,0 – wysoki.
Źródło: opracowanie własne na podstawie: A. Harasim (2015).
Values of ecological stability indicator in the land use in Poland in 2014: 0.5–1.0 – low, 1.01–1.5 – medium, 1.51–2.0 – high.
Source: own elaboration based on: A. Harasim (2015).

Szans na utrzymanie lub wzrost zdolności do pochłaniania CO_2 oraz ograniczenie emisji z rolnictwa i gleb w oparciu o zasoby obszarów wiejskich upatrywać należy przede wszystkim w zakładanym wzroście znaczenia upraw roślin o dodatnim wskaźniku reprodukcji glebowej materii organicznej (strączkowych, traw, bobowatych i ich mieszanek) oraz międzyplonów, związanym z systemem płatności bezpośrednich w latach 2015–2020 oraz promowaniem zrównoważonego systemu gospodarowania i zapobiegania ubytkowi substancji organicznej w glebie w ramach *Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020* (PROW, 2014). Wzrasta także zainteresowanie biogazowniami rolniczymi, co powinno przyczynić się do zwiększenia stopnia zagospodarowania odchodów zwierzęcych i innych odpadów rolniczych oraz wpłynąć na rozwój upraw roślin z przeznaczeniem na substraty. W rejestrze wytwórców biogazu rolniczego Agencji Rynku Rolnego w okresie od stycznia 2011 r. do marca 2016 r., pojawiły się 72 nowe podmioty gospodarcze oraz 78 nowych instalacji. Szans należy upatrywać również w realizacji przez Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe (w którego zarządzie pozostaje 77,1% powierzchni leśnej kraju) koncepcji wielofunkcyjnego modelu lasu, ze szczególnym uwzględnieniem jego roli ekologicznej (ochronnej), a także w realizowanych koncepcjach wyznaczania sieci korytarzy ekologicznych (m.in. na potrzeby planowania przestrzennego).

Do głównych zagrożeń w zakresie możliwości utrzymania lub wzrostu zdolności do pochłaniania CO_2 oraz ograniczenia emisji gazów cieplarnianych z rolnictwa i gleb należy wzrost ryzyka wystąpienia suszy rolniczej, obserwowany już niemal na 95% powierzchni rolniczej Polski. Szczególnie zagrożone są bardzo lekkie i lekkie gleby piaszczyste o niskiej zdolności retencjonowania wody w profilu. Ograniczony dostęp do wody może okazać się istotną barierą zarówno dla produkcji żywności, jak i rozwoju zielonych technologii. Rośliny energetyczne charakteryzują się bowiem zróżnicowanymi wymaganiami wodnymi i reakcją na ich zaspokojenie w środowisku glebowym (Ostrowski i in. 2009). Nasilają się także czynniki stresowe oddziałujące na uprawy i środowisko leśne, w szczególności występujące coraz częściej w Polsce anomalie pogodowe oraz zjawiska ekstremalne. Mogą one przyczynić się m.in. do większego nasilenia chorób i gradacji szkodników roślin, trudności w terminowym i precyzyjnym wykonywaniu zabiegów agrotechnicznych, bezpośrednich zniszczeń roślin lub plonu w fazie dojrzewania, przyspieszenia procesów erozji gleb, znacznych ograniczeń plonowania, a także chorób infekcyjnych i pożarów lasów. Wśród innych zagrożeń wymienić należy pogarszające się warunki wodne w glebach leśnych i często niewłaściwą strukturę drzewostanów (niezgodność z siedliskiem). Systematycznie zmniejsza się powierzchnia użytków rolnych. W skali kraju w latach 2002–2010 ich areał zmniejszył się o 8% (1,4 mln ha). Szczególnie duży spadek powierzchni użytków rolnych w tym okresie (o 14–16%) zanotowano w województwach śląskim, małopolskim i podkarpackim (Matyka 2012). Wzrasta natomiast zużycie nawozów azotowych fizjologicznie kwaśnych, co może – zwłaszcza przy niedostatecznych dawkach ekologicznych i naturalnych nawozów zawierających wapń – przyczynić się do dalszego wzrostu zakwaszenia gleb. Obserwuje się także tendencję do specjalizacji gospodarstw w kierunku oddzielenia produkcji roślinnej od zwierzęcej, mogącą skutkować wyłączeniem stosowania obornika w gospodarstwach bezinwentarzowych z jednoczesnym brakiem praktyk sekwestrujących węgiel. Zmniejszająca się opłacalność produkcji oraz wzrost kosztów chowu zwierząt gospodarskich przyczyniają się do spadku zainteresowania dalszym prowadzeniem gospodarstw rolnych wśród coraz lepiej wykształconej (również w zakresie rolnictwa) młodzieży.

Kierunki rozwoju niskowęglowego lokalnych samorządów w oparciu o zasoby obszarów wiejskich – przykład powiatu starogardzkiego

Mając na uwadze uwarunkowania wynikające z powyższej diagnozy, w celu skutecznego kształtowania gospodarki niskoemisyjnej na obszarach wiejskich, należy dążyć przede wszystkim do pełnego wykorzystania zasobów i potencjału tych obszarów dla wzrostu sekwestracji węgla w biomasie i glebie, wnoszenia materii organicznej do gleby z jednoczesnym zmniejszaniem jej strat, optymalizacji systemów przechowywania, transportu i rozprowadzania na polach odchodów zwierzęcych oraz ich odpowiedniego zagospodarowania, szerokiego wykorzystywania działalności rolniczej i przetwórstwa rolno-spożywczego do rozwoju energetyki odnawialnej (w tym do produkcji biogazu i biopaliw), a także do znaczącej poprawy efektywności energetycznej oraz wzrostu udziału energii odnawialnej w produkcji roślinnej i zwierzęcej.

Realizacja wyżej wymienionych celów wymaga wdrożenia odpowiednich zasad funkcjonowania gospodarki niskoemisyjnej oraz kierunków rozwoju niskowęglowego obszarów wiejskich. Przedstawione poniżej propozycje są efektem badań i analiz przeprowadzonych podczas prac autora nad *Pilotażowym programem niskowęglowego rozwoju powiatu starogardzkiego*, zrealizowanym w latach 2014–2015 w ramach projektu „Dobry Klimat dla Powiatów" przez Instytut na rzecz Ekorozwoju, Związek Powiatów Polskich oraz Community Energy Plus we współpracy ze społeczeństwem, władzami i instytucjami powiatu starogardzkiego. Jest to pierwszy tego typu dokument poświęcony gospodarce niskoemisyjnej, sporządzony w skali powiatu w Polsce. Rolnictwo oraz tereny wiejskie (wraz z leśnymi) stanowią jeden z jego podstawowych obszarów aktywności oraz istotną oś rozwoju (*Pilotażowy program*… 2015). Wyniki prac nad *Pilotażowym programem niskowęglowego rozwoju powiatu starogardzkiego*, ze względu na regionalne zróżnicowanie struktur wiejskich i rolniczych w Polsce (Bański 2010), nie mogą być uogólniane na skalę ogólnokrajową. Mając jednak na uwadze typowo rolniczy charakter analizowanego obszaru, położonego w południowej części województwa pomorskiego, są one reprezentatywne dla większości terenów wiejskich znajdujących się w niżowej części kraju. Wśród 13 gmin wchodzących w skład badanego powiatu, 9 to gminy wiejskie. Na jego terenie znajduje się ok. 3,5 tys. gospodarstw rolnych, zarejestrowanych jest także 367 podmiotów gospodarczych zajmujących się rolnictwem, leśnictwem, łowiectwem i rybactwem. Jak wynika z obliczeń śladu węglowego, rolnictwo jest źródłem ok. 12% całkowitej emisji gazów cieplarnianych w tym powiecie (tab. 2). W latach 2005–2013 zanotowano tu wzrost o ok. 9,7% emisji metanu i podtlenku azotu pochodzących z rolnictwa, wyrażonej jako ekwiwalent dwutlenku węgla (CO_2 eq). Większość emisji z tego sektora (ok. 54% w 2013 r.) pochodzi ze źródeł związanych z hodowlą zwierząt gospodarskich – fermentacji jelitowej oraz odchodów zwierzęcych (tab. 3). Jej istotnym źródłem jest również użytkowanie gleb rolnych, w szczególności stosowanie nawozów mineralnych. Według prognozy ostrzegawczej, w przypadku braku podjęcia dodatkowych działań na rzecz redukcji emisji, mając na uwadze zmieniające się uwarunkowania rynkowe, zmiany w polityce rolnej, trendy zmian w pogłowiu zwierząt, nieprzewidywalność cen pasz oraz podaży i popytu, potencjalną koniunkturę, a także zachodzące zmiany strukturalne na wsi, wielkość emisji z rolnictwa w powiecie starogardzkim w 2020 r. wzrośnie o 7,1%, a w 2030 r. o 19,5% w stosunku do stanu z 2013 r.

Tabela 2. Całkowita emisja gazów cieplarnianych w powiecie starogardzkim w latach: 2005, 2010, 2013 oraz prognoza ostrzegawcza na lata 2020 i 2030

Źródło emisji	Całkowita emisja (tys. Mg CO_2 eq)			Prognozowana emisja (tys. Mg CO_2 eq)	
	2005	2010	2013	2020	2030
Przemysł, energetyka i gospodarka mieszkaniowa	855,0	784,4	705,7	781,7	810,9
Transport	80,9	120,1	160,5	195,4	249,0
Gospodarka odpadami i proces oczyszczania ścieków	314,7	367,7	400,8	479,8	565,5
Rolnictwo	120,3	124,0	132,0	141,4	157,7
Razem	1370,9	1396,2	1399,0	1598,3	1783,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Pilotażowy program*... (2015).

Tabela 3. Emisja gazów cieplarnianych z rolnictwa w powiecie starogardzkim w latach: 2005, 2010, 2013 oraz prognoza ostrzegawcza na latach 2020 i 2030

Źródło emisji	Całkowita emisja (Mg CO_2 eq)			Prognozowana emisja (Mg CO_2 eq)	
	2005	2010	2013	2020	2030
Fermentacja jelitowa	23 511,10	22 958,09	24 157,18	24 259,20	25 057,20
Odchody zwierzęce	47 691,43	50 379,52	47 748,95	49 424,80	49 964,80
Grunty rolne	49 131,45	50 637,29	60 058,52	67 735,00	82 615,00
Spalanie resztek roślinnych	14,50	15,75	16,11	18,00	20,13
Razem	120 348,48	123 990,65	131 980,76	141 437,01	157 657,13

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Raport II oceny*... (2015).

W porównaniu z prognozą ostrzegawczą, jeśli podjęte będą określone działania, możliwe jest ograniczenie wzrostu emisji gazów cieplarnianych ze źródeł rolniczych w powiecie starogardzkim o niecałe 15 tys. Mg CO_2 eq w 2020 r. i o ponad 23 tys. Mg CO_2 eq w 2030 r. Możliwa jest również poprawa zdolności pochłaniania CO_2 o ponad 36% w okresie 2005–2020 i o ponad 65% w okresie 2005–2030 w wyniku zmian w użytkowaniu terenów. Aby osiągnąć wskazane wartości zmniejszenia emisji oraz wzrostu pochłaniania CO_2, mając na uwadze lokalne uwarunkowania, konieczne jest wdrożenie odpowiednich zasad funkcjonowania gospodarki niskowęglowej na terenach wiejskich powiatu, w oparciu o ich zasoby. Przyjęto, że powinny one w szczególności obejmować zagospodarowywanie do produkcji energii niewykorzystywanych w gospodarstwie rolnym odpadów organicznych pochodzących z działalności rolniczej, a także stosowanie i promocję dobrych praktyk oraz niskoemisyjnych technologii w sektorze rolno-spożywczym. Istotną rolę powinna odgrywać promocja innowacyjnych, niskoemisyjnych technologii w produkcji, stosowaniu nawozów i środków ochrony roślin, nowych odmian (w tym roślin energetycznych), systemów chowu i żywienia zwierząt oraz zabiegów agrotechnicznych. Konieczne jest planowanie i skuteczne zarządzanie przeciwerozyjną ochroną gleb z wykorzystaniem dokumentów planistycznych i strategicznych, stosowanie agrotechniki przeciwerozyjnej oraz fitomelioracji na terenach zagrożonych erozją, zwiększenie retencyjności gleb na obszarach wiejskich w zintegrowanej ochronie przed powodzią, erozją i skutkami suszy, dalsze zwiększanie powierzchni terenów zielonych i lesistości

oraz wprowadzanie zadrzewień i tworzenie leśnych korytarzy ekologicznych. W produkcji roślinnej należy dążyć do stosowania międzyplonów i wsiewek roślin o dodatnim wskaźniku reprodukcji glebowej materii organicznej, przyorywania i stosowania jako zielony nawóz resztek pożniwnych pozostających na polu oraz kompostowania i wykorzystywania do nawożenia wysokowartościowym kompostem produktów ubocznych chowu zwierząt. W produkcji zwierzęcej wskazane jest eliminowanie w karmieniu zwierząt zbędnych ilości aminokwasów oraz stosowanie preparatów wiążących związki azotowe.

Wśród podstawowych kierunków rozwoju niskowęglowego terenów wiejskich powiatu powinny znaleźć się m.in.: zwiększenie wykorzystania przez rolników obornika i nawozów organicznych (m.in. kompostów i przyorywania nawozów zielonych), wzrost znaczenia w produkcji roślin o dodatnim wskaźniku reprodukcji glebowej materii organicznej oraz wykorzystywanie gruntów ugorowanych lub odłogowanych i nieużytków pod uprawę roślin energetycznych. Na terenach o słabych glebach piaszczystych, podatnych na erozję konieczna jest dalsza realizacja zalesień i zadrzewień, a także wzmacnianie odporności lasów poprzez odpowiednią pielęgnację nowo założonych upraw leśnych, wprowadzanie gatunków domieszkowych i biocenotycznych w zalesieniach oraz zapobieganie fragmentacji kompleksów leśnych. Na obszarach, na których występują wtórnie nasadzone monokultury sosnowe należy realizować systematyczną przebudowę drzewostanów w celu poprawy warunków wodnych gleb oraz funkcji glebochronnych i glebotwórczych. Konieczne są działania prowadzące do zwiększenia sekwestracji węgla w glebie, w szczególności przez przeciwdziałanie erozji oraz dążenie do zachowania właściwej struktury i zasobności gleby w składniki nawozowe. W celu zmniejszenia zakwaszenia gleb użytkowanych rolniczo, na obszarach o glebach kwaśnych i bardzo kwaśnych powinno stosować się wapnowanie gleb.

Wśród działań mających na celu wnoszenie materii organicznej do gleby z jednoczesnym zmniejszaniem jej strat, niezbędnych do realizacji we wszystkich gminach powiatu, szczególną rolę powinno odgrywać zwiększenie produkcji biomasy, stosowanie nawozów organicznych, wprowadzanie użytków zielonych oraz stosowanie odpowiednich praktyk rolniczych, takich jak mulczowanie, orka zachowawcza lub brak orki, utrzymywanie pokrywy roślinnej gleby lub pozostawienie na niej resztek roślinnych.

Konieczny jest wzrost zainteresowania rolników poprawą technik żywienia zwierząt, odpowiednim zbilansowaniem dawek pokarmowych i dodawaniem do paszy preparatów wiążących związki azotowe, a także stosowaniem płyt obornikowych i zbiorników na gnojowicę, doskonaleniem systemów utrzymania zwierząt gospodarskich oraz obniżaniem emisji metanu z przechowywanych obornika i gnojowicy w wyniku obniżenia temperatury składowanych odchodów przez odzysk i kumulację energii cieplnej czy budowę instalacji do odzysku biogazu z fermentacji gnojowicy.

Ukierunkowanie rozwoju terenów wiejskich na gospodarkę niskoemisyjną wymaga realizacji określonych inwestycji, działań miękkich i instytucjonalnych. W przypadku powiatu starogardzkiego szczególne znaczenie powinny odgrywać:

- budowa małych biogazowni rolniczych przez rolników indywidualnych (w formie sieci);
- promocja i wdrażanie inteligentnych technik rolnictwa precyzyjnego w zrównoważonej produkcji roślinnej, nowych technologii produkcji, stosowania nawozów naturalnych, mineralnych i środków ochrony roślin, a także nowych odmian roślin, technik hodowlanych i zabiegów agrotechnicznych w warunkach zmian klimatycznych;

- realizacja szkoleń dla rolników w zakresie gospodarki niskoemisyjnej na terenach wiejskich oraz stosowania odnawialnych źródeł energii w rolnictwie w ramach działalności doradczej Ośrodków Doradztwa Rolniczego;
- wdrożenie do realizacji w działającej na terenie powiatu szkole rolniczej programu nauczania dodatkowego przedmiotu „Odnawialne źródła energii" oraz kształcenie w zawodzie technik urządzeń i systemów energetyki odnawialnej.

Podstawową rolę w monitorowaniu skuteczności realizacji działań mających na celu kształtowanie niskowęglowego rozwoju – zarówno powiatu starogardzkiego, jak i innych powiatów i gmin – powinny pełnić przyjęte w PGN mierniki, pogrupowane przy zastosowaniu powszechnie wykorzystywanej koncepcji podziału mierników środowiskowych na trzy grupy funkcjonalne: presji na środowisko, jakości (stanu środowiska) oraz reakcji na problemy sozologiczne, przejawiającej się działaniami w zakresie ochrony środowiska (Borys 2005; Kistowski 2006). W celu skutecznego prowadzenia monitoringu emisji zanieczyszczeń pochodzących z produkcji roślinnej i zwierzęcej, stanu środowiska oraz skuteczności realizacji kierunków rozwoju niskowęglowego na obszarach wiejskich, wskazane jest wykorzystanie przynajmniej podstawowych mierników, traktowanych jako zakres minimum (tab. 4).

Podstawowym źródłem danych, z którego samorządy mogą pozyskać zmienne i na ich podstawie budować moduł wskaźnikowy jest Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS). Na poziomie gmin dostępne są w nim wyniki Powszechnych Spisów Rolnych, obejmujące m.in. liczbę indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję zwierzęcą, liczbę ciągników i maszyn rolniczych, powierzchnię i strukturę użytków rolnych (w tym upraw wieloletnich i trwałych użytków zielonych), wielkość i strukturę produkcji zwierzęcej, powierzchnię i strukturę zasiewów (w tym roślin bobowatych), poziom zużycia nawozów mineralnych i organicznych, powierzchnię obszarów leśnych i wskaźnik lesistości oraz powierzchnię gruntów ugorowanych. W statystyce publicznej znaleźć można również dane dotyczące powierzchni oraz liczby nowych nasadzeń i ubytków drzew i krzewów. Agencja Rynku Rolnego prowadzi ogólnodostępny rejestr wytwórców biogazu rolniczego, na podstawie którego można określić liczbę i moc uruchomionych jednostek wytwarzania energii elektrycznej i cieplnej z biomasy i biogazu w gminie w danym roku. Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach dysponuje stosunkowo dokładnymi danymi dotyczącymi stopnia zagrożenia erozją użytków rolnych w gminach. Lokalne samorządy mogą także korzystać z możliwych do zastosowania na poziomie gminy wskaźników, zaproponowanych w istniejących opracowaniach. Wśród ciekawych pozycji wymienić należy m.in. *Atlas Rolnictwa Polski*, przedstawiający obraz stanu polskiej gospodarki rolnej w ujęciu przestrzennym o różnych skalach (Bański 2010), pracę P. Śleszyńskiego i in. (2013), w której dokonano przeglądu dostępnych źródeł informacji i przedstawiono koncepcję wskaźników (w tym środowiskowych) do oceny zagospodarowania i ładu przestrzennego w gminach, a także *Atlas sozologiczny gmin Polski*, poświęcony problematyce zagrożeń, jakości i ochrony środowiska, w tym elementów rolniczej przestrzeni produkcyjnej (Kistowski 2013).

Tabela 4. Przykłady mierników, możliwych do zastosowania w celu monitorowania skuteczności działań na rzecz niskowęglowego rozwoju obszarów wiejskich

Grupa funkcjonalna	Miernik
Mierniki presji na środowisko	liczba indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję zwierzęcą [szt.]
	udział użytkowanych rolniczo gleb narażonych na erozję w stosunku do ogółu gleb narażonych na erozję [%]
	liczba ciągników i maszyn rolniczych [szt., szt./100 ha]
	powierzchnia użytków rolnych przypadająca na 1 ciągnik [ha/ciągnik]
	produkcja zwierzęca na 1 ha użytków rolnych [kg/ha, dm^3/ha]
	zużycie nawozów mineralnych na 1 ha użytków rolnych [kg/ha]
	zużycie nawozów wapniowych na 1 ha użytków rolnych [kg/ha]
Mierniki jakości (stanu środowiska)	lesistość gminy/powiatu [%]
	udział użytków rolnych zagrożonych erozją [%]
	udział gruntów ugorowanych w stosunku do powierzchni użytków rolnych [%]
Mierniki reakcji	powierzchnia nowych zalesień, zadrzewień i zakrzewień [ha lub%]
	liczba ekologicznych gospodarstw rolnych [szt.]
	udział powierzchni użytków rolnych w gospodarstwach ekologicznych w stosunku do areału użytków rolnych [%]
	powierzchnia upraw wieloletnich [ha]
	zużycie nawozów organicznych (obornika) na 1 ha użytków rolnych [kg/ha]
	udział powierzchni upraw ekologicznych w stosunku do powierzchni użytków rolnych [%]
	udział powierzchni upraw roślin strączkowych w stosunku do powierzchni użytków rolnych [%]
	udział trwałych użytków zielonych w stosunku do powierzchni użytków rolnych [%]
	liczba uruchomionych jednostek wytwarzania energii elektrycznej i cieplnej z biomasy i biogazu [szt.]
	moc uruchomionych jednostek wytwarzania energii elektrycznej i cieplnej z biomasy i biogazu [kW, MW]

Podsumowanie

Rolnictwo i obszary wiejskie – w przeciwieństwie do obecnych tendencji – powinny stanowić istotny element w lokalnym kształtowaniu gospodarki niskoemisyjnej oraz kluczowy obszar aktywności w opracowywanych aktualnie lokalnych planach na rzecz jej rozwoju. Określenie głównych kierunków rozwoju niskowęglowego, kluczowych potrzeb inwestycyjnych oraz konkretnych działań w części programowej planów gospodarki niskoemisyjnej, powinno być poprzedzone pełną diagnozą lokalnych uwarunkowań, obejmującą również ocenę sytuacji rolnictwa i obszarów wiejskich oraz możliwości wykorzystania ich zasobów w celu utrzymania lub wzrostu zdolności do pochłaniania CO_2 i ograniczenia emisji gazów cieplarnianych z rolnictwa i gleb.

Przeprowadzona w artykule analiza oraz wyniki wcześniejszych prac autora nad *Pilotażowym programem…* (2015), wskazują na duży potencjał rolnictwa i obszarów wiejskich (w tym

leśnych) w zakresie możliwości wykorzystania ich zasobów w celu zwiększenia sekwestracji węgla w biomasie i glebie, ograniczenia emisji gazów cieplarnianych, a także wykorzystania działalności rolniczej i przetwórstwa rolno-spożywczego wraz z biomasą drzewną do rozwoju energetyki odnawialnej, w tym do produkcji biogazu i biopaliw. W świetle przeprowadzonej oceny mocnych i słabych stron w zakresie możliwości utrzymania lub wzrostu zdolności do pochłaniania CO_2 oraz ograniczenia emisji z terenów wiejskich i związanej z nimi działalności rolniczej, największym potencjałem w tym zakresie charakteryzują się województwa: zachodniopomorskie, warmińsko-mazurskie, podlaskie, wielkopolskie i lubuskie.

Potencjał ten, oparty przede wszystkim na dużych zasobach użytków rolnych i gruntów leśnych, powinien być kształtowany i wzbogacany poprzez wdrożenie odpowiednich zasad funkcjonowania oraz kierunków rozwoju gospodarki niskowęglowej na obszarach wiejskich. Przykład powiatu starogardzkiego wskazuje, że należy dążyć do identyfikacji i eliminacji słabych stron oraz potencjalnych zagrożeń utrudniających utrzymanie lub wzrost zdolności do pochłaniania CO_2 oraz ograniczenie emisji gazów cieplarnianych z rolnictwa i gleb przy jednoczesnej realizacji wizji gospodarki niskoemisyjnej na tych obszarach. W promocji i wdrażaniu niskowęglowych praktyk rolniczych należy wykorzystać potencjał systemu doradztwa rolniczego, a także szkół rolniczych, realizując w nich treści programowe z zakresu odnawialnych źródeł energii oraz kształcąc w zawodzie technik urządzeń i systemów energetyki odnawialnej.

Literatura

Bański J. (red.), 2010, *Atlas rolnictwa Polski,* Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa.

Borys T., 2005, *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Warszawa–Białystok.

Gaweł E., 2011, *Rola roślin motylkowatych drobnonasiennych w gospodarstwie rolnym*, Woda–Środowisko–Obszary Wiejskie, 11, 3 (35), s. 73–91.

Harasim A., 2015, *Użytkowanie powierzchni ziemi w Polsce w aspekcie stabilności ekologicznej*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 1, s. 66–71.

Kistowski M., 2006, *Wpływ programów ochrony na środowisko przyrodnicze. Ocena jakości i ekoinnowacyjności programów ochrony środowiska województw opracowanych w latach 2001–2005*, Studia nad Zrównoważonym Rozwojem, t. 3, Komitet „Człowiek i Środowisko" PAN, Gdańsk–Warszawa.

Kistowski M., 2013, *Atlas sozologiczny gmin Polski 2000–2009*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.

Koćmit A., 1998, *Erozja wodna w obszarach młodoglacjalnych Pomorza i możliwości jej ograniczenia*, Bibliotheca Fragmenta Agronomica, 4B, s. 83–99.

Kozłowski S., **Swędrzyński A.**, **Zielewicz W.**, 2011, *Rośliny motylkowate w środowisku przyrodniczym*, Woda–Środowisko–Obszary Wiejskie, 11, 4 (36), s. 161–181.

Matyka M., 2012, *Analiza regionalnego zróżnicowania zmian w użytkowaniu gruntów w Polsce*, Polish Journal of Agronomy, 10, s. 16–20.

Ostrowski J., **Gutkowska A.**, **Tusiński E.**, 2009, *Udział czynnika wodnego w modelowaniu kategoryzacji oraz oceny przydatności gruntów do uprawy roślin energetycznych*, Woda–Środowisko–Obszary Wiejskie, 9, 4 (28), s. 187–202.

Pilotażowy program niskowęglowego rozwoju powiatu starogardzkiego, 2015, Fundacja Instytut na rzecz Ekorozwoju, Warszawa.

Polna M., 2005, *Zmiany lesistości Polski w latach 1990–2001*, Acta Sci. Pol. Silv. Colendar. Rat. Ind. Lignar., 4 (1), s. 51–60.

PROW, 2014, *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.

Raport II oceny śladu węglowego powiatu starogardzkiego dla lat 2005, 2010 i 2013 oraz prognoza ostrzegawcza na lata 2020 i 2030, 2015, Fundacja Instytut na rzecz Ekorozwoju, Warszawa.

Rejestr wytwórców biogazu rolniczego (stan na dzień 30.03.2016 r.), 2016, Agencja Rynku Rolnego, Warszawa.

Rocznik statystyczny rolnictwa, 2015, GUS, Warszawa.

Skłodowski P., **Bielska A.**, 2009, *Właściwości i urodzajność gleb Polski – podstawą kształtowania relacji rolno-środowiskowych*, Woda–Środowisko–Obszary Wiejskie, 9, 4 (28), s. 203–214.

Szczegółowe zalecenia dotyczące struktury planu gospodarki niskoemisyjnej, 2013, Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, Warszawa.

Śleszyński P. (red.), 2013, *Wskaźniki zagospodarowania i ładu przestrzennego w gminach*, Biuletyn KPZK PAN, 252, Warszawa

Środki produkcji w rolnictwie w roku gospodarczym 2014/2015, 2015, GUS, Warszawa.

Transformacja w kierunku gospodarki niskoemisyjnej w Polsce, 2011, Bank Światowy, Washington DC.

Wojtasik M., **Wiśniewski P.**, **Loranc L.**, 2008, *Problemy erozji gleb na przykładzie kilku gmin w województwach kujawsko-pomorskim i wielkopolskim*, Przegląd Naukowy Inżynieria i Kształtowanie Środowiska, 3 (41), s. 41–49.

Summary

The aim of the study is to assess the importance of rural resources and the ability to use their potential for the local low-carbon economy development. The paper presents a diagnosis of the situation of Polish agriculture and rural areas in terms of low-carbon economy. Strengths and weaknesses as well as the opportunities and threats in the two key elements, i.e. maintenance or increase in the ability to absorb CO2 and reduction of greenhouse gas emissions from agricultural lands and soils, were indicated. Specific attention was paid to the high potential of agriculture and rural areas (including forestry) in terms of the possible use of their resources in order to increase the sequestration of carbon in biomass and soil and reduce greenhouse gas emissions, as well as the use of agricultural and agro-food processing with wood biomass for renewable energy development, including the production of biogas and biofuels. Moreover, the principles of operation of a low-carbon economy and the main bearings of low-carbon development of rural areas were determined. Also the need was stressed to include agriculture and rural areas into the local planning of low-carbon economy and their recognition in low-carbon economy plans which are being prepared by local government units. The proposed solutions are the result of the research and analyses carried out, as an author, during the work on a Pilot programme of low-carbon development of Starogard county. It is the first of such documents dedicated to low-carbon economy, drawn on a county scale in Poland.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH
2017, tom 45, s. 21–41
https://doi.org/10.7163/SOW.45.2

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

Endogeniczny potencjał kreacji prośrodowiskowych funkcji obszarów wiejskich – próba oceny w oparciu o bazę Wskaźników Zrównoważonego Rozwoju GUS

Endogenous potential for creating pro-environmental functions of rural areas – an evaluation attempt based on the CSO's Sustainable Development Indicators database

Katarzyna BAŃKOWSKA

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN
Zakład Modelowania Ekonomicznego
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
kbankowska@irwirpan.waw.pl

Zarys treści: Zrównoważony rozwój rolnictwa jest przedmiotem wielu analiz. Jednakże większość dotychczasowych badań na gruncie polskim koncentruje się głównie na ekonomicznych aspektach wielofunkcyjności obszarów wiejskich, takich jak nowe miejsca pracy, przedsiębiorczość ludności wiejskiej, inicjatywy inwestycyjne. Brakuje prac służących ocenie pozafinansowych czynników wpływających na kreację nowych, korzystnych dla środowiska naturalnego funkcji obszarów wiejskich. Znaczenie ma zatem rozpoznanie tych czynników, które na poziomie lokalnym przyczyniają się do wykształcenia trwałych (niezależnych od wsparcia zewnętrznego) funkcji prośrodowiskowych. W niniejszym opracowaniu podjęto próbę takiej oceny na podstawie danych statystyki masowej publikowanych przez GUS. Analizie poddano krajowe wskaźniki zrównoważonego rozwoju z okresu 2004–2014 na poziomie powiatów, w tym wskaźniki ładu środowiskowego oraz wybrane metodą ekspercką wskaźniki ładów: społecznego, gospodarczego i instytucjonalno-politycznego. Kartogramy przedstawiające przestrzenne zróżnicowanie potencjału powiatów w kreacji funkcji prośrodowiskowych wykonano w oparciu o narzędzie wizualizacji dostępne w aplikacji GUS Wskaźniki Zrównoważonego Rozwoju – moduł lokalny (http://wskaznikizrp.stat.gov.pl).

Słowa kluczowe: funkcje obszarów wiejskich, działania prośrodowiskowe, zrównoważony rozwój.

Wprowadzenie

Przemiany priorytetów światowej polityki wskazują na coraz większą wagę ochrony środowiska i stanowią jeden z bodźców kreacji prośrodowiskowych funkcji obszarów wiejskich. Założenia zrównoważonego rozwoju (*sustainable development*) nakazują konieczność równoległej realizacji celów ekologicznych, społecznych i kulturowych (Paszkowski 2001; Woś i Zegar 2002; Zegar 2012) oraz wymóg trwałości otrzymywanych efektów. Przyrod-

nicze funkcje rolnictwa bywają utożsamiane w literaturze z pochodną realizacji funkcji produkcyjnych. Jednak obszary wiejskie z racji swej specyfiki mogą odgrywać szczególną rolę w realizacji działań prośrodowiskowych w znacznie szerszym rozumieniu niż tylko funkcje rolnictwa, co potwierdza (zaistniała w dyskusjach ekonomistów rolnych na przełomie XX i XXI w.) koncepcja zrównoważonego rozwoju i powiązanej z nim wielofunkcyjności obszarów wiejskich. Obok produkcyjnych funkcji sektora rolnego wyróżnia się również funkcje środowiskowo-przestrzenne i usługowe (Adamowicz 2004). W innym ujęciu sektor rolny pełni funkcje rynkowe i pozarynkowe dzielące się na: produkcyjne, społeczne, kulturowe i przyrodnicze (Wilkin 2010). Znany jest również system klasyfikacji funkcji rolnictwa na cztery grupy (Huylenbroeck i in. 2007; ryc. 1): funkcje zielone (zarządzanie zasobami ziemi, utrzymanie bioróżnorodności, stwarzanie warunków dla dziko żyjącej fauny i flory), funkcje niebieskie (gospodarka wodna i energetyczna), funkcje żółte (spójność i żywotność obszaru wiejskiego) oraz funkcje białe (bezpieczeństwo żywnościowe i bezpieczeństwo żywności). Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto, iż analizie zostanie poddany lokalny potencjał kreowania wszelkich działań korzystnych dla środowiska naturalnego – pojęcie funkcji prośrodowiskowych będzie zatem najbliższe funkcjom „zielonym i niebieskim".

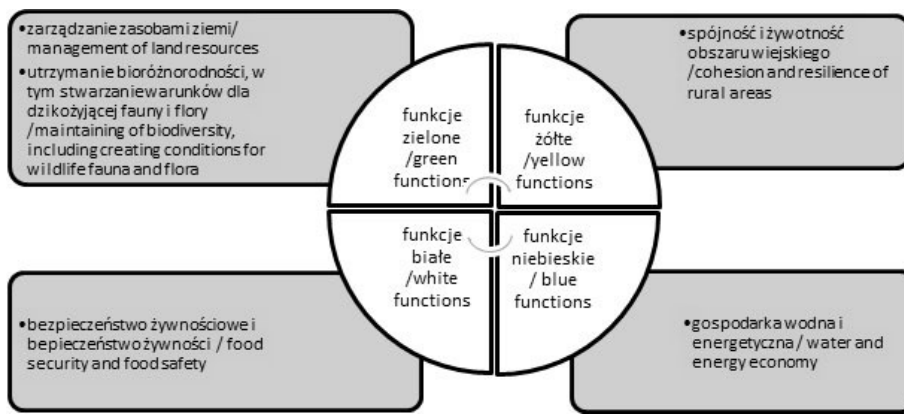

Ryc. 1. System klasyfikacji funkcji rolnictwa
Źródło: opracowanie własne za Huylenbroeck i in. (2007).
Classification of the functions of agriculture
Source: own elaboration based on Huylenbroeck et al. (2007).

Aktualna polityka Unii Europejskiej propaguje pośród Europejczyków zmianę nawyków w kierunku wykształcenia postaw prośrodowiskowych. Szerzenie tej idei opiera się m.in. na licznych obwarowaniach prawnych, od których zależne jest uzyskiwanie wsparcia finansowego z funduszy UE w wielu dziedzinach gospodarki. Takie podejście powoduje pośrednie oddziaływanie na ogół społeczeństwa, jednakże ingeruje w wolny rynek i nie zawsze w jednakowy sposób oddziałuje na wszystkich potencjalnych jego uczestników. Wspólna Polityka Rolna stwarza szanse uzyskania renty politycznej, co powoduje, że dochody rolników nie są skutkiem działania rynku, a instrumentów wsparcia, z których nie mogą skorzystać pozostali mieszkańcy obszarów wiejskich, również odpowiadający za stan środowiska przyrodniczego. Mechanizm renty politycznej dotyczącej środowiskowych funkcji obszarów wiejskich dotyczy m.in.:

- zachowania różnorodności biologicznej,
- dostarczania alternatywnych źródeł energii,
- propagowania ekologicznych metod produkcji żywności,
- utrzymywania użytków proekologicznych i kontynuacja gospodarki na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania.

Literatura przedmiotu wskazuje na uzależnienie dostępu do określonego rodzaju wsparcia od warunków naturalnych, nie odpowiada jednak na pytanie o inne (niż zewnętrzne) bodźce wyboru działalności przyjaznej środowisku (Brodzińska 2009; Fałkowski 2010; Miś 2013; Nowak i Wójcik 2013; Niedzielski 2015). Skupienie większości analiz na istniejących instrumentach wsparcia finansowego oraz związanych z nimi restrykcji prawnych znacznie ogranicza możliwość poznania całego procesu powstawania nowych funkcji obszarów wiejskich, gdyż sprowadza się tylko do rozpoznania wpływu wybranych czynników zewnętrznych, narzuconych odgórnie na proces. Istnieją m.in. opracowania dotyczące sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych, w których programy środowiskowe są wymieniane jako narzędzie wyrównujące ekonomiczne szanse gospodarstw ekstensywnych (Czyżewski i Smędzik-Ambroży 2013) czy porównujące opłacalność skorzystania z programów rolnośrodowiskowych z intensyfikacją produkcji (Klepacka-Kołodziejska 2008). Dotychczas w literaturze przedmiotu brakuje wiedzy dotyczącej oddolnych czynników mogących również wpływać na kreację funkcji prośrodowiskowych. Na potrzeby niniejszego opracowania założono jednakże, że poza prawnymi i finansowymi czynnikami na podejmowanie działań na rzecz środowiska oddziałują także uwarunkowania lokalne, takie jak postawy i poziom świadomości mieszańców, obecność cennych zasobów przyrodniczych czy występowanie potencjalnych źródeł emisji zanieczyszczeń.

„Zrównoważony rozwój jest podstawowym celem polityki rozwoju prowadzonej na szczeblu krajowym, regionalnym i lokalnym w oparciu o odpowiednie dokumenty strategiczne" (GUS 2015, s. 48), a jego monitorowaniu służy lista wyodrębnionych wskaźników ładu gospodarczego, społecznego, środowiskowego i instytucjonalno-politycznego. Baza Wskaźników Zrównoważonego Rozwoju GUS umożliwia analizę danych w trzech modułach: krajowym, regionalnym – na poziomie regionów i województw oraz lokalnym – na poziomie powiatów. Badanie wskaźników ładu środowiskowego oraz wybranych wskaźników pozostałych ładów (pomimo braku wydzielenia odrębnych danych dla wsi) może stanowić jeden z punktów wyjścia do zobrazowania oddolnego potencjału kreacji funkcji prośrodowiskowych badanych obszarów.

Agregacja przestrzenna na poziomie powiatu może budzić pytania o to, czy dane te odwzorowują wartości wskaźników obszarów wiejskich. Przystępując do niniejszej analizy, wyłączono miasta na prawach powiatu, przyjmując założenie, że wartości średnie wskaźników (w dużym uproszczeniu) w pozostałych powiatach odwzorowują pośrednio sytuację obszarów wiejskich. Przesłanką do przyjęcia tego założenia było 90% udziału obszarów wiejskich w powierzchni ogólnej kraju. Należy jednak mieć na uwadze margines błędu wynikający z faktu, że większość wskaźników cząstkowych analizowanych ładów nie odnosi się do powierzchni i na ich wartość wpływać mogą także zjawiska generowane w ośrodkach miejskich należących do danej jednostki administracyjnej. Pogłębioną analizę porównawczą przy wykorzystaniu narzędzia wizualizacyjnego aplikacji GUS Wskaźniki Zrównoważonego Rozwoju – moduł lokalny utrudnia również różnica mian dostępnych wskaźników.

Dobierając dane mogące obrazować lokalny potencjał kreacji prośrodowiskowych funkcji obszarów wiejskich, listę wskaźników ładu środowiskowego poszerzono o pięć wskaźników ładu społecznego (odnoszących się do edukacji i wzorców konsumpcji), jeden wskaźnik ładu gospodarczego (dotyczący ścieżek rowerowych), a także pięć wskaźników ładu instytucjonalno-politycznego. Mankamentem narzędzia wizualizacji dostępnego w aplikacji GUS okazała się niemożliwość samodzielnego ustawienia przez użytkownika prezentowanych na kartogramach przedziałów. Wygenerowane kartogramy umożliwiają zatem jedynie poglądowe rozeznanie różnic natężenia wartości (ciemniejszy kolor oznacza wyższą wartość) danego wskaźnika w powiatach. Ograniczenie doboru skali przedziałów zmniejsza porównywalność otrzymanych wykresów pomiędzy badanymi latami (a zarazem zmniejsza znaczenie legend kartogramów).

Charakterystyka wybranych wskaźników ładu środowiskowego

Pośród wskaźników ładu środowiskowego dostępnych w bazie GUS na poziomie lokalnym znalazły się dane dotyczące sześciu dziedzin, tj. bioróżnorodności i użytkowania gruntów, zmian klimatu, energii, ochrony powietrza oraz gospodarki odpadami. Listę analizowanych wskaźników wraz z ich średnimi krajowymi wartościami w latach 2004–2014 prezentuje tabela 1.

O predestynacji danego obszaru do pełnienia określonych funkcji decydują uwarunkowania naturalne. W przypadku funkcji prośrodowiskowych wskaźnikiem naturalnych uwarunkowań może być udział zalesień bądź obszarów objętych prawną ochroną w powierzchni danego terytorium. Wartości obu tych wskaźników na przestrzeni badanych lat ulegały niewielkim zmianom w odniesieniu do całego kraju. Największym udziałem powierzchni chronionej charakteryzowały się powiaty zlokalizowane w regionach górskich,

Tabela 1. Dynamika wartości wskaźników ładu środowiskowego dla Polski w latach 2004–2014

Wyszczególnienie		2004	2005	2006 ⇒
Lesistość (%) *		28,7	28,8	28,9
Udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogółem (%)		32,52	32,54	32,12
Wydatki gmin na ochronę powietrza atmosferycznego i klimatu w zł na 1 mieszkańca		–	–	–
Zużycie energii elektrycznej w kWh na 1 mieszkańca	**ogółem**	597,3	696,1	723,2
	w mieście	703,4	718,0	746,1
	na wsi	431,9	666,2	691,8
Emisja zanieczyszczeń powietrza z zakładów szczególnie uciążliwych (kt/rok)	**gazowych**	213 613,8	213 706,2	223 353,9*m*
	pyłowych	123,0	110,0	102,5*m*
Dzikie wysypiska* odpadów na 100 km²	**liczba (szt.)**	–	–	–
	powierzchnia (m²)	–	–	–

*na poziomie powiatów zamiast wskaźnika lesistości porównano wskaźnik intensywności zalesień, zaś zamiast wskaźnika dzikich wysypisk odpadów wskaźnik zebranych odpadów komunalnych na1 mieszkańca; *m* – zmiana metodyki GUS; – brak danych.
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016)

a także w pasie pojezierzy. Powiaty z dużym udziałem powierzchni prawnie chronionej często charakteryzował także wysoki stopień lesistości. Oba te wskaźniki opisują różne cechy badanych obszarów, o czym świadczyć może wskaźnik korelacji tych zmiennych, wynoszący w badanych latach 0,41.

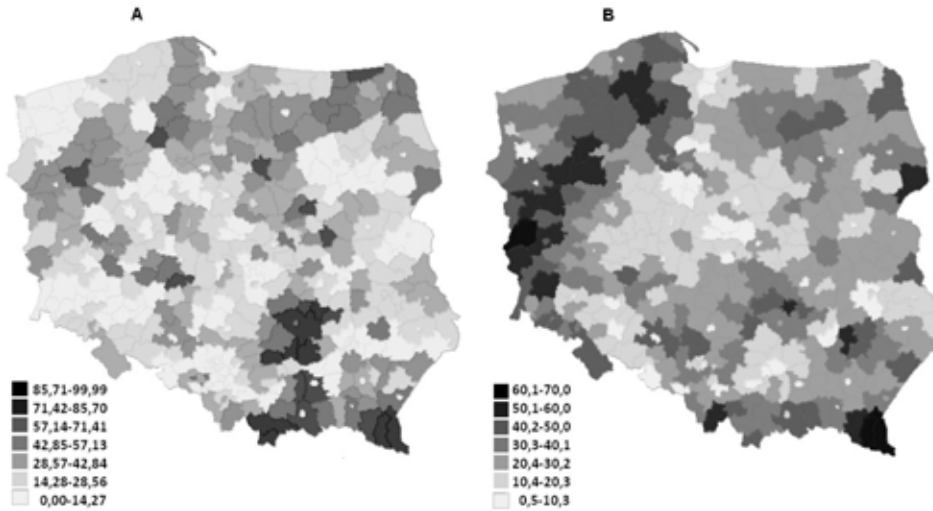

Ryc. 2. A – Udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogółem oraz B – wskaźnik lesistości powiatów w 2014 r. (%)
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016).
A – Share of legally protected area in the total area and B – indicator of county forestation in 2014 (%)
Source: CSO http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (generated 5–8.04.2016).

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
28,9	29,0	29,1	29,2	29,2	29,3	29,4	29,4
32,31	32,31	32,31	32,44	32,46	32,46	32,51	32,51
–	–	–	1,38	2,13	1,96	2,65	6,58
727,1	745,8	751,8	773	762,7	760,8	757,2	739,1
743,6	764,6	764,9	785,4	773,7	768,6	761,4	735
705,8	721,2	736,2	753,8	745,6	748,7	750,6	745,4
223 269,4	216 319,0	203 125,6	216 155,4	220 928,0	216 513,7	217 491,9	209 067,3
95,0	77,0	62,0	63,0	58,0	52,0	50,0	47,0
–	1,1	1,4	1,2	0,8	0,7	0,9	0,8
–	1 260	2 026	1 595	806	801	703	533

Zalesienie jest jednym z wyznaczników walorów naturalnych danego terenu, ale jego stopień podlega wpływom antropogenicznym, dlatego w ujęciu lokalnym poza wskaźnikiem lesistości istotnym dla oceny potencjału kreacji funkcji prośrodowiskowych danego obszaru może być wskaźnik intensywności zalesień. W badanym okresie proces zalesiania gruntów był jednakże pobudzany narzędziami wsparcia (PROW 2006) i jako taki może okazać się wadliwym miernikiem oddolnego potencjału kreowania funkcji prośrodowiskowych. Dla zobrazowania zależności intensywności zalesień od dostępu do form wsparcia na ryc. 3 przedstawiono dane z lat 2004 (początki wspierania zalesień), 2007 (okres dostępu do programów wspierających) oraz 2014 (wyczerpanie środków na zalesienia z poprzedniej – 2007–2013 – perspektywy budżetowej i oczekiwanie na uruchomienie środków z perspektywy 2014–2020).

Analizując informacje o stanie powietrza atmosferycznego i przeciwdziałaniu zmianom klimatu, można by domniemywać, że obszary o wysokim poziomie emisji zanieczyszczeń (gazowych bądź pyłowych) będą charakteryzować się również relatywnie większymi wydatkami z budżetów gmin na ochronę powietrza. Zestawienie kartogramów prezentujących wydatki gmin na ochronę powietrza atmosferycznego oraz rozkład terytorialny emisji zanieczyszczeń pyłowych i gazowych (2014) z zakładów szczególnie uciążliwych przedstawiono na ryc. 4. Z porównania wizualnego wynika, że wysoki poziom wydatków na ochronę powietrza i klimatu nie dotyczył obszarów o wysokim poziomie emisji zanieczyszczeń, lecz powiatów Polski południowo-wschodniej – najwyższe wartości odnotowano w powiatach województwa lubelskiego, zajmującego czołowe miejsca w produkcji rolniczej systemem ekologicznym. Wskazuje to na dbałość lokalnych jednostek o zachowanie naturalnego bogactwa tych terenów, którego walory stanowią ważny składnik prowadzonej tam gospodarki.

Wskaźniki ładu środowiskowego odnoszące się do energetyki i gospodarki odpadami pośrednio obrazują postawy mieszkańców i są bliskie wskaźnikom ładu społecznego z dziedziny wzorców konsumpcji. Należy zaznaczyć, że dane dotyczące zużycia energii elektrycznej na jednego mieszkańca są jedynym wskaźnikiem ładu środowiskowego, który w analizowanej bazie GUS występuje w podziale na miasto i wieś. Na ryc. 5 zestawiono kartogramy przedstawiające wartości tego wskaźnika w 2004 i 2014 roku. Na początku badanego okresu w zachodniej części kraju było wyższe zużycie energii elektrycznej niż w regionach Polski wschodniej. W następnym dziesięcioleciu sytuacja uległa zrównoważeniu, aczkolwiek południowo-wschodnią część kraju nadal charakteryzowało niższe zużycie energii elektrycznej przypadające na jednego mieszkańca obszarów wiejskich.

Analiza tego wskaźnika bez odniesienia do poziomu intensywności produkcji ani informacji odnośnie udziału kosztów energii w budżecie gospodarstw domowych nie stanowi wymiernych podstaw do wnioskowania o prośrodowiskowych postawach mieszkańców danych obszarów. Dopiero powiązanie wielu zmiennych (w tym informacji o efektywności wykorzystania zasobu) mogłoby wskazywać, że wartość tego wskaźnika wynika np. ze świadomości ekologicznej danej społeczności, co przekładałoby się na miarę oddolnego czynnika stymulującego podjęcie działań korzystnych dla środowiska.

Interesującym na potrzeby analizy oddolnego potencjału funkcji prośrodowiskowych danego terytorium wydaje się wskaźnik informujący o liczbie i powierzchni dzikich wysypisk. Według badania świadomości i zachowań ekologicznych z 2014 r. (*Badanie…* 2014, s. 53) „dzikie wysypiska są problemem wsi i małych miast do 20 tysięcy mieszkańców". Niestety pomimo dostępności na liście wskaźników GUS aplikacji dotyczącej wysypisk

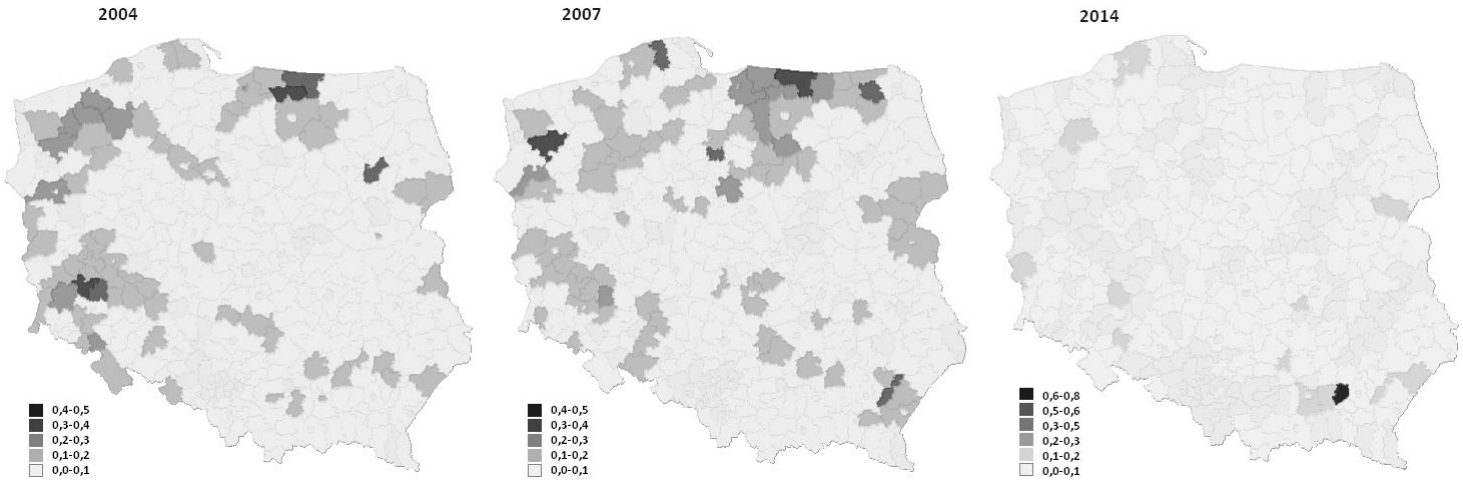

Ryc. 3. Dynamika intensywności zalesień wg powiatów latach 2004, 2007, 2014 (%)
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 05.2017).
Development of afforestation intensity in 2004, 2013, 2014 (%)
Source: CSO http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (generated 05.2017).

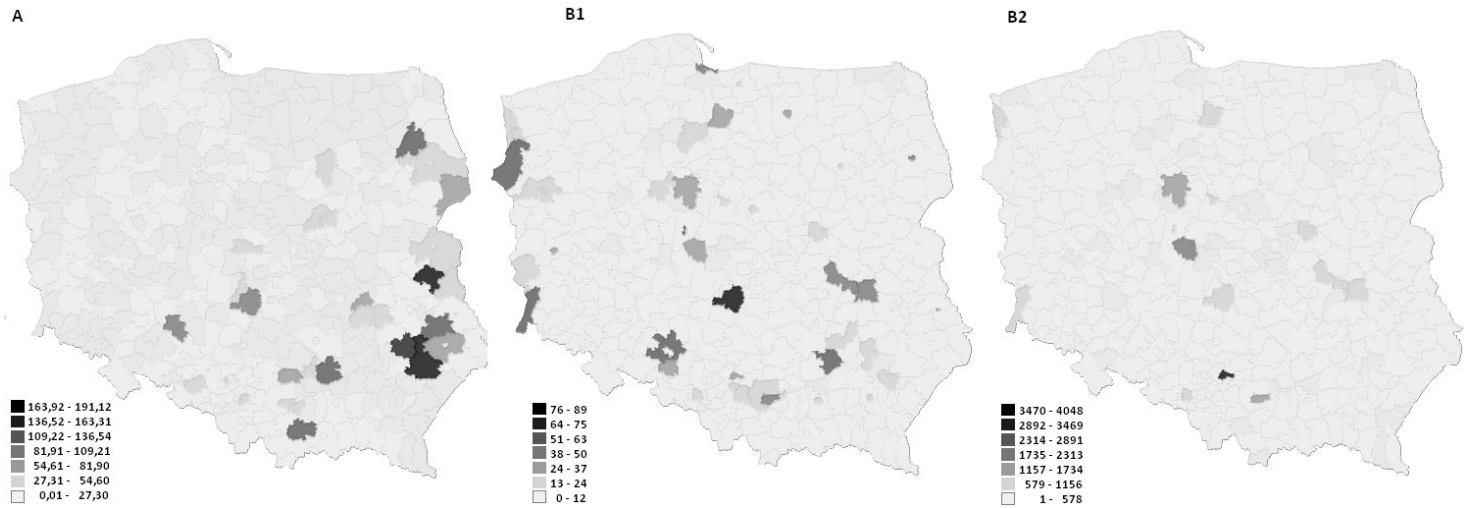

Ryc. 4. Ochrona powietrza i klimatu w 2014 r. wg powiatów. A – poziom wydatków gmin na ochronę powietrza atmosferycznego i klimatu (zł/1 mieszkańca); B – emisja zanieczyszczeń powietrza z zakładów szczególnie uciążliwych (kt/rok): B1– gazowe, B2 – pyłowe.
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016).
Air and climate protection by counties. A – Commune expenditure on climate and air protection (PLN per capita), B – Emissions of carbon dioxide from plants especially noxious to air purity (kt/year); B1– Gases, B2 – Particulates.
Source: CSO http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (generated 5–8.04.2016).

w module krajowym, regionalnym i lokalnym, miernik ten wykazuje znaczne luki danych dla poszczególnych powiatów, co uniemożliwia porównywalność obszarów oraz wiarygodne wnioskowanie odnośnie potencjału kreowania funkcji prośrodowiskowych.

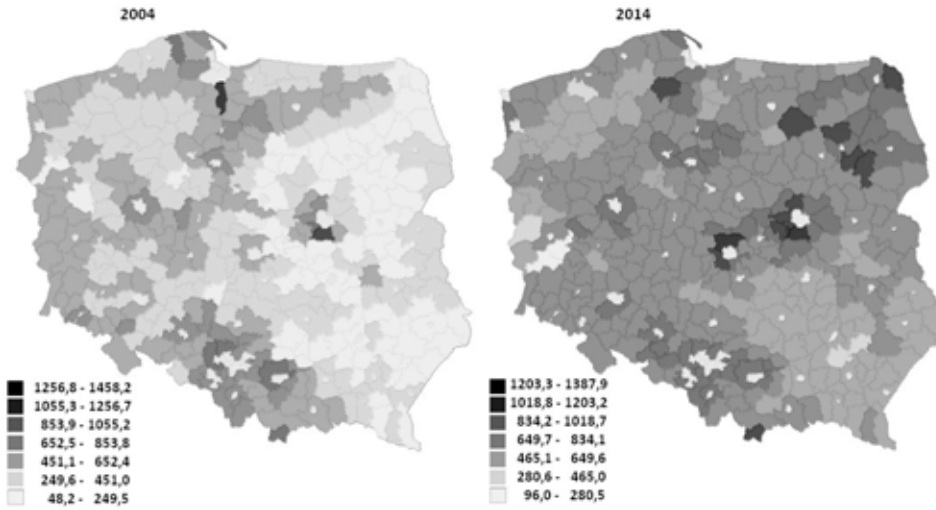

Ryc. 5. Zużycie energii elektrycznej w kWh na 1 mieszkańca na wsi
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016).
Electricity consumption in kWh per capita in rural areas
Source: CSO http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (generated 5–8.04.2016).

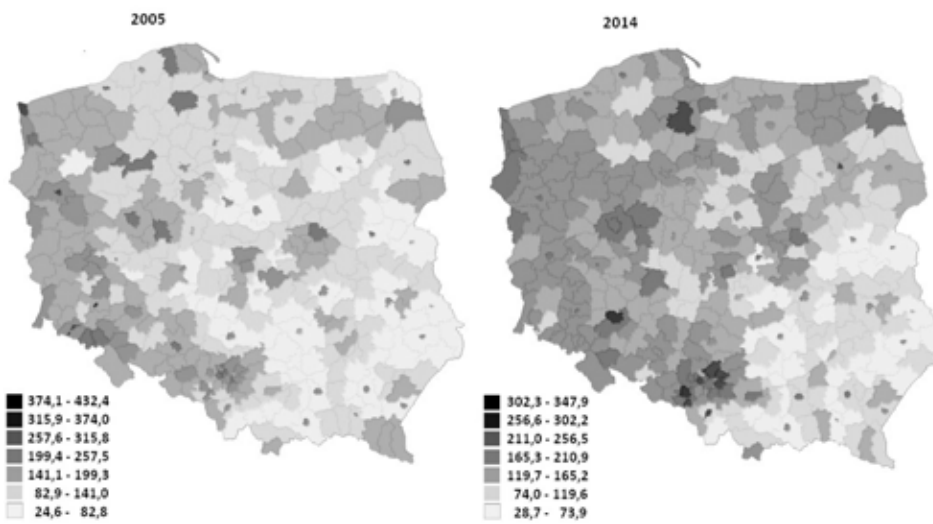

Ryc. 6. Ilość zmieszanych odpadów komunalnych z gospodarstw domowych zebranych w ciągu roku (kg/1 mieszkańca)
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016).
Mixed municipal waste from households collected during the year (kg per capita)
Source: CSO http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (generated 5–8.04.2016).

Znacznie pełniej prezentuje się baza danych dotycząca ilości zmieszanych odpadów komunalnych zebranych z gospodarstw domowych. Jakkolwiek pomiędzy skrajnymi analizowanymi latami (2005 i 2014) nastąpiła w Polsce zmiana regulacji prawnych (Dz.U. 2013 poz. 21) odnośnie gospodarowania odpadami, wymuszająca zmianę postaw konsumpcyjnych, to wizualizacja danych pokazuje wyraźną różnicę pomiędzy zachodnią i wschodnią częścią kraju (ryc. 6). Brak danych i wskaźników o odpadach segregowanych i dzikich wysypiskach uniemożliwia jednoznaczne stwierdzenie o prośrodowiskowym potencjale wschodniej części kraju. Badania świadomości ekologicznej Polaków (*Badanie…* 2013) wskazywały, że w 2013 r. ok. 59% (jeden z największych odsetków respondentów według miejsca zamieszkania) mieszkańców wsi regularnie segregowało odpady, zaś 69% korzystało z zakupowych toreb wielokrotnego użytku (dla porównania w miastach powyżej 500 tys. mieszkańców segregacji dokonywało tylko ok. 31% ich mieszkańców).

Podsumowując spostrzeżenia z wyżej przytoczonych wizualizacji wskaźników ładu środowiskowego (zachowując świadomość ich niedoskonałości), można bardzo ostrożnie domniemywać o przewadze potencjału prośrodowiskowego w południowo-wschodniej części kraju. Obszary te charakteryzuje nie tylko bogactwo naturalne (wysoki udział powierzchni zalesionych i prawnie chronionych), ale także niższe zużycie energii elektrycznej na osobę, mniejsza ilość wytwarzanych odpadów oraz lepszy stan powietrza. Potwierdzenie tej hipotezy wymagałoby jednakże pogłębionej analizy, w oparciu o znacznie dokładniejsze dane.

Charakterystyka wybranych wskaźników ładu społecznego i gospodarczego

O lokalnym potencjale wytwarzania funkcji prośrodowiskowych, poza czynnikami wprost dotyczącymi jakości środowiska naturalnego, może świadczyć również jakość kapitału społecznego, wynikająca z poziomu edukacji, a także z nabytych wzorców konsumpcji. W tabeli 2 zaprezentowano dynamikę wybranych wskaźników ładu społecznego w latach 2004–2014 na poziomie kraju, natomiast kolejne kartogramy prezentują poziom wybranych wskaźników wg powiatów.

Z analiz przeprowadzanych dla Ministerstwa Środowiska (*Badanie…* 2013) wynika zaskakujący wniosek, że wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia spada świadomość problemów

Tabela 2. Dynamika wartości wskaźników ładu społecznego dla Polski w latach 2004–2014

Wyszczególnienie		2004	2005	2006 ⇒
Liczba samochodów osobowych na 1000 ludności		313,7	323,4	351,1
Przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania (m²/os.)		22,9	23,2	23,5
Zużycie mediów w gospodarstwach domowych w ciągu roku na 1 mieszkańca	**energii elektrycznej (kWh)**	597,3	696,1	723,2
	gazu (m³)	99,0	101,0	104,0
	wody (m³)	32,2	32,0	32,0
Zdawalność egzaminów maturalnych (%)	**w szkołach ponadgimnazjalnych zawodowych**	86,1	81	78,5
	w liceach ogólnokształcących	-	-	-
Udział dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym w ogólnej liczbie dzieci w wieku 3–5 lat na wsi (%)		17,5	19,1	21,4

– brak danych.

Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016), dane dotyczące wychowania przed-

związanych z ochroną środowiska, a zarazem rośnie przekonanie o uzależnieniu stanu środowiska od aktywności władz lokalnych. Zatem paradoksalnie o oddolnym potencjale postaw prośrodowiskowych świadczyłby niższy poziom wykształcenia. Jednakże ten sam raport wskazuje, że osoby z wyższym wykształceniem znacznie częściej segregują odpady, częściej podczas zakupów wybierają towary w opakowaniach ekologicznych oraz są przekonane o roli osobistych działań w przeciwdziałaniu zmianom klimatu. Osoby z wyższym wykształceniem również częściej deklarują wybór rozwiązań ekologicznych (np. minimalizujących zużycie energii czy wody) wiążący się z poniesieniem dodatkowych kosztów. Natomiast analizując wskaźniki ładu społecznego GUS odnośnie jakości kształcenia w ponadgimnazjalnych szkołach zawodowych (ryc. 7), można odnotować w badanym okresie spadek poziomu zdawalności egzaminów maturalnych oraz zmianę obszarów o wysokiej zdawalności egzaminów.

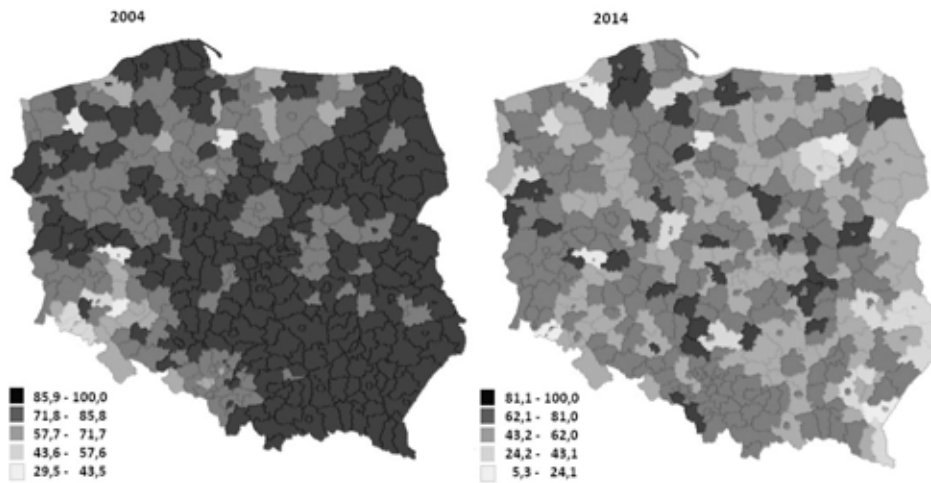

Ryc. 7. Wskaźnik jakości kształcenia i poziomu wiedzy uczniów – zdawalność egzaminów maturalnych (%) w szkołach ponadgimnazjalnych zawodowych
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016).
Ratios of the quality of education and the level of students' knowledge – the passing rate for the school leaving examination ('matura') in the vocational upper secondary schools
Source: CSO http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (generated 5–8.04.2016).

2007	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**
382,7	421,6	432,2	447,4	470,3	486,4	503,7	519,9
23,8	24,2	24,6	25,3	25,6	25,9	26,3	26,7
727,1	745,8	751,8	773,0	762,7	760,8	757,2	739,1
99,9	99,5	101,5	110,0	100,1	103,4	105,7	96,7
31,5	31,8	31,3	31,1	31,2	31,2	30,9	31,1
81,6	76,7	77,7	73,3	72,6	74,6	77,4	68,6
-	92,5	92,7	90,8	88,8	90	91,1	87,7
23,1	28,5	37,5	41,0	49,3	50,8	55,7	60,8

szkolnego (wygenerowano 05.2017)

Zdawalność egzaminów maturalnych stanowi pośredni wskaźnik potencjalnej gotowości do kontynuacji nauki na studiach wyższych. Jednakże nie odzwierciedla on stanu wiedzy przyrodniczej absolwentów szkół ponadgimnazjalnych, dlatego informacje pozyskane z bazy wskaźników zrównoważonego rozwoju GUS na użytek pełniejszej oceny warto byłoby uzupełnić o informacje z zewnętrznych baz danych, np. Okręgowej Komisji Egzaminacyjnej (wyniki egzaminów gimnazjalnych z przyrody).

Istotną rolę w nabywaniu wzorców konsumpcyjnych we wczesnym okresie życia ma rodzina i grupa rówieśnicza. Wczesna edukacja – w tym wychowanie przedszkolne, stanowi jedną z możliwości kształtowania świadomości ekologicznej dzieci i ich rodzin. W latach 2004–2014 nastąpiła znacząca poprawa dostępu dzieci wiejskich do edukacji przedszkolnej w całym kraju. Najwyższy poziom tego wskaźnika charakteryzuje powiaty stanowiące obszary funkcjonalne aglomeracji miejskich. Niestety zmienna ta (podobnie jak wskaźnik kształcenia i poziomu wiedzy uczniów) nie wnosi informacji o poziomie wiedzy przyrodniczej przedszkolaków.

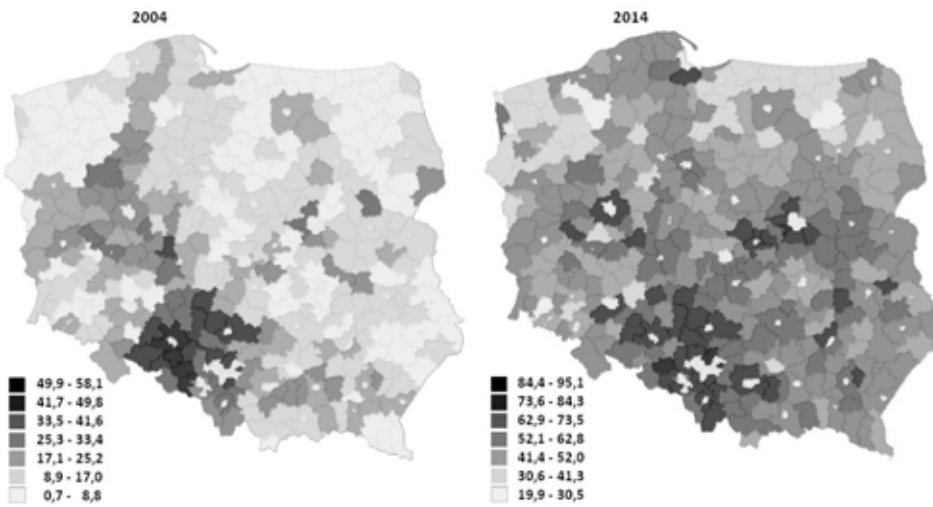

Ryc. 8. Udział dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym w ogólnej liczbie dzieci w wieku 3–5 lat na wsi (%)
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 05.2017).
Children covered by pre-school education in percentage of the total number of children aged 3–5 in rural areas (%)
Source: CSO http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (generated 05.2017).

Wzorce konsumpcji na poziomie lokalnym (w aplikacji GUS) charakteryzują wskaźniki opisujące zużycie mediów w gospodarstwach domowych oraz liczbę samochodów przypadającą na mieszkańców. Zauważa się, iż południowo-wschodnia część kraju charakteryzuje się niższym zużyciem mediów. Dane o zużyciu energii elektrycznej w gospodarstwach domowych są zbieżne ze wskaźnikiem ładu środowiskowego, omówionym powyżej dla mieszkańców wsi (porównaj ryc. 5).

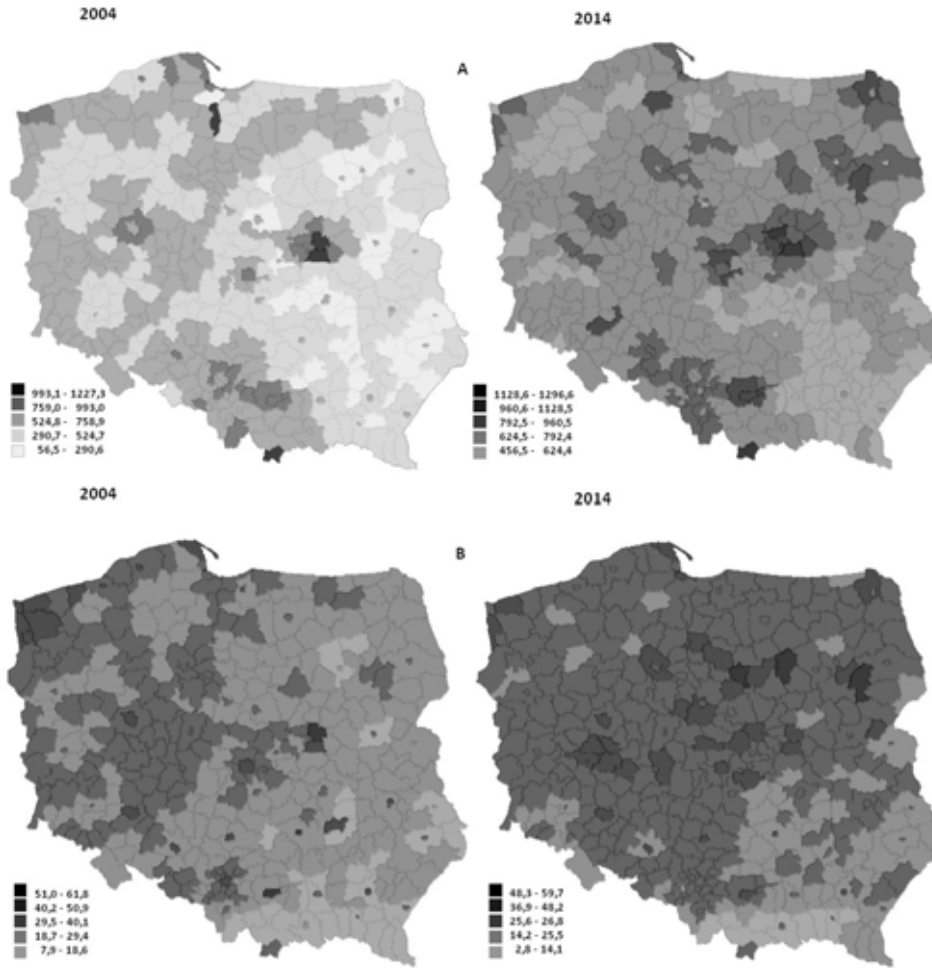

Ryc. 9. Zużycie mediów w gospodarstwach domowych w ciągu roku na jednego mieszkańca: A – energii elektrycznej (kWh), B – wody (m^3)
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016).
Utilities consumption in households during the year per capita: A – energy consumption (kWh), B – water (m^3)
Source: CSO http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (generated 5–8.04.2016).

Należy pamiętać, że terytorialne różnice w zużyciu mediów poza odmiennością wzorców konsumpcji mogą wynikać także z wymienionych już przyczyn dochodowych czy z dostępności do infrastruktury (np. do wodociągu), a także z historycznych uwarunkowań rozwoju systemu osadniczego.

Pośród wskaźników ładu społecznego z dziedziny charakteryzującej ubóstwo i warunki życia do analizy wybrano powierzchnię użytkową mieszkania przypadająca na 1 osobę (ryc. 10). Wskaźnik ten pośrednio powiązany jest z poziomem zużycia mediów i zależy od podobnych (wyżej wymienionych) uwarunkowań. Jego obecność w analizie potencjału kreacji funkcji prośrodowiskowych jest o tyle istotna, że jego wartość w pewnej mierze może obrazować lokalne tendencje suburbanizacyjne. Niekontrolowany przyrost

zabudowy mieszkalnej niejednokrotnie skutkuje stopniowym zanikiem wiejskiego charakteru danego obszaru (Sawicka i Fogel 2016; Majewska 2012; Legutko-Kobus 2014), a presja związana z pełnieniem funkcji mieszkalnych prowadzi do osłabienia funkcji prośrodowiskowych. Południowo-wschodnia Polska oraz pas pojezierzy charakteryzowały się w badanych latach najniższymi wartościami tego wskaźnika (podobnym zasięgiem charakteryzowały się powiaty o najwyższym udziale obszarów objętych prawną ochroną przyrody – ryc. 2a)

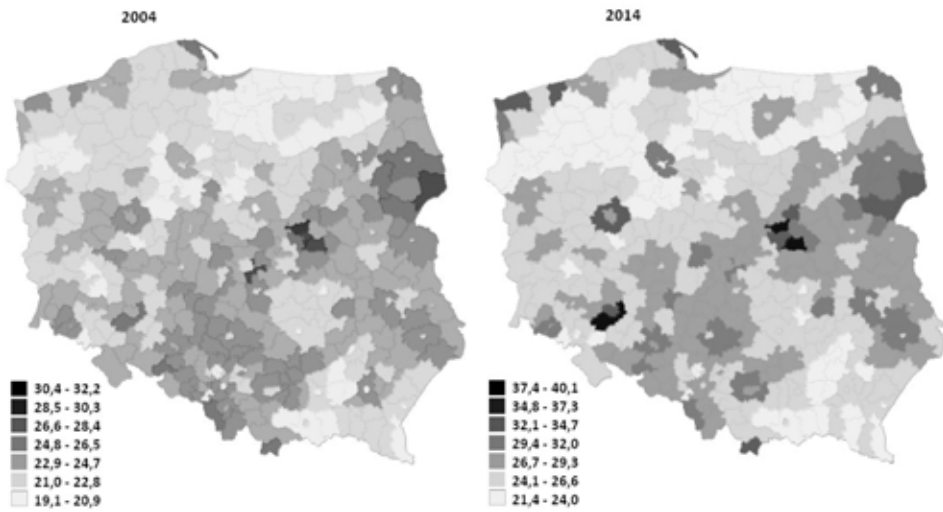

Ryc. 10. Przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania na 1 osobę (m^2)
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016).
Average floor area of dwelling per capita (m^2)
Source: CSO http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (generated 5–8.04.2016).

Dane o liczbie aut przypadających na tysiąc osób, w bazie wskaźników zrównoważonego rozwoju GUS na poziomie powiatów, dostępne są jedynie dla ostatnich 5 analizowanych lat. Ich przestrzenny obraz (ryc. 11) wskazuje na zmniejszenie dysproporcji pomiędzy poszczególnymi powiatami oraz na wzrost ogólnej liczby użytkowanych samochodów.

Wskaźnik ładu społecznego charakteryzujący liczbę samochodów wiąże się ze wskaźnikami ładu gospodarczego z dziedziny transportu. W module lokalnym aplikacji GUS dostępne są wskaźniki dotyczące udziału wydatków na drogi publiczne w wydatkach ogółem gmin i powiatów, a także długość dróg lokalnych na 100 km^2 (wg rodzaju nawierzchni – twardej i gruntowej) oraz długość ścieżek rowerowych (w odniesieniu do powierzchni, jak i liczby mieszkańców). Analizując lokalny potencjał pełnienia funkcji prośrodowiskowych przyjęto, że jednym z jego mierników może być wskaźnik odnoszący się do ścieżek rowerowych. Dostępne dane dotyczące tego wskaźnika obejmują lata 2011–2014. Największą długością ścieżek w przeliczeniu na powierzchnię charakteryzują się miasta wojewódzkie, dlatego też analizując potencjał kreowania funkcji prośrodowiskowych na obszarach Wiejskich, zdecydowano o wyborze wizualizacji wskaźnika ścieżek rowerowych w relacji do liczby mieszkańców (ryc. 12).

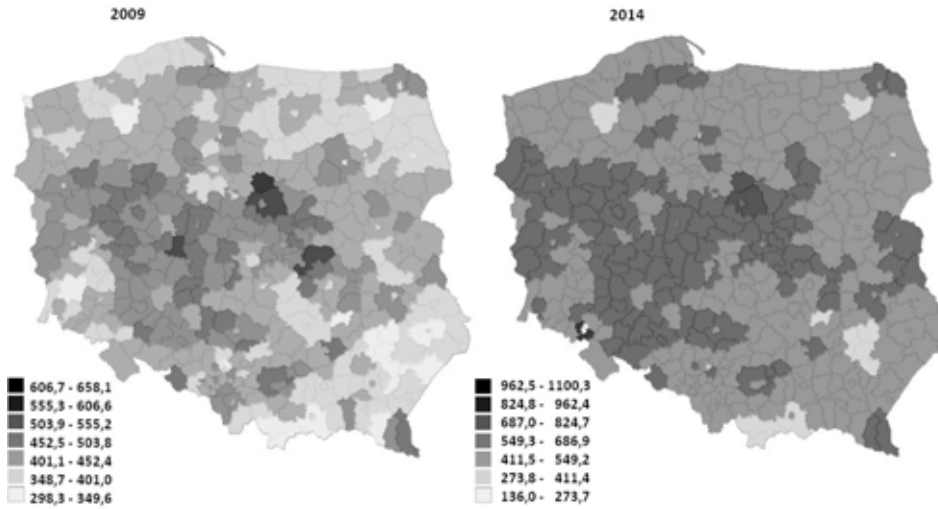

Ryc. 11. Liczba samochodów osobowych na 1000 ludności
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016).
Number of passenger cars per 1,000 population
Source: CSO http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (generated 5–8.04.2016).

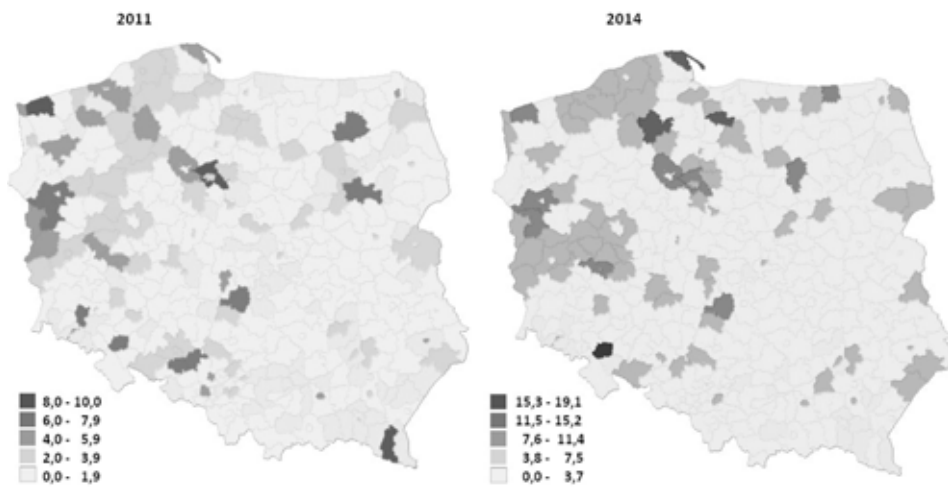

Ryc. 12. Ład gospodarczy – długość ścieżek rowerowych wg powiatów (km na 10 tys. mieszkańców)
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016).
Economic domain - Length of bicycle lanes per county (km per 10 thous. population)
Source: CSO http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (generated 5–8.04.2016).

Analiza powyższych wskaźników ładu społecznego i gospodarczego nasuwa spostrzeżenia podobne do podsumowania wskaźników ładu środowiskowego. Południowo-wschodnie obszary kraju cechuje niższa konsumpcja mediów w gospodarstwach domowych, korzystanie z mniejszej powierzchni mieszkalnej oraz niższy poziom zmotoryzowania mieszkańców. Otwarte pozostaje jednak pytanie, na ile zwizualizowane wzorce konsumpcji odzwierciedlają świadomość ekologiczną i postawy mieszkańców wobec

wykorzystania zasobów naturalnych, a na ile podyktowane są zaszłościami historycznymi. Należy w tym miejscu zauważyć, że powstawanie ścieżek rowerowych odnotowują wybrane powiaty w północno-zachodniej części kraju. Obszary te odnotowują relatywnie wysokie (choć nie najwyższe w kraju) poziomy wskaźników dotyczących udziału dzieci wiejskich w wychowaniu przedszkolnym (porównaj 2004 r.) i zdawalności egzaminów maturalnych. Ewentualna przyszła zmiana wzorców konsumpcji badanych obszarów może skutkować zmniejszeniem prośrodowiskowego potencjału południowo-wschodniej Polski (wyrównywanie standardów życia w obrębie kraju) oraz jego przyrostem w części północno-zachodniej (edukacja i kształtowanie świadomości ekologicznej).

Charakterystyka wybranych wskaźników ładu instytucjonalno-politycznego

Jednostki samorządu terytorialnego mogą pozyskiwać środki na działania w zakresie ochrony środowiska między innymi z opłat eksploatacyjnych uiszczanych przez przedsiębiorstwa za prawo eksploatacji naturalnych zasobów mineralnych (tj. kruszce, surowce skalne, wody termalne, surowce energetyczne itp.). Ze względu na rzadkość ich występowania opłaty stanowią wpływy tylko w nielicznych jednostkach samorządu terytorialnego. Poziom opłat eksploatacyjnych przypadających na jednego mieszkańca w całym kraju w 2005 r. wynosił średnio 5,2 zł i wzrastał w kolejnych latach do 7,6 zł w 2014 r. Najwyższe wpływy w 2004 r. odnotowano w powiecie polkowickim – 445,2 zł i bełchatowskim 263,9 zł – w pozostałych wartość nie przekroczyła 130 zł. W 2014 r. wpływy w tych powiatach wynosiły odpowiednio 566,4 zł oraz 304 zł, zaś w sąsiadującym z powiatem bełchatowskim powiecie pajęczańskim 259,6 zł. W pozostałych powiatach wartość wpływów z tytułu opłat eksploatacyjnych na jednego mieszkańca nie przekroczyła 170 zł. Niskie zróżnicowanie przestrzenne tego wskaźnika poza wyżej wymienionymi powiatami decyduje o jego niskiej informacyjności w procesie oceny lokalnego potencjału kreacji funkcji prośrodowiskowych.

Pośród wskaźników ładu instytucjonalno-politycznego charakteryzujących dziedziny „otwartości i uczestnictwa" dane dostępne na poziomie powiatów dotyczyły frekwencji w wyborach samorządowych, udziału kobiet i osób z wyższym wykształceniem w lokalnych organach ustawodawczych, a także liczby organizacji pozarządowych w przeliczeniu na liczbę mieszkańców.

Pomiędzy rokiem 2005 i 2014 zaobserwowano w Polsce wzrost (z 21 do 33) liczby stowarzyszeń, fundacji i organizacji społecznych przypadających na 10 tys. mieszkańców. W 2014 r. najwięcej zarejestrowanych organizacji w przeliczeniu na mieszkańców posiadały miasta na prawach powiatu: Sopot (96/10 tys.) i Warszawa (71/10 tys.). W pozostałych liczba zarejestrowanych organizacji nie przekraczała 60. Na ryc. 13 przedstawiono wizualizację danych o liczbie organizacji pozarządowych w powiatach w latach 2005 i 2014 (bez Sopotu i Warszawy).

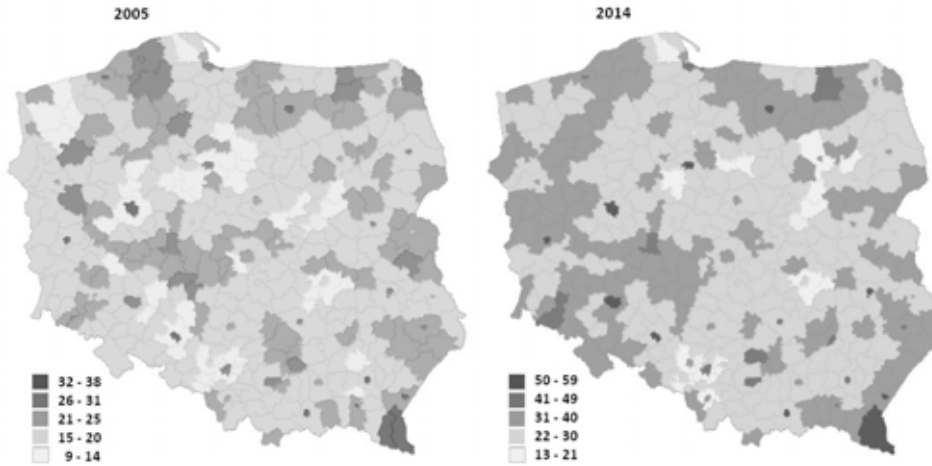

Ryc. 13. Liczba zarejestrowanych fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na 10 tys. mieszkańców powiatów (z pominięciem Sopotu i Warszawy)
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016).
Number of foundations, associations and social organizations per 10 thous. population (excluding Sopot and Warsaw)
Source: CSO http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (generated 5–8.04.2016).

Wskaźniki dotyczące udziału w wyborach oraz liczba organizacji pozarządowych świadczą o zaangażowaniu i włączeniu społecznym mieszkańców danego obszaru, a tym samym mogą informować o potencjale podejmowania inicjatyw lokalnych – w tym działań prośrodowiskowych. Podczas wyborów samorządowych w 2010 r. w powiatach Polski wschodniej była wyższa frekwencja wyborcza niż w Polsce zachodniej. W organach samorządowych w 2014 r. zasiadało więcej kobiet i osób z wyższym wykształceniem niż w roku 2005, jednakże nadal we wschodniej części kraju ich udział był niższy niż w powiatach zachodniej Polski.

Przywołane wskaźniki ładu instytucjonalno-politycznego wskazują na rosnący lokalny potencjał zachodniej części kraju. Odniesienie ich do przestrzennego obrazu wskaźników ładów społecznego i gospodarczego pozwala zauważyć, że w powiatach charakteryzujących się wzrostem liczby organizacji pozarządowych i relatywnie wyższym wykształceniem radnych odnotowywano także zwiększony udział dzieci wiejskich w edukacji przedszkolnej oraz przyrost długości ścieżek rowerowych. Organizacje pozarządowe rejestrowane były również we wschodnich powiatach województw lubelskiego i podkarpackiego charakteryzujących się wysokimi walorami naturalnymi (opisanymi wskaźnikami ładu środowiskowego).

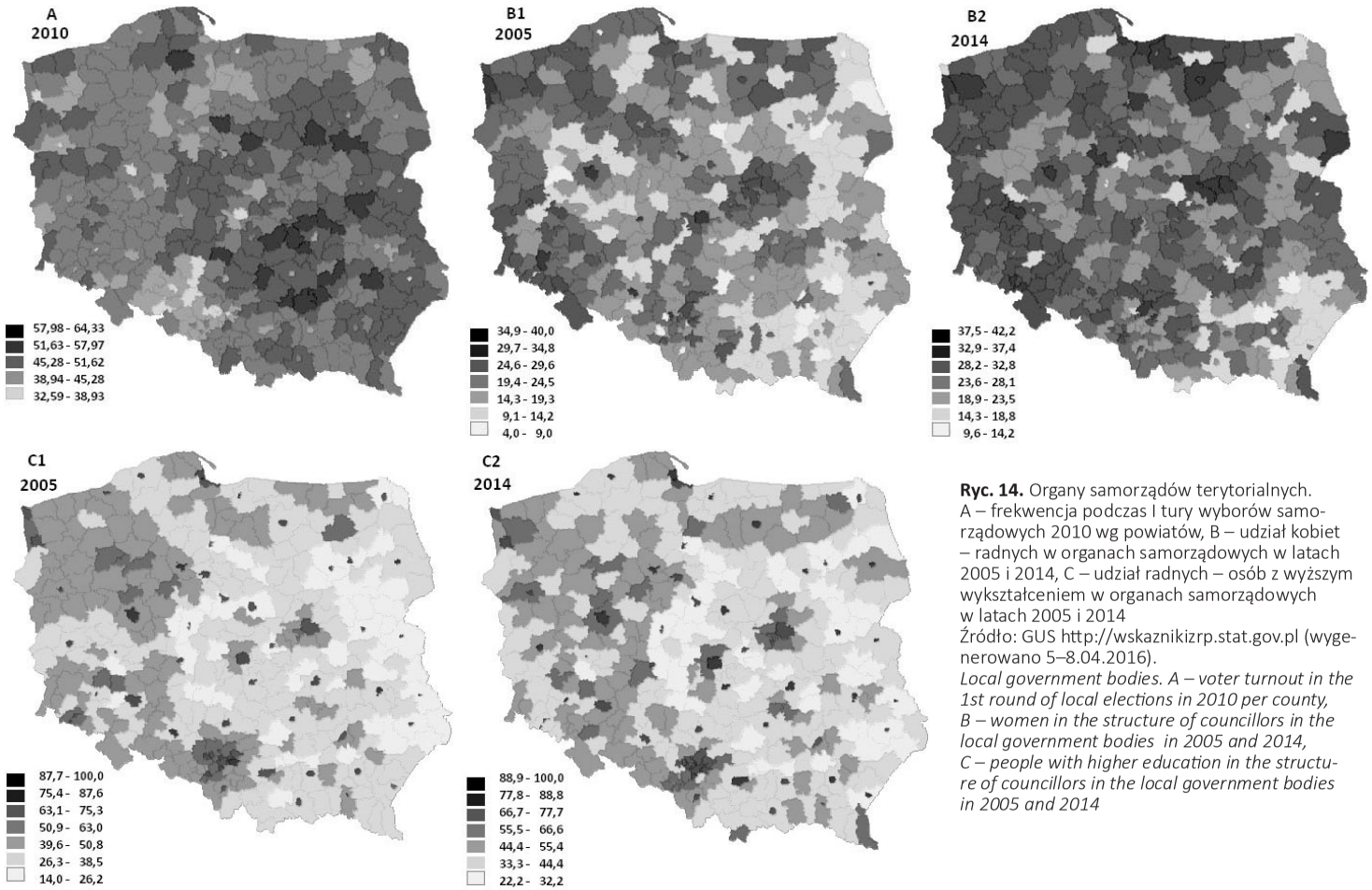

Ryc. 14. Organy samorządów terytorialnych. A – frekwencja podczas I tury wyborów samorządowych 2010 wg powiatów, B – udział kobiet – radnych w organach samorządowych w latach 2005 i 2014, C – udział radnych – osób z wyższym wykształceniem w organach samorządowych w latach 2005 i 2014
Źródło: GUS http://wskaznikizrp.stat.gov.pl (wygenerowano 5–8.04.2016).
Local government bodies. A – voter turnout in the 1st round of local elections in 2010 per county, B – women in the structure of councillors in the local government bodies in 2005 and 2014, C – people with higher education in the structure of councillors in the local government bodies in 2005 and 2014

Podsumowanie

Ukierunkowanie przyrodnicze funkcji obszarów wiejskich staje się znakiem XXI w. Zrozumienie procesu kreowania prośrodowiskowych funkcji w kontekście o wiele szerszym niż tylko finansowanie w ramach polityki rolnej pozwoli na analizę trwałości funkcji prośrodowiskowych w długim okresie.

Baza danych GUS dotycząca Wskaźników Zrównoważonego Rozwoju umożliwia wizualizację podstawowych informacji na poziomie powiatów, co pozwala scharakteryzować lokalny potencjał rozwojowy. Wybrane wskaźniki mogą stanowić przydatne narzędzie badania obszarów pod kątem ich predyspozycji do świadczenia funkcji prośrodowiskowych. Ułomnością analizowanej bazy jest brak wyodrębnienia danych w podziale na obszary miejskie i wiejskie – niemniej jednak zwizualizowane dostępne dane pozwalają na wstępną ocenę potencjału danego terytorium. Analiza pozyskanych kartogramów pozwala na wyodrębnienie dwóch głównych obszarów interesujących pod względem lokalnego potencjału kreacji prośrodowiskowych funkcji obszarów wiejskich, tj. południowo-wschodniej Polski i pasa powiatów w części północno-zachodniej.

Na wysoki potencjał południowo-wschodniej Polski wskazują głównie wskaźniki ładu środowiskowego (odnoszące się do zasobów naturalnych, stanu powietrza czy gospodarki energią i odpadami), a także wskaźniki ładu społecznego dotyczące wzorców konsumpcji i warunków życia. Wartości wskaźników na tym obszarze w znacznej mierze wynikać mogą z uwarunkowań historycznych.

Drugim interesującym obszarem są wybrane powiaty pasa północno-zachodniego, w których kapitał ludzki oraz otoczenie administracyjne mogą odegrać istotną rolę w kreacji nowych funkcji prośrodowiskowych. Narzędzia edukacyjne, działalność organizacji pozarządowych oraz nastawienie lokalnych organów władzy mogą wpływać na poziom świadomości ekologicznej mieszkańców oraz podejmowanie przez nich inicjatyw służących środowisku naturalnemu.

Pomimo że wizualizacja danych bazy GUS modułu lokalnego pozwala jedynie na wstępną ocenę lokalnego potencjału powiatów, stanowi ważny etap prac nad jego badaniem. Pełne wnioskowanie o lokalnym potencjale do podejmowania działań prośrodowiskowych na obszarach wiejskich wymagałoby pogłębionych analiz danych z zastosowaniem narzędzi analizy statystycznej oraz wyważonego doboru zmiennych (w tym ograniczenia liczby wskaźników oraz ich odpowiedniej agregacji przestrzennej). Przeprowadzona analiza pozwoliła stwierdzić ograniczoną (pod kątem badania potencjału prośrodowiskowego) wartość informacyjną wybranych zmiennych z modułu lokalnego (np. wskaźnika wpływów z opłat eksploatacyjnych czy zdawalności egzaminów maturalnych). Jednocześnie pełniejszą ocenę potencjału lokalnego uniemożliwia ograniczona w porównaniu z modułem krajowym liczba wskaźników występujących w module lokalnym (np. brak informacji odnośnie energii ze źródeł odnawialnych). Na potrzeby przyszłych badań oznacza to konieczność eliminacji części zmiennych lub ich uzupełnienie bądź zastąpienie wskaźnikami pochodzącymi z zewnętrznych źródeł danych (np. OKE i BDL) w agregacji umożliwiającej wyodrębnienie obszarów wiejskich.

Literatura

Adamowicz M., 2004, *Wielofunkcyjne gospodarstwa rolne jako podmiot w rozwoju wsi i rolnictwa*, [w:] M. Adamowicz (red.), *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*, Prace Naukowe KPAiM, 33, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 25–42.

Brodzińska K., 2009, *Perspektywy rozwoju rolnictwa w kontekście standardów w ochronie środowiska*, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Problemy Rolnictwa Światowego, 8 (XXIII), Wydawnictwo SGGW, s. 24–32.

Czyżewski A., **Smędzik-Ambroży K.**, 2013, *Intensywne rolnictwo w procesach specjalizacji i dywersyfikacji produkcji rolnej. Ujęcie regionalne i lokalne*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.

Dz.U. 2013 poz. 21, *Ustawa z dnia 14 grudnia 2012 r. o odpadach.*

Fałkowski J., 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa jako przedmiot analizy ekonomicznej*, [w] J. Wilkin (red), *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 53–71.

GUS, 2015, *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski*, Katowice.

Huylenbroeck G., **Vandermeulen V.**, **Meetepenningen E.**, **Verspecht A.**, 2007, *Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments*, Living Rev. Landscape Res., 1 (3), artykuł online.

Klepacka-Kołodziejska D., 2008, *Dopłaty kompensacyjne do obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania jako element kształtujący rozwój społeczno-ekonomiczny obszarów Wiejskich,* [w:] M. Drygas, A. Rosner (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, Problemy wsi i rolnictwa, IRWiR PAN, s. 167–170.

Legutko-Kobus P., 2014, *Kierunki rozwoju obszarów wiejskich w woj. Mazowieckim a implementacja rozwoju zrównoważonego*, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, 254, PAN, Warszawa.

Majewska A., 2012, *Suburbanizacja w strefie metropolitalnej Warszawy, jako zagrożenia zrównoważonego rozwoju*, [w:] A. Maciejewska (red.), *Gospodarka przestrzenna w świetle wymagań strategii zrównoważonego rozwoju*, Studia KPZK PAN, t. CXLII, Warszawa, s. 308–320.

PROW 2007–2013, 2006, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.

Miś T., 2013, *Oddziaływanie instytucji na podejmowanie i realizację działań prośrodowiskowych na obszarach wiejskich*, Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy, 6, s. 297–321.

Niedzielski E., 2015, *Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 2, Warszawa, s. 84–92.

Nowak A. Wójcik E., 2013, *Poziom realizacji funkcji prośrodowiskowych w rolnictwie w województwie lubelskim*, Zeszyty Naukowe SGGW, Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 101, Warszawa, s. 107–118.

Paszkowski S., 2001, *Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich* [w:] M. Kłodziński (red.), *Gospodarka, człowiek, środowisko na obszarach wiejskich*, IRWIR PAN, WFOSiGW woj. zachodniopomorskiego, AR w Szczecinie, Warszawa, s. 201–218.

Badanie świadomości i zachowań ekologicznych mieszkańców Polski, 2013, Raport BPS przygotowany dla Ministerstwa Środowiska, Sopot.

Sawicka Z., **Fogel P.**, 2016, *Zmiany funkcjonalne a przekształcenia ziemi rolnej na cele pozarolnicze na obszarach rozdrobnionych agr*arnie, Wieś i Rolnictwo, 1 (170), s. 165–184.

Badanie świadomości i zachowań ekologicznych mieszkańców Polski, Badanie trackingowe – pomiar: październik 2014, TNS, 2014, Raport dla Ministerstwa Środowiska.

Wilkin J., 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 25–29.

Woś A., **Zegar J.**, 2002, *Rolnictwo społecznie zrównoważone*, IERiGŻ, Warszawa.

Zegar J., 2012, Współczesne wyzwania rolnictwa, PWN, Warszawa.

Summary

The study attempts to evaluate the local factors which create pro-environmental functions (independent of external support) of rural areas. The assessment was based on statistical data (2004–2014) published by the Central Statistical Office of Poland. The national sustainable development indicators at the level of counties were analyzed, including indicators of environmental domain and selected indicators of domain such as: social, economic, institutional and political. The graphical presentation of the data enabled the spatial location of Polish counties on a map which may have a higher potential in the creation of pro-environmental functions. Choropleth maps included in the study are based on the visualization tool available in the Central Statistical Office's Application – Indicators for Sustainable Development – local module.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH
2017, tom 45, s. 43–58
https://doi.org/10.7163/SOW.45.3

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

Środowiskowe zasoby lokalne czynnikiem potencjalnego sukcesu gospodarczego rejonu wsi Rogóźno (powiat zgierski)

Environmental local resources as a factor of potential economic success in Rogóźno (the Zgierz county)

Michał GÓRECKI

Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk Geograficznych, Pracownia Geologii
ul. Narutowicza 88, 90-139 Łódź
michal.gorecki@unilodz.eu

Zarys treści: W artykule scharakteryzowano rejon wsi Rogóźno, położonej na północny wschód od Łodzi w powiecie zgierskim, jako obszar perspektywiczny do osiągnięcia sukcesu gospodarczego w oparciu o środowiskowe zasoby lokalne. Zasoby występujące w północnej części gminy Zgierz mogą stać się impulsem rozwojowym zarówno okolic Rogóźna, jak i całego regionu łódzkiego. Mnogość dóbr środowiskowych stwarza z kolei ryzyko pojawienia się sytuacji konfliktowych. Wykorzystanie zasobów wysadu solnego oraz wód mineralnych, termalnych i leczniczych stoi w opozycji do eksploatacji pokładów węgla brunatnego. Niska świadomość opinii publicznej przejawia się syndromem NIMBY w stosunku do planowanych inwestycji.

Słowa kluczowe: zasoby lokalne, sukces gospodarczy, Rogóźno.

Wprowadzenie

Układ lokalny cechuje się określonym zestawem uwarunkowań rozwojowych zarówno endogenicznych (poziomem infrastruktury technicznej i społecznej, położeniem w przestrzeni geograficznej, elementami środowiska przyrodniczego), jak i egzogenicznych (normami prawnymi, standardami, środowiskiem życia człowieka). Ich jakość oraz stopień wykorzystania decydują o rozwoju lokalnym (Czapiewski 2010). Obszary, na których wpływ uwarunkowań prowadzi do rozwoju, poprawy sytuacji gospodarczej i środowiskowej, a także warunków życia mieszkańców, można zaliczyć do obszarów sukcesu (Bański 2005). Mnogość czynników rozwojowych może również skutkować pojawieniem się sytuacji konfliktowych, gdy rozwój pewnych funkcji ogranicza lub wręcz uniemożliwia rozwój innych (Dmochowska-Dudek 2011).

Jednym z najważniejszych uwarunkowań endogenicznych, które kształtuje procesy społeczno-gospodarcze w niewielkim układzie lokalnym (gminie czy regionie), jest czynnik przyrodniczy. Posiadany wewnętrzny potencjał środowiskowy może być elementem

składowym wpływającym na procesy rozwojowe gminy (Czapiewski 2010). W skali kraju obszarów predysponowanych do osiągnięcia sukcesu lokalnego opartego na zasobach naturalnych jest niewiele. Jest to zatem czynnik lokalny o zasadniczym znaczeniu, decydujący niekiedy o rozwoju gminy, będący jego bazą rozwojową.

Na obszarze aglomeracji łódzkiej, w wyniku wielowiekowej działalności człowieka, środowisko przyrodnicze ulegało wielostronnym przeobrażeniom zarówno w samym sercu metropolii, jak i na jej peryferiach. Pomimo silnej antropopresji można znaleźć jeszcze tereny posiadające cenne zasoby środowiska naturalnego, które mogą stanowić bazę rozwojową zarówno dla układu lokalnego, jak i regionalnego.

Potencjalnym wiejskim obszarem sukcesu gospodarczego są okolice wsi Rogóźno, położonej na północny wschód od Łodzi w powiecie zgierskim. W podłożu znajdują się pokłady soli kamiennej, węgla brunatnego, a także zasoby wód geotermalnych, mineralnych i leczniczych, mogących stanowić impuls rozwojowy gminy oraz regionu łódzkiego. Budowa geologiczna uniemożliwia osiągnięcie korzyści z jednoczesnej eksploatacji wszystkich złóż. Prowadzi to do pojawiania się lokalnych sytuacji konfliktowych o zróżnicowanej genezie.

Celem niniejszej pracy jest charakterystyka potencjalnego wiejskiego obszaru sukcesu gospodarczego, jakim jest rejon wsi Rogóźno, rozwiniętego w oparciu o naturalne zasoby lokalne oraz ocena możliwości rozwoju lokalnego wynikającego z eksploatacji poszczególnych dóbr w aspekcie środowiskowym oraz społeczno-gospodarczym.

Obszar badań

Rejon Rogóźna o powierzchni ok. 7800 ha, składa się z 19 sołectw: Astachowice, Bądków, Besiekierz Nawojowy, Besiekierz Rudny, Biała, Brachowice, Celestynów, Dzierżązna, Gieczno, Grabiszew, Jasionka, Kwilno, Lorenki, Rogóźno, Śladków Górny, Warszyce, Władysławów, Wola Rogozińska, Wypychów (ryc. 1), w których w 2011 r. zameldowanych było 3510 osób (https://bdl.stat.gov.pl). Zabudowa zagrodowa i jednorodzinna strefy rolniczej przeplata się tu z urbanizującą się strefą rekreacyjną oraz zabudową jednorodzinną. W krajobrazie dominują pola uprawne, nieużytki oraz lasy (Bald i in. 2011; Krysiak 2014). Pod względem morfologicznym teren jest mało urozmaicony. Na przeważającym obszarze występują równiny stożków napływowych oraz równiny rozlewiskowo-jeziorne, łagodnie nachylone w kierunku głównych rzek rejonu – Moszczenicy oraz Czerniawki (Klatkowa 1993).

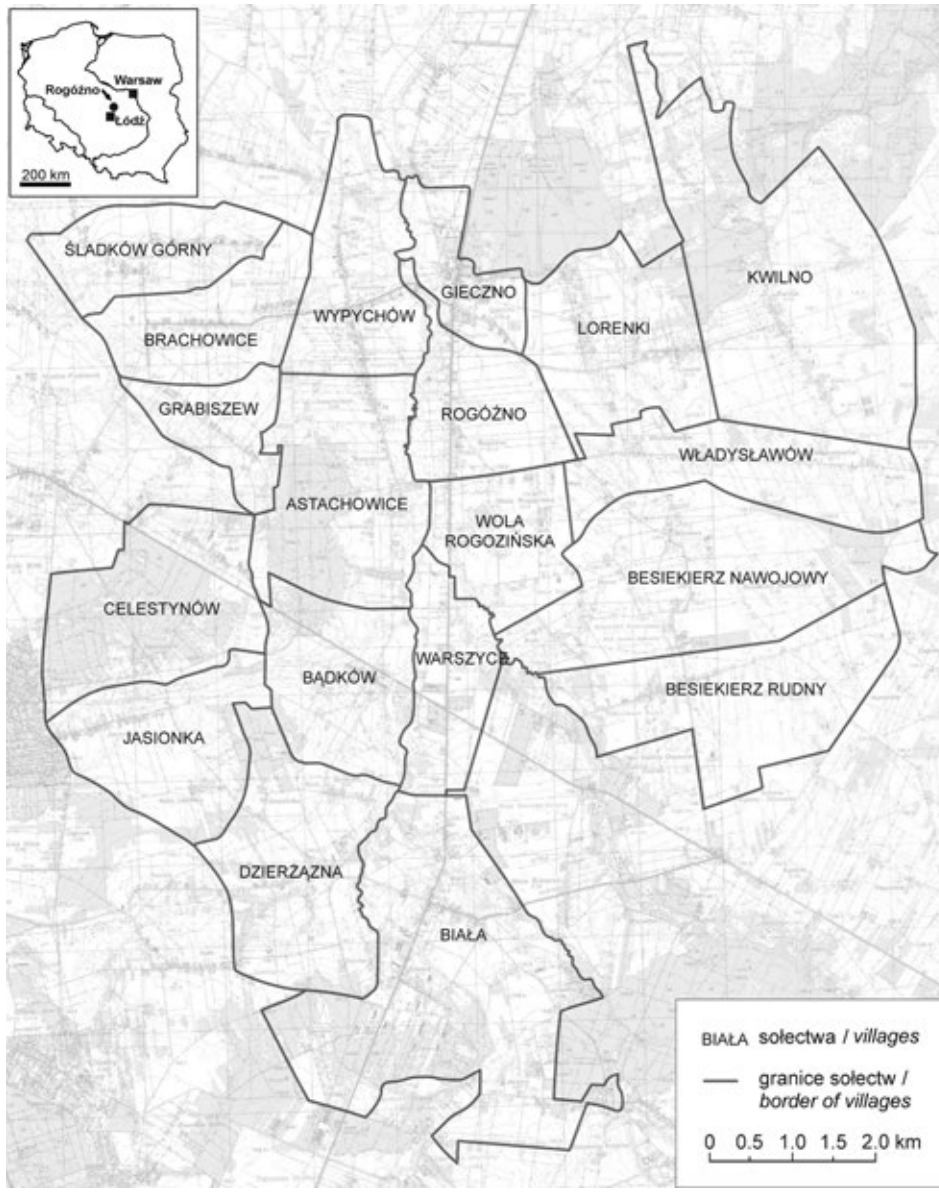

Ryc. 1. Obszar Rogóźna i terenów otaczających
Źródło: opracowanie własne na podstawie: http://www.gmina-zgierz.pl/home/solectwa; mapa topograficzna 1:25 000 arkusze: Ozorków (112.41), Głowno (112.42), Piątek (112.23), Bielawy (112.24).
Rogóźno and surrounding areas
Source: own study based on: http://www.gmina-zgierz.pl/home/solectwa; sheets of topographic map at scale 1:25 000: Ozorków (112.41), Głowno (112.42), Piątek (112.23), Bielawy (112.24).

Zasoby środowiskowe rejonu Rogóźna

Rejon Rogóźna posiada cenne i zróżnicowane zasoby środowiska naturalnego, unikalne w skali regionu łódzkiego, mogące stanowić impuls rozwojowy. Należą do nich zarówno zasoby nieodnawialne (pokłady soli kamiennej i węgla brunatnego), jak i odnawialne (wody mineralne, termalne oraz lecznicze, a także pokłady torfów i borowin). Możliwość czerpania korzyści z bogactw środowiska naturalnego dostrzeżono już w latach 50. ubiegłego wieku.

Zasoby nieodnawialne

W wyniku procesów endo- i egzogenicznych zachodzących w czasie geologicznym utworzyły się w rejonie Rogóźna pokłady soli kamiennej i węgla brunatnego.

Strukturę solną odkryto, poniekąd przypadkowo, podczas badań grawimetrycznych prowadzonych w tym rejonie przed II wojną światową. Po zakończeniu działań wojennych wykonano pierwsze odwierty geologiczne, które dostarczyły informacji o występowaniu w nadkładzie struktury solnej dwóch pokładów węgla brunatnego (Dębski i in. 1963). Początkowo prace badawcze skupiały się na rozpoznaniu złoża chemicznego, jednak z upływem czasu coraz większą uwagę poświęcano złożu energetycznemu. Świadczy o tym m.in. liczba wykonanych odwiertów – informacji o wierzchnich partiach pnia solnego dostarczyło 14 wierceń, natomiast o pokładach węgla brunatnego ok. 240.

Wysad solny Rogóźno jest jednym z największych rozpoznanych ciał solnych na Niżu Polskim. W planie poziomym ma kształt zbliżony do elipsy o wymiarach 6,7 x 4,1 km (Tarka 1992). Zwierciadło solne znajduje się na głębokości 325–427 m p.p.t. (Kasiński i in. 2009). Zasoby bilansowe złoża wynoszą ok. 8,6 mld ton soli (Czapowski i Bukowski 2009), co stanowi ok. 11% zasobów krajowych (Decyzja MZ z dn. 19.04.2013).

Złoże węgla brunatnego jest dwupokładowe. Dolny pokład charakteryzuje się nieregularnym zaleganiem, w obrębie którego występują zafałdowania i przegięcia. Średnia miąższość tego pokładu wynosi 16,5 metra, maksymalnie 53 m. Występuje na głębokości 170,4–195 m. Węgiel w dolnym poziomie wykazuje duże zasolenie oraz znaczną zawartość siarki. Górny pokład pokrywa większy obszar niż dolny. Jego średnia miąższość wynosi 19,1 m, maksymalnie 44 m. Występuje na głębokości 83,3–100 m. Charakteryzuje się rozszczepieniami na poszczególne ławy węglowe (Stelmaszczyk 1972; Kasztelewicz i Zajączkowski 2011). Łączne zasoby węgla brunatnego oszacowano na ok. 658 mln ton, co pozawala zaliczyć złoże w Rogóźnie do jednych z największych na Niżu Polskim (Kasiński i in. 2009).

Zasoby odnawialne

Silne zaburzenia tektoniczne, salinarne i glacitektoniczne spowodowały, że struktura solna nie jest szczelnie izolowana od opływających ją wód (Górecki i Ziułkiewicz 2016). W rejonie Rogóźna występują zarówno wody mineralne, termalne oraz lecznicze.

Już od lat 60. XX w. wielu autorów, m.in. Cyryl Kolago, wskazywało na ogromne perspektywy balneologiczne regionu Rogóźna na bazie odkrytych wód mineralnych (Kolago 1965). Specjaliści z zakresu balneoklimatologii, m.in. Henryk Wieliczański, przedstawili opinie kwalifikujące wody z niektórych odwiertów hydrogeologicznych znajdujących się

po zachodniej i północno-zachodniej stronie wysadu solnego do leczenia szeregu schorzeń: stanów pourazowych, zapalenia nerwów, porażeń i niedowładów, chorób górnych dróg oddechowych, żołądka, itp. W 2013 r. Ministerstwo Zdrowia uznało wodę czerpaną z otworu znajdującego się po zachodniej stronie wysadu (ryc. 2) za wodę leczniczą swoistą 0,9% chlorkowo-sodową, siarczanową (Decyzja MZ z dn. 19.04.2013). W rejonie Rogóźna stwierdzono także występowanie niewielkich złóż torfów oraz borowin (Kucharski i in. 2013).

Koncepcje wykorzystania naturalnych zasobów lokalnych

Powstanie i rozwój kompleksu uzdrowiskowo-rekreacyjnego oraz elektrowni geotermalnej związane są z obecnością wysadu solnego i opływających go wód. Z obecnością pokładów węgla brunatnego związana jest natomiast koncepcja utworzenia kombinatu wydobywczo-energetycznego.

Wysad solny oraz wody podziemne

Wysad solny nigdy nie był obiektem zainteresowania pod względem eksploatacji soli kamiennej. Sama struktura solna może być wykorzystana do podziemnego składowania oraz magazynowania odpadów, gazu ziemnego lub ropy naftowej. Diapir[1] w Rogóźnie spełnia wymogi techniczne oraz strategiczne stawiane strukturom solnym przeznaczonym do podziemnego magazynowania (Cyran i Garlicki 2008). Wraz z opływającymi go wodami jest ogromnym zasobnikiem energii cieplnej, o wielkości wielokrotnie przekraczającej zapotrzebowanie energetyczne województwa łódzkiego. Energia ta może być czerpana za pomocą instalacji wiertniczych, sięgających głębokości 1250÷4000 m p.p.t., w których krążyć będzie ciecz o temperaturze min. 110°C, przekazująca na powierzchnię ciepło dla potrzeb produkcji prądu elektrycznego i ciepłej wody. Wytworzona energia mogłaby zasilać projektowane uzdrowisko „Rogóźno" oraz okoliczne miejscowości (Zgierz, Ozorków, Stryków, a w dalszych planach także Łódź). Wykorzystanie energetyczne wysadu polegałoby na wypłukaniu wodą w diapirze kawerny (pustki) i wypełnieniu jej płynem niełączącym się chemicznie z solą, np. benzyną lub ropą. W wymienniku ciepła znajdującym się na powierzchni terenu przepompowywana ciecz, krążąca w obiegu zamkniętym, ogrzewałaby wodę, przekształcając ją w parę wodną, wykorzystywaną do produkcji energii elektrycznej, a ciepło odpadowe posłużyłoby potrzebom lokalnym uzdrowiska. Aby nie naruszyć budowy geologicznej – według koncepcji – w wysadzie solnym można wykonać 320 kawern o średnicy ok. 50 m i pojemności 60 tys. m^3 każda (Centrum Zrównoważonego Rozwoju 2008).

Występowanie wód termalnych, mineralnych oraz leczniczych należy wiązać z ciałem solnym. Dwukrotnie podejmowane były próby powołania społecznego komitetu budowy w Rogóźnie uzdrowiska, jednak nie zostały one zrealizowane (Stelmaszczyk 1972). Od lat 70. temat ten został porzucony na kolejnych 40 lat. W 2013 r. Ministerstwo Zdrowia ustanowiło obszar ochrony uzdrowiskowej „Rogóźno" obejmujący 14 sołectw w gminie Zgierz oraz jedno w gminie Ozorków. Dla strefy uzdrowiskowej ustalono kierunki leczenia chorób

[1] diapir; diapir solny – synonim terminu „wysad solny"

ortopedyczno-urazowych, reumatologicznych oraz dolnych i górnych dróg oddechowych (Decyzja MZ z dn. 19.04.2013). Kompleks uzdrowiskowo-rekreacyjny ma bazować na wodzie pobieranej z otworu znajdującego się po zachodniej stronie wysadu. Dodatkowo, poza lecznictwem wodnym, perspektywiczne jest również wykorzystanie borowin (torfów). W myśl decyzji przewiduje się budowę w strefie „A" sanatorium, Domu Zdrojowego, inhalatorium otwartego w formie tężni solankowych oraz basenu rehabilitacyjnego. W otaczającej ją i znacznie rozleglejszej strefie „B" (ryc. 2) i „C" ochrony uzdrowiskowej, stanowiącej zaplecze gospodarcze uzdrowiska, planuje się utworzyć obiekty sportowe i turystyczne – tzw. Centrum Rekreacji, Wypoczynku i Rozrywki. Jednak w sierpniu 2015 r. zgodnie z uchwałą zatwierdzoną przez gminę Ozorków o podziale sołectwa Celestynów na dwa sołectwa: Celestynów i Katarzynów, konieczne jest wytyczenie nowej granicy dla strefy „C" ochrony uzdrowiskowej przebiegającej po granicach administracyjnych. Oznacza to wycofanie projektu rozporządzenia Rady Ministrów z dalszych prac legislacyjnych i przygotowanie nowego operatu uzdrowiskowego, uwzględniającego stosowne korekty (https://bip.kprm.gov.pl/).

Węgiel brunatny

Pokłady węgla brunatnego są przedmiotem zainteresowania Zespołu Elektrociepłowni Pątnów, Adamów, Konin (PAK). Rejon Rogóźna jest dla PAK terenem możliwej lokalizacji elektrowni w oparciu o odkrywkową kopalnię węgla (Tynenski i in. 2007). Ze względu na zbyt małą głębokość zalegania złoża, niekorzystne warunki tektoniczne oraz niekorzystne usytuowanie wobec poziomów wodonośnych, nie można przeprowadzić podziemnego zgazowania węgla. Istnieje natomiast możliwość zgazowania wydobytego węgla na powierzchni (Kasztelewicz i Zajączkowski 2011). Jedynym jak do tej pory udostępnionym materiałem przedstawiającym koncepcję zagospodarowania rejonu Rogóźna pod odkrywkową kopalnię węgla jest zacytowany powyżej artykuł Kasztelewicza i Zajączkowskiego z 2011 r. W opracowanej strategii dla zagłębia adamowskiego, do którego przynależne byłoby złoże Rogóźno, wydobycie pierwszej tony węgla z nowej odkrywki przypada na rok 2023. Prace przygotowawcze, polegające na zdejmowaniu skał nadkładu, musiałyby rozpocząć się w roku 2020. Początkowo prace wydobywcze objęłyby wyłącznie górny pokład węgla, ze względu na niekorzystne własności pokładu dolnego (głębokie zaleganie, duże zasolenie i zasiarczenie). We właściwej fazie eksploatacji planuje się wydobywanie 10 mln ton węgla rocznie. Docelową eksploatacją objęty zostałby teren o powierzchni 2235 ha pod wyrobiskiem oraz 570 ha pod zwałowiskiem wewnętrznym (ryc. 3). W konturze docelowego wyrobiska znajdzie się 1,75 mld m^3 nadkładu oraz 325 mln ton węgla, co daje wskaźnik przemysłowy na poziomie 5,4:1 m^3/tonę. Oznacza to, że aby wydobyć 1 tonę węgla, należy usunąć 5,4 m^3 skał nadkładu.

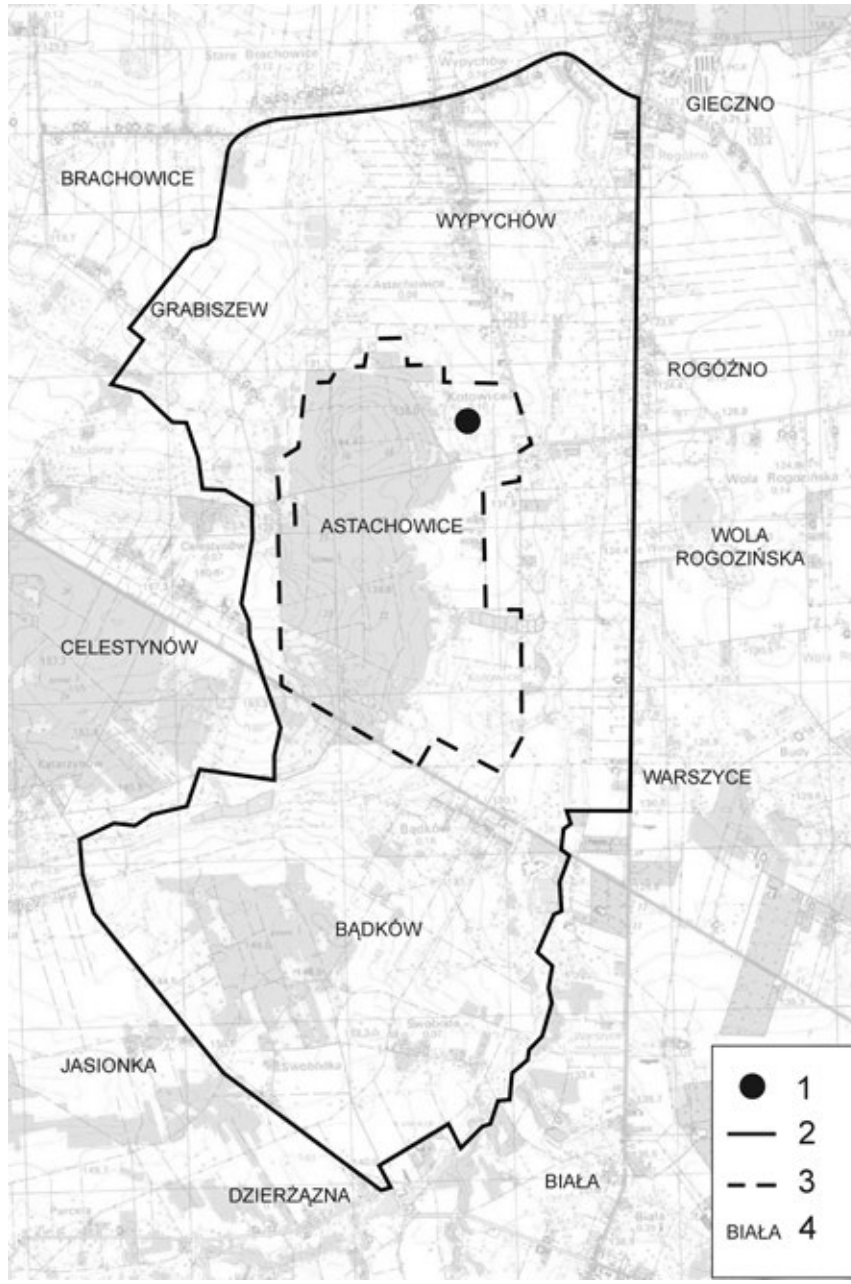

Ryc. 2. Zasięg przestrzenny projektowanej strefy „A" i „B" ochrony uzdrowiskowej
1 – studnia z udokumentowaną wodą leczniczą, 2 – granica strefy ochrony uzdrowiskowej „B", 3 – granica strefy ochrony uzdrowiskowej „A", 4 – sołectwa.
Źródło: Kucharski i in. (2013), zmienione.
Spatial scope of A and B zones of the health resort protection area
1 – a well with certified therapeutic water, 2 – a border of the health resort protection area B, 3 – a border of the health resort protection area A, 4 – villages.
Source: Kucharski et al. (2013), changed.

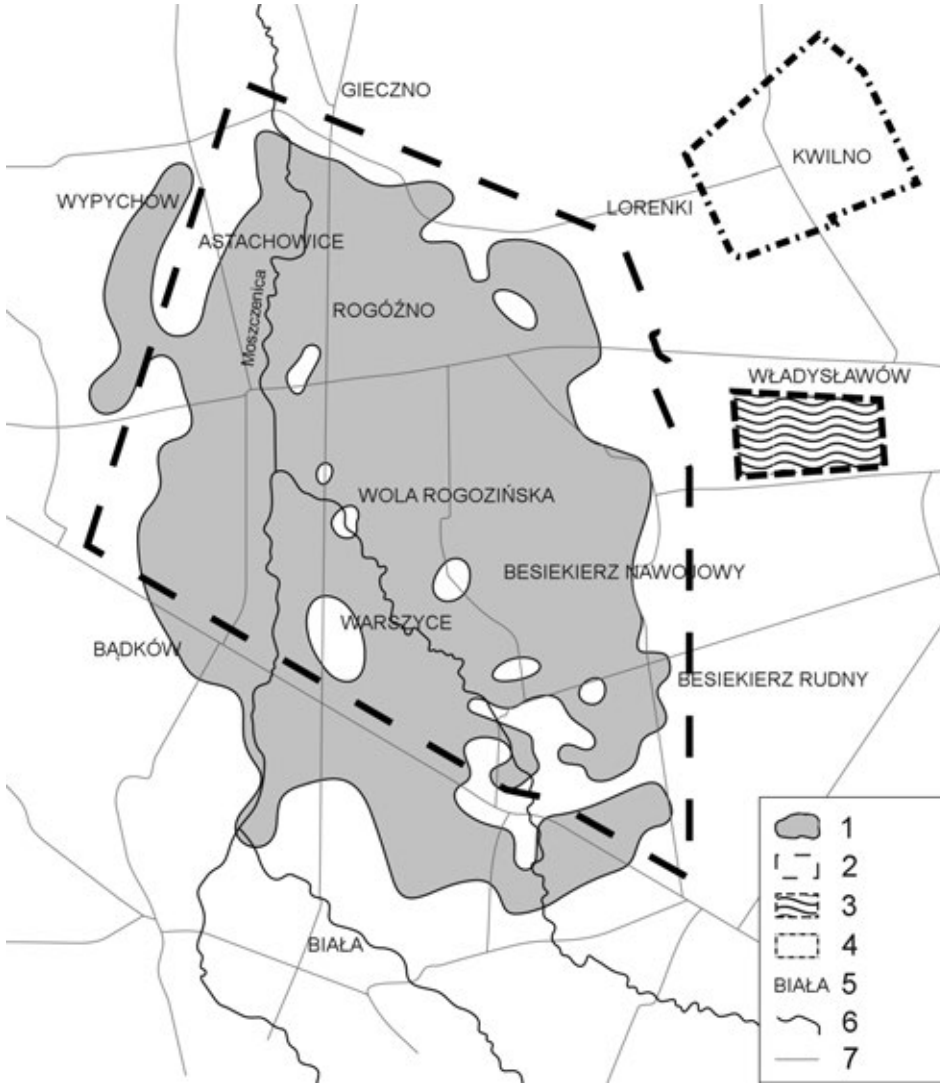

Ryc. 3. Przewidywany zasięg eksploatacji górnego kompleksu węglowego złoża Rogóźno
1 – złoże bilansowe w górnym kompleksie węglowym, 2 – zasięg projektowanego wyrobiska, 3 – elektrownia lub zakład zgazowania węgla, 4 – projektowane zwałowisko zewnętrzne, 5 – sołectwa, 6 – rzeki, 7 – drogi.
Źródło: Kasztelewicz i Zajączkowski (2011), zmienione.
Estimated scope of exploitation of the upper lignite deposit in Rogóźno
1 – recoverable deposits in the upper lignite complex, 2 – scope of the planned pit, 3 – power station or coal gasification plant, 4 – planned external spoil tip, 5 – villages, 6 – rivers, 7 – roads.
Source: Kasztelewicz & Zajączkowski (2011), changed.

Możliwość osiągnięcia sukcesu gospodarczego przez rejon Rogóźna

Wykorzystanie lokalnych zasobów środowiskowych może stanowić jednorazowy impuls rozwojowy. W regionie łódzkim surowce naturalne przyczyniły się do osiągnięcia sukcesu gospodarczego w gminie Kleszczów – w oparciu o węgiel brunatny (Bański 2008) oraz w Uniejowie – w oparciu o wody geotermalne (Smętkiewicz 2014). Zasoby lokalne występujące w rejonie Rogóźna również mogą zadecydować o rozwoju gospodarczym zarówno gminy Zgierz, jak i całego regionu łódzkiego (Kasztelan 2010). Należy do nich zaliczyć przede wszystkim bazę surowcową, sąsiedztwo dużego miasta, dobrze rozwiniętą sieć drogową i bliskość węzłów komunikacyjnych (Bański 2008; Feltynowski 2009).

Sukces w wymiarze społecznym oraz gospodarczym, przy jednoczesnej ochronie środowiska, można osiągnąć, realizując koncepcję zrównoważonego rozwoju. Zgodnie z założeniami trwałego rozwoju, dotyczącymi m.in.: zachowania i poprawy stanu zdrowia mieszkańców, długofalowego wykorzystania odnawialnych zasobów naturalnych, utrzymania stabilności procesów ekologicznych i ekosystemów czy ochrony przyrody (Kasztelan 2010), rozwój rejonu Rogóźna należy nakierować w stronę utworzenia uzdrowiska oraz elektrowni geotermalnej. Założenia ekorozwoju można także osiągnąć poprzez efektywną eksploatację nieodnawialnych źródeł energii (Kasztelan 2010), jednak w Rogóźnie jest to niewykonalne (*Studium*… 1999).

Aspekt środowiskowy

Utworzenie kombinatu wydobywczo-energetycznego spowoduje powstanie leja depresyjnego o głębokości ok. 200 m oraz zasolenie wód powierzchniowych (*Studium*… 1999). Głębokie oraz rozległe powierzchniowo wyrobisko przyczyni się do silnej degradacji środowiska przyrodniczego w północnej części województwa łódzkiego. W rejonie Bełchatowa, natrafiając na wysad solny Dębina, dokonano wszelkich starań, aby wody podziemne nie miały styczności ze skałami zasolonymi (Seweryn i in. 2004). W Rogóźnie sytuacja jest zupełnie odmienna. Ługi solne wykazują mineralizację w granicach 304–346 g/dm^3 (Lewkiewicz-Małysa i Winid 2005). Wody górnojurajskie, na których drodze przepływu znajduje się wysad w Rogóźnie, zostaną silnie wzbogacone solami. Ich bazą drenażu jest dolina Bzury na północ od Ozorkowa (Bierkowska i Błaszczyk 1989). Wszelkie ujęcia wód jurajskich oraz kredowych znajdujące się na obszarze ich przepływu staną się nieużyteczne. Odkrywkowa kopalnia węgla wymusi również zmianę biegu Moszczenicy oraz, podobnie jak w przypadku Bzury, jej silne zasolenie. Osadniki nie oczyszczą wód dołowych do tego stopnia, aby nie oddziaływały negatywnie na wody powierzchniowe. Woda wypływająca z osadnika przy KWK „Ziemowit" w 2002 r. cechowała się mineralizacją ok. 54 g/dm^3 i stężeniem jonów Cl^- wynoszącym 29,4 g/dm^3 (Jabłońska 2006). Obecnie wody Moszczenicy po wypłynięciu z rejonu Rogóźna zawierają ok. 0,031 g/dm^3 jonów Cl^- (Górecki 2015). Słodkowodne ekosystemy rzeczne Moszczenicy i Bzury, w tym również cenny przyrodniczo obszar Natura 2000 „Pradolina Bzury-Neru", ulegną degradacji (Kucharski i Kopeć 2014). Duży ładunek substancji zasalających transportowany rzekami spowoduje utratę ich zdolności do samooczyszczania. Przy niewielkiej wówczas modyfikacji parametrów fizyczno-chemicznych z biegiem rzek, zanieczyszczone wody Bzury i Moszczenicy wpłyną do Wisły. Poza negatywnym oddziaływaniem na wody kopalnia przyczyni się również do nieodwracalnych zmian w krajobrazie oraz emisji pyłowo-gazowej.

Energia wysadu solnego oraz opływających go wód byłaby, w przeciwieństwie do energii czerpanej ze źródła konwencjonalnego jakim jest węgiel brunatny, energią czystą oraz odnawialną (Centrum Zrównoważonego Rozwoju 2008). Jej pozyskiwanie wiąże się jednak z ingerencją w samą strukturę pnia solnego. Bez dokładnych badań geologicznych oraz geofizycznych nie można jednoznacznie stwierdzić, czy tego typu instalacje mają szansę powstać w Rogóźnie. Stosowanie medium w postaci ropy lub benzyny w przypadku awarii stwarza ryzyko zanieczyszczenia i ewentualnego zatrucia środowiska, a w szczególności wód podziemnych. Tektonika solna wespół z odprężeniami wzbudzonymi pracami górniczymi może skutkować niestabilnością budowy geologicznej, i to w aktywnej strefie halokinetycznej[2]. Pozytywne wyniki badań dają jednak ogromne możliwości pozyskiwania odnawialnej energii przy minimalnej ingerencji w krajobraz. Czerpanie wód leczniczych kilkoma odwiertami oraz wybudowanie kompleksu budynków sanatoryjnych i rekreacyjnych nie będzie mocno ingerować w otaczające tereny. Prawidłowe funkcjonowanie uzdrowiska może przyczynić się do poprawy jakości środowiska naturalnego, w tym wód rzecznych.

Aspekt społeczno-gospodarczy

Obecnie obserwuje się rosnące zainteresowanie turystyką zdrowotną (Herman i in. 2014). Zgodnie z decyzją Ministra Zdrowia z 19.04.2013 r. o uzyskaniu przez rejon Rogóźna statusu obszaru ochrony uzdrowiskowej brak odpowiedniej infrastruktury uzdrowiskowej, składającej się z zakładów i urządzeń lecznictwa (założonej w decyzji Ministra Zdrowia) oraz bardzo słabo rozwinięta infrastruktura wodno-ściekowa w północnej części wiejskiej gminy Zgierz uniemożliwiają na chwilę obecną uzyskanie przez rejon Rogóźna statusu uzdrowiska (Herman i in. 2014; Górecki 2013). W regionie łódzkim konkurencyjną miejscowością kuracyjną są Skierniewice, gdzie prace poczynione w tym zakresie są znacznie bardziej zaawansowane (Herman i in. 2014).

Mnogość środowiskowych zasobów lokalnych występujących w rejonie Rogóźna stanowi swoistą blokadę rozwojową i prowadzi do pojawienia się konfliktu funkcji z walorami przestrzeni (Badera 2010; Dmochowska-Dudek 2011). Wykorzystanie własności bryły solnej oraz cennych wód podziemnych stoi w opozycji do eksploatacji węgla brunatnego. Dodatkowymi czynnikami mogącymi wzmagać sytuacje konfliktowe są: środki finansowe, brak działań władz samorządowych, prawo miejscowe oraz niska świadomość społeczna.

Każda przewidziana inwestycja, zarówno budowa uzdrowiska, elektrowni geotermalnej czy odkrywkowej kopalni węgla brunatnego, wiąże się z dużymi nakładami finansowymi. Budowa i rozwój kompleksu uzdrowiskowo-rekreacyjnego to koszt ok. 182 mln zł (Tynenski i in. 2007). Koszt budowy elektrowni geotermalnej, zaspokajającej potrzeby lokalne i regionalne o mocy ok. 250 MW (8% zapotrzebowania województwa), bazującej na 10–12 kawernach, wynosi ok. 500 mln zł (Centrum Zrównoważonego Rozwoju 2008). Wydatek kilkuset milionów złotych przewyższa możliwości finansowe gminy. Jednak przy ewentualnym wsparciu prywatnych inwestorów oraz środków z Unii Europejskiej, np. z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Łódzkiego, Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka, czy Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko, gmina ma szansę zrealizować te inwestycje.

[2] halokineza – deformacje struktur skalnych pod wpływem wgłębnych ruchów mas solnych wywołanych ciśnieniem skał nadległych.

W 2010 r. władze samorządowe jednoznacznie wytyczyły kierunek rozwoju rejonu Rogóźna na utworzenie uzdrowiska wraz z całą infrastrukturą leczniczą, rozrywkową oraz technologiczną (Kucharski i in. 2013). Brak dalszych działań, w tym prowadzenia akcji informacyjnych przez władze lokalne, może wynikać z braku miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Na obszarze wiejskiej gminy Zgierz udział terenów pokrytych miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego w powierzchni całej gminy jest mniejszy niż 20% (Wójcik i in. 2014). Okolice Rogóźna nie są objęte planami. Oznacza to, że „rejon Rogóźna" nie ma jednoznacznie wytyczonego kierunku rozwojowego. A zatem wszystkie scenariusze inwestycyjne mają szansę na realizację.

Brak planów miejscowych, działań władz samorządowych oraz akcji informacyjnych przyczyniają się do niedostatecznej świadomości społecznej oraz zwiększają ryzyko pojawienia się konfliktów (Wójcik i in. 2014). Miejscowa ludność nie jest informowana o korzyściach oraz zagrożeniach wynikających z realizacji poszczególnych scenariuszy inwestycyjnych, co wpływa na negatywną ocenę opinii publicznej jakichkolwiek działań rozwojowych. Liczne akcje informacyjne prowadzone w Uniejowie przed wybudowaniem uzdrowiska przyczyniły się do wzrostu świadomości społecznej mieszkańców o korzyściach płynących z funkcjonującego kompleksu (Smętkiewicz 2014). Podobne akcje informacyjne prowadzone są w Skierniewicach, gdzie gmina pokłada ogromne nadzieje w uzdrowisku.

Występowanie potencjalnych obszarów konfliktowych, a za taki należy uznać rejon Rogóźna, często prowadzi do pojawienia się realnych konfliktów przestrzennych. Miejscowa ludność prezentuje postawę NIMBY, wyrażając w ten sposób sprzeciw wobec inwestycji „niechcianych" z ich punktu widzenia. Analizując szkodliwość i uciążliwość planowanych inwestycji, zarówno w aspekcie społecznym, jak i środowiskowym, bez wątpienia obiektem NIMBY jest kombinat wydobywczo-energetyczny. Kilkukrotnie, gdy KWB Adamów próbowała rozpocząć wstępne działania inwestycyjne w rejonie Rogóźna, polegające na wykupie ziemi oraz badaniach geologicznych, spotykała się z natychmiastowym oporem mieszkańców. Społeczność lokalna organizowała liczne akcje protestacyjne, manifestacje oraz blokady dróg. Swoją niechęć do utworzenia kopalni wyrażała także poprzez masowe rozwieszanie plakatów „Kopalni-nie! " (http://lodzkie.naszemiasto.pl).

W wymiarze gospodarczym rozwój rejonu Rogóźna dostarczy wymiernych korzyści. Utworzenie sektora uzdrowiskowego znacznie podniesie rangę i atrakcyjność gminy. Przyczyni się także do poprawy stanu infrastruktury, wykorzystywanej również przez miejscową ludność. Bliskość aglomeracji łódzkiej oraz dobre połączenia drogowe z pozostałymi ośrodkami miejskimi o różnej randze – Łęczyca, Kutno, Łowicz czy nawet Warszawa (Bański 2008; Feltynowski 2009), może zapewnić dużą rzeszę kuracjuszy i turystów. W funkcjonującym obiekcie uzdrowiskowo-rekreacyjnym pracę może znaleźć minimum 1300 osób. Z powstaniem kombinatu wydobywczo-energetycznego wiąże się utworzenie ok. 2000 miejsc pracy (Centrum Zrównoważonego Rozwoju 2008), przy jednoczesnym wysiedleniu co najmniej 1300 osób i likwidacji 9 sołectw (Kasztelewicz i Zajączkowski 2011; https://bdl.stat.gov.pl). Odkrywka wymusi przebudowę oraz rozwój istniejącej sieci infrastrukturalnej.

Podsumowanie

Sukces lokalny w rejonie Rogóźna, osiągnięty w oparciu o potencjał wewnętrzny, jakim są bogactwa naturalne, przełożyłby się na sukces finansowy, ekonomiczny oraz infrastrukturalny zarówno gminy Zgierz, jak i regionu łódzkiego. Zamierzony sukces można uzyskać, realizując każdą z zaprezentowanych wizji rozwojowych. Różnią się one stopniem ingerencji w środowisko przyrodnicze oraz społeczno-gospodarczą działalność człowieka. Realizacja któregokolwiek scenariusza inwestycyjnego spowoduje poprawę bądź pogorszenie jakości poszczególnych elementów, przyjmując, że stan obecny traktowany jest jako „0" (tab. 1).

Tabela 1. Potencjalne korzyści oraz straty wynikające z funkcjonowania uzdrowiska (A), elektrowni geotermalnej (B) oraz kombinatu wydobywczo-energetycznego (C) w aspekcie środowiskowym oraz społeczno-gospodarczym

A	**UZDROWISKO**	
	aspekt środowiskowy	***aspekt społeczno-gospodarczy***
+	• niewielka ingerencja w krajobraz • poprawa jakości wód powierzchniowych • poprawa jakości powietrza • możliwość funkcjonowania wespół z elektrownią geotermalną (wykorzystującą ten sam zasób środowiskowy jak uzdrowisko)	• przebudowa i rozbudowa infrastruktury technicznej i transportowej • nowe miejsca pracy • wzrost rangi i atrakcyjności gminy • zwiększenie dochodów gminy • alternatywa dla budowy odkrywkowej kopalni węgla brunatnego
	• możliwość dotychczasowego sposobu użytkowania ziemi (prowadzenia działalności rolniczej i trzymania zwierząt gospodarskich) na terenach poza strefą „A" ochrony uzdrowiskowej	
–	• dodatkowe obciążenie środowiska przyjezdną ludnością (większa ilość wytwarzanych odpadów, ścieków, zwiększony ruch samochodowy) • gospodarowanie zużytymi wodami mineralnymi/termalnymi • budowa dedykowanych instalacji unieszkodliwiania ścieków z placówek sanatoryjnych, medycznych • zasób wód leczniczych, mineralnych, termalnych może być „wyczerpywalny" w przypadku niewłaściwej eksploatacji lub niedokładnego oszacowania złoża	• wysokie koszty budowy kompleksu rekreacyjno-uzdrowiskowego • wzrost liczby osób przebywających w rejonie Rogóźna, migracje turystyczne • prawdopodobna konieczność likwidacji wielkopowierzchniowych ferm ze względu na odory i wyziewy „nieprzystające" do otoczenia uzdrowiska, w tym mogące zawierać substancje chorobotwórcze
B	**ELEKTROWNIA GEOTERMALNA (ENERGIA WYSADU SOLNEGO I OPŁYWAJĄCYCH GO WÓD)**	
	aspekt środowiskowy	***aspekt społeczno-gospodarczy***
+	• mała ingerencja w krajobraz • możliwość czerpania „czystej" energii; • możliwość funkcjonowania wespół z uzdrowiskiem (wykorzystującym ten sam zasób środowiskowy jak geotermia) • brak emisji pyłowo-gazowej	• energia relatywnie tańsza niż ze źródeł konwencjonalnych • zwiększenie dochodów gminy • alternatywa dla budowy odkrywkowej kopalni węgla brunatnego
	• możliwość dotychczasowego sposobu użytkowania ziemi	
–	• ingerencja w strukturę pnia solnego • stosowanie medium w postaci ropy lub benzyny, w przypadku awarii spowoduje zanieczyszczenie i skażenie wód podziemnych • zasób energetyczny wód podziemnych może być „wyczerpywalny" w przypadku niewłaściwej eksploatacji lub niedokładnego oszacowania złoża	• wysokie koszty budowy elektrowni • konieczność budowy sieci przesyłowej oraz rozdzielczej

C	KOMBINAT WYDOBYWCZO-ENERGETYCZNY	
	aspekt środowiskowy	***aspekt społeczno-gospodarczy***
+	brak	• przebudowa i rozbudowa infrastruktury technicznej i transportowej • zwiększenie dochodów gminy • nowe miejsca pracy
–	• rozległe i głębokie wyrobisko • rozległy lej depresji • nieodwracalne zmiany w krajobrazie • ograniczoność zasobów • zmiana biegu rzek • silne zasolenie wód powierzchniowych • włączenie do systemu krążenia wód podziemnych wód silnie zmineralizowanych • zniszczenie słodkowodnych ekosystemów Bzury i Moszczenicy, w tym obszaru NATURA 2000 „Pradolina Bzury-Neru" • emisja pyłowo-gazowa • wykluczenie możliwości korzystania z innych zasobów środowiskowych	• wysiedlenie miejscowej ludności • likwidacja sołectw znajdujących się w obrębie kombinatu wydobywczo-energetycznego • straty materialne wynikające z zasolenia wód powierzchniowych i podziemnych w północnej części województwa łódzkiego, stanowiących bazę działalności gospodarczej dla niektórych podmiotów gospodarczych (rozlewnie wód, hodowle ryb)

Źródło: opracowanie własne.

Najwięcej korzyści zarówno środowiskowych, jak i społeczno-gospodarczych, przyniosłoby utworzenie w rejonie Rogóźna uzdrowiska wraz z elektrownią geotermalną (tab. 1A, B). Rozwój funkcji uzdrowiskowej oraz energetycznej (opartej na zasobach wód podziemnych oraz własnościach bryły solnej) umożliwiłby czerpanie korzyści z dwóch dóbr jednocześnie. Wykorzystanie komplementarnych zasobów energetycznych może przyczynić się do bardziej wydajnej pracy elektrowni geotermalnej. Jej utworzenie bardzo dobrze wpisywałoby się w ogólnoświatowy trend wykorzystywania odnawialnych źródeł energii oraz propagowania zasad zrównoważonego rozwoju. Zwłaszcza że w warunkach klimatycznych Polski środkowej może ona dostarczyć relatywnie dużo energii w porównaniu z innymi niekonwencjonalnymi źródłami. Ważnym aspektem związanym z działalnością uzdrowiska oraz geotermii jest możliwość dotychczasowego sposobu użytkowania ziemi na zasadniczej części „rejonu" Rogóźna. Problematyczne mogą być jedynie wielkopowierzchniowe fermy, negatywnie oddziałujące na jakość powietrza atmosferycznego. Realizacja tych koncepcji wiąże się jednak z dużymi nakładami finansowymi. Funkcjonowanie kompleksu uzdrowiskowo-rekreacyjnego przyczyni się do zwiększenia liczby osób przebywających w jego otoczeniu, co przełoży się na natężenie ruchu samochodowego, ilość wytwarzanych odpadów, ścieków, itp. Zasoby wód mineralnych, termalnych oraz leczniczych mogą okazać się zasobami nieodnawialnymi bądź bardzo trudno odnawialnymi. Zależne jest to od szeregu lokalnych czynników geologicznych oraz hydrogeologicznych. Dlatego bardzo ważne jest jak najdokładniejsze rozpoznanie zasobów, oszacowanie ich wielkości oraz określenie stopnia odnawialności. Od tych czynników zależeć może opłacalność powstania uzdrowiska i/lub geotermii.

Działalność kombinatu wydobywczo-energetycznego nie przyniesie żadnych korzyści środowiskowych (tab. 1C). Jego utworzenie spowoduje likwidację sołectw, wysiedlenie mieszkańców oraz przyczyni się do głębokich i nieodwracalnych zmian w krajobrazie. Rozwój funkcji energetycznej opartej na węglu brunatnym uniemożliwi prowadzenie jakiejkolwiek innej działalności w rejonie Rogóźna. Spowoduje także utratę możliwości czerpania korzyści z innych zasobów środowiskowych.

Mnogość zasobów środowiskowych, mogących stanowić bazę rozwojową, skutkuje pojawieniem się wielu dylematów. Aby osiągnąć korzyści na skalę regionalną, należy dokonać ingerencji w skali lokalnej. Ważne jest, aby zadbać przy tym o jak najmniejsze straty środowiskowe oraz wkraczanie w sferę życia lokalnej społeczności. Wizja realnego (namacalnego) sukcesu lokalnego, przekładająca się na poprawę stanu i jakości życia mieszkańców, może przyczynić się do wygaszenia sytuacji konfliktowych.

Literatura

Badera J., 2010, *Konflikty społeczne na tle środowiskowym związane z udostępnianiem złóż kopalin w Polsce*, Gospodarka Surowcami Mineralnymi, 26, 1, s. 106–125.

Bald K., **Krakowska E.**, **Karski K.**, **Piasecki B.**, **Denecki J.**, **Dutkiewicz P.**, 2011, *Zmiana studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Zgierz*, Przedsiębiorstwo Zagospodarowania Miast i Osiedli „TEREN" Sp. z o.o.

Bański J., 2005, *Sukces gospodarczy na obszarach wiejskich,* Studia Obszarów Wiejskich, 8, s. 9–20.

Bański J., 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, Studia Obszarów Wiejskich, 14.

Bierkowska M., **Błaszczyk J.**, 1989, *Objaśnienia do mapy hydrogeologicznej Polski w skali 1:200 000*, Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.

Centrum Zrównoważonego Rozwoju, 2008, *Geotermia wysadu solnego „Rogóźno"*, Polska Energetyka Alternatywna, Łódź.

Cyran K., **Garlicki A.**, 2008, *Złoża soli kamiennej w Polsce i możliwości ich wykorzystania*, [w:] M.J. Kotarba (red.), *Przemiany środowiska naturalnego a rozwój zrównoważony*, Wydawnictwo TBPŚ GEOSFERA, Kraków, s. 231–239.

Czapiewski K.Ł., 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, 22.

Czapowski G., **Bukowski K.**, 2009, *Złoża soli w Polsce – stan aktualny i perspektywy zagospodarowania*, Przegląd Geologiczny, 57, 9, s. 798–811.

Decyzja Ministra Zdrowia z 19.04.2013r., Decyzja nr 70, MZ–OZU–520–31448–1/WS/13.

Dębski J., **Podemski M.**, **Szaniawski H.**, 1963, *Dokumentacja geologiczna złoża soli kamiennej w wysadzie solnym Rogóźno, pow. Łęczyca, woj. Łódź*, Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.

Dmochowska-Dudek K., 2011, *Obiekty NIMBY jako przykład konfliktowych inwestycji na terenach mieszkaniowych – teoretyczny zarys problemu*, Space, Society, Economy, 10, s. 29–56.

Feltynowski M., 2009, *Dostępność komunikacyjna jako element rozwoju gmin wiejskich Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego*, Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, 6, s. 19–207.

Górecki M., 2013*, Ocena stopnia zagrożenia użytkowych poziomów wodonośnych pomiędzy Zgierzem a Ozorkowem*, Praca licencjacka, Łódź.

Górecki M., 2015, *Chlorki jako wskaźnik geogenicznego zasolenia wód powierzchniowych i gruntowych na obszarze wysadu solnego Rogóźno*, Praca magisterska, Łódź (praca w Repozytorium UŁ: http://hdl.handle.net/11089/16858).

Górecki M., **Ziułkiewicz M.**, 2016, *The presence of geogenically saline waters in the area of salt dome Rogóźno (central Poland)*, Geology, Geophysics & Environment, 42, 3, s. 289–310.

Herman K., **Naramski M.**, **Szromek A.R.**, 2014*, Perspektywy powstania nowych uzdrowisk w Polsce*, [w:] A.R. Szromek (red.), *Rola uzdrowisk i przedsiębiorstw uzdrowiskowych w turystyce i w lecznictwie uzdrowiskowym*, Proksenia, s. 109–126.

Jabłońska B., 2006*, Wpływ wód dołowych odprowadzanych z Kopalni Węgla Kamiennego „Ziemowit" na jakość wody w Potoku Goławieckim*, Ochrona Środowiska, 3, s. 29–33.

Kasiński J.R., **Czapowski G.**, **Piwocki M.**, 2009, *Rola halokinezy w powstawaniu trzeciorzędowych złóż węgla brunatnego na Niżu Polskim*, Przegląd Geologiczny, 57, 11, s. 964–975.

Kasztelan A., 2010, Środowi*skowa konkurencyjność regionów – próba konceptualizacji*, Problemy Ekorozwoju, 5, 2, s. 77–86.

Kasztelewicz Z., **Zajączkowski M.**, 2011, *Analiza możliwości zagospodarowania złoża węgla brunatnego „Rogóźno" w kontekście zgazowania węgla*, Polityka Energetyczna, 14, 2, s. 203–214.

Klatkowa H., 1993, *Objaśnienia do Szczegółowej mapy geologicznej Polski 1:50 000, arkusz Zgierz*, Instytut Geologiczny, Warszawa.

Kolago C., 1965*, Perspektywy balneologiczne Łodzi*, Przegląd Geologiczny, 13, 8, s. 350.

Krysiak S., 2014, *Rola odłogów i terenów rekreacyjnych we współczesnych przemianach krajobrazów wiejskich regionu łódzkiego*, Studia Obszarów Wiejskich, 35, s. 75–87.

Kucharski L., **Kopeć D.** (red.), 2014, *Pradolina Bzury-Neru. Monografia przyrodnicza obszaru Natura 2000*, Towarzystwo Przyrodników Ziemi Łódzkiej, Łódź.

Kucharski M., **Krupa W.A.**, **Ołdytowski T.G.**, 2013, *Operat uzdrowiskowy obszaru ochrony uzdrowiskowej „Rogóźno" w gminie Zgierz*, Izba Gospodarcza „Uzdrowiska Polskie", Sopot.

Lewkiewicz-Małysa A., **Winid B.**, 2005, *Wybrane problemy związane z zagospodarowaniem wód kopalnianych*, Wiertnictwo Nafta Gaz, 22, 1, s. 217–224.

Seweryn L., **Górski G.**, **Szczepanik P.**, **Szczepiński J.**, 2004, *Ochrona środowiska wodnego w rejonie kopalni Bełchatów przed wpływem wysadu solnego „Dębina" w aspekcie przyszłej eksploatacji złoża,* Warsztaty z cyklu „Zagrożenia naturalne w górnictwie", Materiały Sympozjum, s. 269–276.

Smętkiewicz K., 2014, *Świadomość społeczna wykorzystania wód geotermalnych w województwie łódzkim i w landzie Styria w kontekście zrównoważonego rozwoju regionów*, Wydawnictwo Ibidem, Łódź.

Stelmaszczyk Z., 1972, *Ogólna charakterystyka hydrogeologiczna obszaru Rogóźna* (praca magisterska), Archiwum Urzędu Marszałkowskiego Województwa Łódzkiego, Łódź.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Zgierz, 1999, Przedsiębiorstwo Zagospodarowania Miast i Osiedli „TEREN" Sp. z o.o.

Tarka R., 1992, *Tektonika wybranych złóż soli w Polsce na podstawie badań mezostrukturalnych*, Prace Państwowego Instytutu Geologicznego, 137, Warszawa.

Tynenski Z., **Właziński Z.**, **Adamska T.**, **Lesiewicz A.**, 2007, *Analiza możliwości wykorzystania zasobów wód geotermalnych i powierzchniowych oraz borowin w okolicy miejscowości Rogóźno dla potrzeb rozwoju turystyki, rekreacji i lecznictwa*, Centrum Zrównoważonego Rozwoju, Łódź.

Wójcik M., **Dmochowska-Dudek K.**, **Traczyk A.**, 2014*, Konflikty społeczno-przestrzenne na obszarach wiejskich województwa łódzkiego*, Biuletyn Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich Województwa Łódzkiego, 4, s. 8–11.

https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start (dostęp do strony: 27.03.2017r.)

https://bip.kprm.gov.pl/kpr/form/r1007,Projekt-rozporzadzenia-Rady-Ministrow-w-sprawie-nadania-statusu-obszaru-ochrony-.html (dostęp do strony: 8.01.2017r.)

http://lodzkie.naszemiasto.pl/artykul/kwb-adamow-zaczyna-ofensywe-o-zloza-wegla-w-rogoznie, 334732,art, t,id, tm.html (dostęp do strony: 27.03.2017r.)

http://lodzkie.naszemiasto.pl/artykul/samorzady-i-stowarzyszenia-przeciw-kopalni-w-rogoznie, 925433,art, t,id, tm.html (dostęp do strony: 27.03.2017r.)

Summary

The article portrays the Rogóźno area which is located in the Zgierz district, to the north east of Łódź, as an area with potential towards economic success based on local environmental resources. These resources located in the northern part of the Zgierz district might serve as a developmental boost for both the Rogóźno area and the entire region. A multitude of resources, however, poses a threat of the emergence of conflicts. The use of the resources of the salt dome and waters: mineral, thermal and therapeutic is in opposition to the exploitation of lignite deposits. Low awareness of public opinion is reflected in the NIMBY syndrome in relations to planned investments.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH
2017, tom 45, s. 59–83
https://doi.org/10.7163/SOW.45.4

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

Znaczenie lokalnych zasobów kulturowych w zagospodarowaniu turystycznym przestrzeni wiejskiej Kotliny Kolskiej

The significance of local cultural resources for the development of tourism infrastructure in the Koło Basin rural area

Marcin GORĄCZKO • Jolanta CICHOWSKA

Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy w Bydgoszczy
Wydział Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska
ul. Sucha 9, 85-789 Bydgoszcz
gorgon@utp.edu.pl • jolanta.cichowska@utp.edu.pl

Zarys treści: Tworzenie infrastruktury turystycznej na terenach wiejskich Kotliny Kolskiej nie wykroczyło jeszcze poza fazę inicjalną, o czym świadczyć może słabo rozwinięta w regionie baza noclegowa. Jedną z głównych przyczyn takiego stanu jest mała atrakcyjność krajobrazowa obszaru. Szans na aktywizację turystyki wiejskiej należy więc upatrywać raczej w wykorzystaniu potencjału miejscowych zasobów kulturowych, które jak wynika z przeprowadzonej dotychczas waloryzacji kulturowo-turystycznej, są w analizowanym regionie i jego otoczeniu dość znaczne. Kotlina Kolska cechuje się niezbyt korzystnymi warunkami naturalnymi do prowadzenia wielkotowarowej i wielkoobszarowej produkcji rolnej, ale dzięki temu przetrwał tutaj zgodny z oczekiwaniami przeciętnego turysty tradycyjny krajobraz kulturowy polskiej wsi. Przykładem jest dobrze zachowana tradycyjna zabudowa wiejska wznoszona z miejscowego kamienia wapiennego, co jest ewenementem na skalę nizinnej części kraju. A jednak właściciele występujących tu obiektów turystyki wiejskiej w swoich ofertach rzadko nawiązują do specyfiki lokalnych zasobów kulturowych, akcentując atrakcje raczej pospolite, głównie przyrodnicze, którym nadają wyższą rangę niż ma to miejsce w rzeczywistości.

Słowa kluczowe: turystyka wiejska, atrakcyjność turystyczna, potencjał kulturowy, zasoby lokalne, Kotlina Kolska.

Wprowadzenie

Świadczenie usług turystycznych jest jedną z popularniejszych form pozarolniczej działalności gospodarczej realizowanej na obszarach wiejskich w Polsce (Bański 2004; Bednarek-Szczepańska i Bański 2014). Zjawisko to na terenie kraju cechuje się jednak znacznym zróżnicowaniem pod względem intensywności i dynamiki rozwoju (Bański 2010). Występując powszechnie w typowych regionach turystycznych, podgórskich, pojeziernych i nadmorskich (Bednarek-Szczepańska i Bański 2016; Bański 2016), wpisuje się w ustalony już od dawna kierunek aktywności gospodarczej, zorientowanej na zaspokajanie potrzeb turystów, mimo iż wykracza poza ugruntowane schematy typowo rolniczej aktywności zawodowej. Podobne przedsięwzięcia, ale podejmowane już na obszarach monofunk-

cyjnych, mają cechy działalności pionierskiej i jako takie obarczone są zdecydowanie większym ryzykiem niepowodzenia. Stąd też w ich przypadku tak ważna jest umiejętność prawidłowej i obiektywnej oceny zasobów lokalnych stanowiących o potencjale turystycznym danego terenu i jego atrakcyjności. W przypadku turystyki wiejskiej szeroko rozumiane atrakcje kulturowe coraz częściej decydują o kierunkach ruchu turystycznego, a przynajmniej w istotnym stopniu, obok zasobów przyrodniczych, współdecydują o nich (Kowalczyk 2002; Kałamucki 2003; Piotrowski i Idziak 2004; Kozak 2006; Kałowska i Poczta-Wajda 2008; Cynarski i Słopecki 2011; Cichowska 2011, Durydiwka 2012; Poczta 2013; Dmochowska-Dudek i in. 2015). Zagadnienie to przedstawiono na przykładzie regionu Kotliny Kolskiej, który zaliczany jest do terenów o niskiej atrakcyjności przyrodniczej (Bartkowski 1986) oraz o najniższych w kraju walorach estetycznych (Bański 2016).

Głównym celem pracy była identyfikacja kulturowych walorów występujących na obszarze Kotliny Kolskiej i w jej bezpośrednim otoczeniu oraz zdiagnozowanie, w jakim zakresie nawiązują do nich i wykorzystują je właściciele wiejskich obiektów turystycznych w swoich ofertach rekreacyjno-wypoczynkowych. Przyjęto, że to wiejska baza noclegowa jako element zagospodarowania turystycznego (Kowalczyk i Derek 2010) zwykle stanowi zalążek do powstawania dalszych, bardziej wyspecjalizowanych przedsięwzięć związanych z obsługą ruchu turystycznego.

Metodyka pracy

Do osiągnięcia zamierzonego celu wykorzystano różne metody badawcze. W szczególności miały one za zadanie:

- określić granice obszaru objętego rozpoznaniem w ujęciu administracyjno-geograficznym (regionalnym),
- przybliżyć uwarunkowania społeczno-gospodarcze, które mogą wpływać na całościowy potencjał turystyczny analizowanego regionu i decydować o perspektywach jego rozwoju,
- zwaloryzować atrakcyjność turystyczno-kulturową badanego obszaru,
- zdiagnozować potencjał wiejskiej bazy turystycznej i ocenić, czy jej wyróżnikiem jest produkt stworzony w oparciu o elementy dziedzictwa kulturowego,
- określić przewidywane kierunki rozwoju wiejskiej infrastruktury turystycznej w Kotlinie Kolskiej.

W pierwszym przypadku za podstawę wytyczenia granic obszaru badań przyjęto klasyfikację fizycznogeograficzną Polski J. Kondrackiego (1998), w której Kotlina Kolska została wydzielona w randze mezoregionu 318.24. Z kolei uwarunkowania społeczno-gospodarze scharakteryzowano w oparciu o wybrane dane za rok 2015 pochodzące z Bazy Danych Lokalnych GUS (BDL 2016). Przeanalizowano w tym zakresie m.in. strukturę demograficzną mieszkańców Kotliny Kolskiej, strukturę sieci osadniczej, wybrane elementy infrastruktury technicznej, jak również stopę bezrobocia i liczbę podmiotów gospodarki narodowej. Ponadto wykorzystano opracowania kartograficzne pozwalające na określenie kierunków rozwoju gospodarczego na terenach wiejskich badanego regionu na tle kraju (Bański 2010, 2016).

Zagadnienie oceny miejscowych walorów turystycznych, stanowiące istotny element procesu planowania rozwoju turystyki (Duda-Seifert 2015), zostało szeroko roz-

poznane w literaturze. Dotychczas opracowano szereg metod waloryzacji atrakcyjności turystycznej, a ich przegląd zawarli w swoich publikacjach np. R. Przybyszewska-Gudelis i in. (1979), G. Gołembski (1999), W. Cabaj i Z. Kruczek (2007), M. Nowacki (2007), Z. Kruczek (2011), A. Ziernicka-Wojtaszek i T. Zawora (2011), M. Durydiwka (2012) oraz L. Przezbórska-Skobiej (2014). Już sama liczba prac na ten temat wskazuje na złożoność problemu, jakim jest opracowanie uniwersalnych zasad waloryzacji atrakcyjności turystycznej badanych obszarów (np. jednostek administracyjnych różnego szczebla, regionów fizycznogeograficznych, miejscowości turystycznych itp.) tak bardzo zróżnicowanych pod względem krajobrazowym, gospodarczym i kulturowym, jak to ma miejsce w przypadku Polski.

W niniejszej pracy oceny atrakcyjności turystycznej lokalnych zasobów kulturowych w Kotlinie Kolskiej i jej bezpośrednim otoczeniu dokonano na podstawie wyników dotychczasowych badań potencjału turystyczno-kulturowego prowadzonych w tym rejonie kraju (Główczyńska 2009; Stefańska 2010; Gorączko i Gorączko 2016a, 2016b), zgodnie z metodyką opracowaną przez A. Mikos v. Rohrscheidt (2010). Autor ten opracował zasady bonitacji punktowej walorów turystycznych obejmującej cztery podstawowe kategorie walorów badanego obszaru:

I – „Potencjalne cele turystyki kulturowej"

II – „Elementy obsługi turystycznej"

III – „Oferta czasu wolnego" oraz

IV – „Inne czynniki wpływające na turystykę kulturową".

Zgodnie z założeniem waloryzacji punktacja poszczególnych czynników przeprowadzona jest najpierw osobno w poszczególnych kategoriach, a następnie zestawiona w ogólnym wyniku. Najistotniejsze znaczenie (z punktu widzenia atrakcyjności regionu dla turystyki kulturowej) ma kategoria pierwsza, natomiast pozostałe mają znaczenie pomocnicze i określają stopień rozwoju infrastruktury służącej turystyce (kategoria II), ogólną atrakcyjność regionu w aspekcie kulturowym i czasu wolnego, bezpośrednio związanymi z turystyką kulturową i turystyką w ogólności (kategoria III) oraz obecność innych dodatkowych czynników wpływających pośrednio na rozwój turystyki kulturowej w regionie (kategoria IV). Punktacja wyznaczona za obiekty z kategorii II, III i IV nie odzwierciedla ich rzeczywistej wartości dla analizowanego obszaru, a jedynie ich ograniczoną rolę i komplementarne znaczenie w tym segmencie turystki. Dlatego faktyczną oceną potencjału turystyczno-kulturowego jest kategoria pierwsza i to liczba punktów w tej kategorii decyduje o zasadniczej klasyfikacji obszaru pod względem potencjału kulturowo-turystycznego (Mikos v. Rohrscheidt 2010). W efekcie w zależności od uzyskanego wyniku bonitacji badany obszar zaliczony może być do jednej z czterech wydzielonych klas: potencjał niski (<100 pkt), potencjał średni (100–250 pkt), potencjał wysoki (250–450 pkt) i potencjał bardzo wysoki (>450 pkt). Zgodnie z założeniami waloryzacji kulturowo-turystycznej A. Mikos v. Rohrscheidt (2010) podlegają jej jednostki podziału terytorialnego II stopnia, a więc powiaty, a w przypadku miast wydzielonych ocena ich potencjału jest przeprowadzana wraz z otaczającym je powiatem ziemskim.

Procedura waloryzacji standardowo obejmuje kwerendę fachowej literatury, inwentaryzację w terenie (w tym wizję lokalną) obiektów historycznych i innych atrakcji turystycznych, placówek kulturalnych, obiektów gastronomicznych i hotelarskich, spotkania z przedstawicielami urzędów administracji samorządowej, personelem informacji turystycznej połączone z tematycznymi wywiadami dotyczących poszczególnych obiektów,

miejscowości, wydarzeń i turystyki w mikroregionie, w tym jego historii, regularnych eventów kulturalnych oraz założeń strategii rozwoju.

Jakkolwiek opisywana metoda waloryzacji została opracowana w celu określenia atrakcyjności kulturowej danego obszaru, wydaje się, że w rozpatrywanym przez autorów przypadku na ogół w wystarczającym stopniu uwzględnia ona również miejscowe zasoby przyrodnicze. W kategorii I („Potencjalne cele turystyki kulturowej") punktowany jest fakt instytucjonalnej ochrony przyrody i krajobrazu (parki narodowe, krajobrazowe i rezerwaty), występowania parków kultywowanych, ogrodów przy rezydencjach, ogrodów botanicznych, arboretum, palmiarni i obiektów zoologicznych. W kategorii II („Elementy obsługi turystycznej") uwzględniane są przystanie rzeczne, co pośrednio informuje o zagospodarowaniu istniejących w obrębie analizowanego terenu zasobów wód płynących. Generalnie jednak atrakcje krajobrazowe (w tym występowanie pomników przyrody, ogólnodostępnych plaż morskich, jeziornych i rzecznych) uwzględniane są w kategorii III („Pozostała oferta czasu wolnego"). Z kolei w kategorii IV („Inne czynniki wpływające na turystykę kulturową") punktowany jest fakt objęcia obszaru ochroną uzdrowiskową.

Warto jeszcze dodać, że na korzyść metody A.Mikos v. Rohrscheidt przemawia skala jej zastosowania. Począwszy od 2008 r. do chwili obecnej została ona wykorzystana do szczegółowej oceny potencjału turystyczno-kulturowego 83 powiatów, w tym wszystkich na terenie województwa wielkopolskiego. Jak przewiduje jej autor, docelowo opracowaniem ma zostać objęty obszar całego kraju.

Potencjał obiektów turystycznych działających na obszarze wsi zdiagnozowano w oparciu o listy adresowe zebrane z urzędów gmin, starostw powiatowych oraz portali turystycznych. Pozostałe istotne informacje potrzebne do oceny każdej prowadzonej usługi uzyskano drogą wywiadu ukrytego (telefonicznego), który, jak można wnioskować z samej jego nazwy, odróżnia się tym od jawnego, że ankieter ukrywa swoją faktyczną rolę, udając, że to co słyszy, specjalnie go nie interesuje. Włączając się do rozmowy i ukierunkowując jej przebieg, czyni to jakby z osobistej (a nie służbowo motywowanej) inicjatywy. Uznano, że zastosowana technika będzie skuteczniejszym sposobem dotarcia do prawdziwych informacji i szerszych wypowiedzi, aniżeli wywiad jawny (Sołoma 2002). W szczególności zagadnienia poruszane podczas wywiadu odnosiły się do określenia profilu prowadzonej przez respondentów usługi turystycznej (wypoczynku u rolnika, wypoczynku na wsi), zagospodarowania turystycznego w elementy służące do odpoczynku i relaksacji oraz oceny, czy prowadzona działalność opiera się na wykorzystaniu elementów kulturowanych Kotliny Kolskiej. Przeprowadzone badanie obejmowało całą interesującą nas zbiorowość, miało zatem charakter wyczerpujący. Każda rozmowa trwała przeciętnie 15–20 minut, a ankieter przyjął postawę turysty zainteresowanego ofertą, chcącego poznać jej warunki i możliwości czynnego wypoczynku.

Określenie granic badanego obszaru

Kotlina Kolska o powierzchni około 960 km^2 stanowi charakterystyczne rozszerzenie południkowo przebiegającej w tym miejscu doliny Warty i uchodzącego do niej od wschodu Neru. Region położony jest na północnym skraju podprowincji Nizin Środkowopolskich i graniczy z dziewięcioma mezoregionami fizycznogeograficznymi (Kondracki 1998) reprezentującymi szerokie spektrum typów krajobrazu nizinnego: pojezierzy, wysoczyzn

morenowych, równin denudacyjnych oraz dolin rzecznych. Etnograficznie Kotlina Kolska znajduje się na granicy ziemi łęczyckiej, wschodniej Wielkopolski i ziemi sieradzkiej, natomiast pod względem administracyjnym położona jest na styku województw łódzkiego i wielkopolskiego, wchodząc w skład pięciu powiatów: kolskiego, tureckiego, poddębickiego, łęczyckiego i pabianickiego (ryc.1).

Ryc. 1. Przynależność administracyjna obszaru Kotliny Kolskiej
Źródło: opracowanie własne.
Administrative affiliation of areas within Koło Basin
Source: own work.

Co do zasady rozpoznaniem objęto obszar Kotliny Kolskiej w znaczeniu mezoregionu fizycznogeograficznego, głównie z tego względu, że aktualny podział administracyjny tego obszaru (zwłaszcza w przypadku granic wojewódzkich) nie znajduje uzasadnienia historycznego i geograficznego. W istocie granice te, przynajmniej formalnie, rozdzieliły zasiedziałą tu od dawna społeczność spójnego pod względem krajobrazowym, gospodarczym i kulturowym regionu. Dlatego też w swoich badaniach autorzy zwracali uwagę jedynie na te zasoby kulturowe i przyrodnicze spoza Kotliny Kolskiej, które dla potencjalnego turysty traktującego mezoregion jako bazę wypadową, stanowić mogą atrakcyjny i łatwo dostępny cel wycieczki.

Uwarunkowania społeczno-gospodarcze rozwoju turystyki wiejskiej

Sieć osadniczą Kotliny Kolskiej tworzą trzy miasta (Koło, Uniejów i Dąbie) oraz ponad 300 miejscowości wiejskich różnej wielkości. Miasto Koło, położone nad Wartą w północnej części mezoregionu, jest największym jego ośrodkiem miejskim z liczbą ok. 23 tys. mieszkańców. Mniejsze jednostki osadnicze stanowią Uniejów i Dąbie. Pierwsze miasteczko, zlokalizowane w południowej części badanego obszaru, przez większą część swojej najnowszej historii pełniło rolę zaplecza usługowo-handlowego dla otaczających je terenów wiejskich. W ostatnich latach jego ranga bardzo wzrosła jako ośrodka o dynamicznie rozwijającej się bazie turystyczno-usługowej związanej z budową rozległego kompleksu basenów termalnych i uzyskanie w 2012 r. statusu uzdrowiska (Gorczyczewska i Smętkiewicz 2013; Gorączko i Gorączko 2016c). W odległości 10 kilometrów na północ od Uniejowa, na prawym brzegu Neru zlokalizowane jest Dąbie. Szczyt rozwoju gospodarczego tej miejscowości przypadł na wiek XIX, kiedy to stała się ona silnym ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym, z blisko pięciotysięczną liczbą ludności. Stan obecny to niewiele ponad 2 tys. mieszkańców. Wśród innych, ważnych ośrodków miejskich (o zróżnicowanej liczbie mieszkańców), położonych w sąsiedztwie Kotliny Kolskiej warto wymienić: Łęczycę (ok. 4 tys. mieszkańców), Kłodawę (blisko 7 tys.), Turek (ok. 28 tys.) oraz Poddębice (blisko 8 tys.). Wybrane dane statystyczne dla powiatów obejmujących swoim zasięgiem obszar Kotliny Kolskiej, dające przybliżony obraz statystyczny poszczególnych jego części, a więc uznane za istotne z punktu widzenia badawczego, zestawiono w tabeli 1.

Na tle kraju obszar Kotliny Kolskiej charakteryzuje się niską gęstością zaludnienia. Liczba osób przypadających na 1 km^2 kształtowała się na poziomie 47 i 66 w przypadku powiatów poddębickiego i łęczyckiego (przeciętna wartość wskaźnika dla województwa łódzkiego wyniosła 137 os./km^2) oraz 87 os./km^2 i 91 os./km^2 w przypadku powiatów kolskiego i tureckiego (przy przeciętnej wartość wskaźnika dla województwa wielkopolskiego wynoszącej 116 os./km^2). W regionie wyraźnie dominuje ludność wiejska. Mieszkańcy miast stanowią odpowiednio 26% i 28% w powiatach poddębickim i łęczyckim (średnia dla województwa łódzkiego wyniosła 63%) oraz 37% i 39% w powiatach kolskim i tureckim (średnia dla województwa wielkopolskiego wyniosła 55%). Na tym tle wyróżnia się pod względem gęstości zaludnienia i wskaźnika umiastowienia powiat pabianicki, który jednak w przeważającej części funkcjonalnie zaliczany jest do aglomeracji łódzkiej. Należy zwrócić uwagę, że jedyna gmina tego powiatu obejmująca swoim zasięgiem niewielką część Kotliny Kolskiej, jaką jest gmina Lutomiersk, stanowi typowo wiejską jednostkę terytorialną o zagęszczeniu ludności wynoszącym jedynie 61 os./km^2, pozbawioną ośrodków miejskich na swoim terenie (Dmochowska-Dudek i in. 2015).

Najkorzystniejszą strukturą demograficzną cechuje się powiat turecki, gdzie udział ludności w wieku produkcyjnym i przedprodukcyjnym jest wyraźnie większy niż w pozostałych jednostkach. Również w przypadku powiatu tureckiego notuje się najniższą stopę bezrobocia (nieznacznie wyższa wartość od średniej dla województwa wielkopolskiego), gdy w innych powiatach nadal wyrażana jest ona liczbą dwucyfrową. Niemal cały region cechuje się ujemnym saldem migracji za wyjątkiem powiatu pabianickiego (w tym także gminy Lutomiersk) oraz powiatu poddębickiego. Za miarę przedsiębiorczości na terenie powiatów może być traktowana liczba podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców. Generalnie za wyjątkiem powiatu pabianickiego (i gminy Lutomiersk) w rejonie Kotliny Kolskiej wartości tego wskaźnika są znacznie niższe

Tabela 1. Wybrane dane statystyczne dla powiatów obejmujących swoim zasięgiem obszar Kotliny Kolskiej

Powiat	Liczba ludności	Udział ludności miejskiej ludności [%]	Gęstość zaludnienia [os./km^2]	Ludność w wieku [%]			Stopa bezrobocia rejestrowanego [%]	Saldo migracji ogółem	Podmioty gospodarki narodowej w rejestrze REGON w przeliczeniu na 10 tys. osób w wieku produkcyjnym	Dochody ogółem budżetu powiatu na 1 mieszkańca w zł	Lesistość w %	Drogi publiczne o twardej nawierzchni (powiatowe i gminne) na 100 km^2	Turystyczne obiekty noclegowe (obiekty posiadające 10 i więcej miejsc noclegowych)
				przedprodukcyjnym	produkcyjnym	poprodukcyjnym							
Kolski	88399	37 (55*)	87 (116)	18,5	62,3	19,2	12,8 (6,1)	-265	1240 (1884)	815 (856)	11,8 (25,7)	101,7 (80,2)	11 (701)
Łęczycki	51062	28 (63)	66 (137)	17	61,5	21,5	12,3 (10,3)	-151	1029 (1578)	1092 (870)	5,6 (21,3)	114,5 (95,3)	4 (352)
Pabianicki	119518	71 (63)	243 (137)	18,2	61,3	22,5	11,4 (10,3)	297	1722 (1578)	728 (870)	26,4 (21,3)	107,6 (95,3)	16 (352)
Poddębicki	41679	26 (63)	47 (137)	17	61,9	21,1	11,4 (10,3)	25	1255 (1578)	959 (870)	16,3 (21,3)	68 (95,3)	16 (352)
Turecki	84366	39 (55)	91 (116)	19,3	63,0	17,7	7 (6,1)	-155	1161 (1884)	886 (856)	24,8 (25,7)	81,5 (80,2)	4 (701)

*W nawiasach zestawiono wybrane wartości wskaźników dla województw.
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych 2016 (GUS).
Values in brackets indicate selected value rates for voivodeships.
Source: Own work based on Local Data Bank 2016 (CSO).

niż przeciętne dla obydwu województw. Natomiast dość przeciętnie na tle województw ukształtowały się dochody budżetu powiatów w przeliczeniu na 1 mieszkańca, poza przypadkiem powiatu łęczyckiego, gdzie w 2015 r. były one wyraźnie wyższe. Stan rozwoju infrastruktury drogowej jest w rejonie Kotliny Kolskiej dość zróżnicowany, na co wskazują wartości wskaźnika długości utwardzonych dróg publicznych, zarówno gminnych jak i powiatowych na 100 km^2. Generalnie jest on zdecydowanie wyższy (także w stosunku do wartości przeciętnych dla województw) w przypadku powiatów, na terenie których znajduje się przynajmniej jeden węzeł komunikacyjny o znaczeniu krajowym. Generalnie jednak cały obszar Kotliny Kolskiej cechuje bardzo dobra dostępność komunikacyjna. Przez rozpatrywany obszar przebiega odcinek autostrady A2 o długości około 50 kilometrów, a połączenia z drogami niższego rzędu zapewniają równomiernie rozlokowane węzły znajdujące się w pobliżu Koła, Dąbia oraz Wartkowic. Na ogół bardzo nieliczne (poza terenem miasta Uniejów) są większe turystyczne obiekty noclegowe (posiadające 10 i więcej miejsc noclegowych), co pośrednio wskazuje na słaby ruch turystyczny lub niedostateczny rozwój tego typu infrastruktury.

Rejon Kotliny Kolskiej cechuje się niskim wskaźnikiem lesistości, nawet w porównaniu z przeciętnymi jego wartościami dla województw wielkopolskiego i łódzkiego, które są i tak znacznie niższe niż średnia dla kraju. Szczególnie niewielki udział mają lasy w powierzchni powiatów łęczyckiego (5,6%) i kolskiego (11,8%). Poza tym w całym badanym rejonie lasy rzadko stanowią zwarte kompleksy, będąc raczej niewielkimi izolowanymi enklawami. Jednocześnie warunki glebowe w obrębie mezroregionu należy uznać za niezbyt korzystne dla rolnictwa (Stos i Janusz 1986). Charakterystyczny jest duży udział gleb torfowych. Zwartym obszarem ich występowania są dna dolin Warty i Neru, a także ich bezpośrednich dopływów. Wzdłuż Warty występują mady, tworząc mozaikę różnych typów glebowych znacznie różniących się między sobą uziarnieniem, stosunkami wodnymi i budową profilu. Powierzchniowo w Kotlinie przeważają użytki zielone słabe i bardzo słabe na madach na piaskach gliniastych lekkich i luźnych oraz kompleks żytni (żytnio-ziemniaczany) słaby na madach i na piaskach słabo gliniastych. Znaczny jest także udział kompleksu żytniego (żytnio-łubinowego), najsłabszego na madach piaskach luźnych. Mimo prowadzonych od wielu lat prac melioracyjnych znaczna część użytków rolnych narażona jest na podtopienia, zwłaszcza w okresach wezbrań na głównych rzekach regionu. W efekcie produkcja rolnicza prowadzona jest w rozdrobnionych gospodarstwach rodzinnych (Bański 2010), co wpływać musi na jej niską towarowość.

Ocena potencjału turystyczno-kulturowego w rejonie Kotliny Kolskiej

Rozpoznanie potencjału kulturowo-turystycznego obszaru Kotliny Kolskiej i terenów do niej przyległych metodą zaproponowana przez A. Mikos v. Rohrscheidt (2010) jest niemal pełne. Nie objęto nim jak dotąd jedynie powiatu pabianickiego (południowo-wschodni skraj mezoregionu). Dla powiatów kolskiego i tureckiego raporty waloryzacyjne zostały opracowane na podstawie badań prowadzonych kilka lat wcześniej (Główczyńska 2008; Stefańska 2010). Z tego powodu najprawdopodobniej wymagać one mogą wkrótce aktualizacji, zwłaszcza w zakresie elementów obsługi turystycznej (kategoria II), ale w uzasadnionych przypadkach również dla walorów zakwalifikowanych w kategorii I (Gorączko i Sobczak-Piąstka 2016; Gorączko i Gorączko 2017). Podobne zastrzeżenia nie występują

w przypadku powiatów łęczyckiego i poddębickiego, które podlegały waloryzacji w roku ubiegłym (Gorączko i Gorączko 2016a, 2016b). W tabeli 2 zestawiono wyniki bonitacji dla wszystkich czterech jednostek.

Tabela 2. Zestawienie wyników waloryzacji turystyczno-kulturowej metodą A. Mikos v. Rohrscheidt (2010) dla powiatów obejmujących swoim zasięgiem Kotlinę Kolską

Kategoria	Podkategoria	Powiat				Możliwa do uzyskania liczba punktów
		kolski	łęczycki	poddębicki	turecki	
I. Potencjalne cele turystyki kulturowej	I.A Zabytki	51	101	87	33	473
	I.A. a) obiekty sakralne	32	48	14	16	122
	I.A. b) zamki i pałace	9	14	19	3	108
	I.A. c) inne zabytkowe obiekty architektoniczne i techniczne	10	37	48	12	140
	I.A. d) obiekty militarne	0	2	2	2	18
	I.B. Miejsca historyczne lub znaczące	26	51	30	9	168
	I.B. a) budowle historyczne i monumenty	22	43	27	7	102
	I.B. b) cmentarze historyczne	4	8	2	2	56
	I.B. c) budowle współczesne	0	0	1	0	10
	I.C. Pojedyncze dzieła sztuki	2	18	6	0	72
	I.D. Muzea i wystawy	27	43	23	2	205
	I.E. Eventy kulturowe	20	58	58	24	150
	I.F. Zakłady przemysłowe z ofertą turystyczną	3	0	2	0	16
	I.G. Kulturowo znacząca oferta przyrodnicza	6	6	14	4	53
	I.H. Szlaki kulturowe	15	20	20	6	106
	RAZEM	*151*	*297*	*236*	*78*	*1243*
Ocena potencjału kulturowo-turystycznego (przedział punktowy)		**średni (100–250)**	**wysoki (250–450)**	**średni (100–250)**	**niski (<100)**	**bardzo wysoki (> 450 pkt)**
II. Elementy obsługi turystycznej	II.A. Informacja turystyczna	4	13	10	0	17
	II.B. Infrastruktura turystyczna	19	22	50	10	51
	II.C. Infrastruktura komunikacyjna	18	21	19	8	32
	II.D. Promocja turystyczna	0	2	14	7	20
	RAZEM	*41*	*58*	*93*	*21*	*120*

⇩

III. Pozostała oferta czasu wolnego	III.A. Instytucje Kultury	2	3	0	2	12
	III.B. Atrakcje krajobrazowe	4	4	5	2	14
	III.C. Oferta sportowa, edukacyjna i rekreacyjna	7	6	11	6	13
	RAZEM	*13*	*12*	*16*	*9*	*39*
IV. Inne czynniki wspierające turystykę kulturową	IV.A. Instytucje w regionie	2	0	0	0	15
	IV.B. Oferta turystyki zdrowotnej	0	0	8	0	16
	IV.C. Oferta turystyki biznesowej	6	0	3	0	11
	IV.D. Oferta shoppingu	0	0	0	4	11
	IV.E. Zagraniczne Partnerstwa Miast i Regionów	2	3	4	0	4
	RAZEM	*10*	*3*	*15*	*4*	*57*
SUMA (WSZYSTKIE KATEGORIE)		209	371	360	112	1453

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A.Główczyńska (2009), J. Stefańska (2010), M. Gorączko i A. Gorączko (2016a, 2016b).

Jak wynika z powyższego zestawienia, potencjał turystyczno-kulturowy powiatów obejmujących swoim zasięgiem Kotlinę Kolską jest bardzo zróżnicowany. Najmniej korzystna sytuacja przedstawia się w powiecie tureckim, którego potencjał na podstawie kategorii I „Potencjalne cele turystyki kulturowej" oceniono jako niski (jedynie 78 pkt). Jednostką o dużym potencjale turystyczno-kulturowym jest natomiast powiat łęczycki (297 pkt). Dwa pozostałe powiaty reprezentują mikroregiony o średnim potencjale, przy czym w przypadku powiatu poddębickiego uzyskana liczba punktów (236) jest bardzo bliska wartości stanowiącej górną granicę przedziału.

Wiodące znaczenie dla rozwoju turystyki dziedzictwa kulturowego ma powiat łęczycki (ryc. 2), na terenie którego znajduje się ośrodek osadniczy o wczesnośredniowiecznych korzeniach, w skład którego wchodzi kilka dobrze zachowanych zabytków, unikalnych pod względem architektonicznym i historycznym, nie tylko w skali regionu, ale także całego kraju. Należą do nich: kazimierzowski zamek obronny w Łęczycy oraz pozostałości łęczyckiego grodziska wcześniej będącego przedpiastowskim ośrodkiem władzy plemiennej, a także romańska kolegiata w Tumie (Gorączko i Gorączko 2016a). Dużą atrakcję turystyczną stanowić może zamek biskupów gnieźnieńskich w Uniejowie (jako jedna z najlepiej zachowanych budowli obronnych na terenie województwa łódzkiego i nielicznych tego typu w Polsce użytkowanych przez cały okres istnienia), natomiast o znacznym potencjale pod tym względem można mówić w przypadku pozostałości średniowiecznych zamków w Kole, Besiekierach (gmina Grabów w powiecie łęczyckim) oraz w Borysławicach Zamkowych (gmina Grzegorzew w powiecie kolskim). Dość dobrze w całym mezoregionie i jego sąsiedztwie udokumentowane są etapy rozwoju budownictwa wiejskiego sięgające przynajmniej połowy XIX w. Liczne są tu dwory i rezydencje szlachecko-ziemiańskie, przy czym niestety ich stan zachowania pozostawia wiele do życzenia. Mimo iż w promocyjnych materiałach turystycznych zwykle obiekty te są przedstawiane jako atrakcja godna odwiedzenia, toleruje się ich postępującą dewastację i utrudnioną dostępność. Dotyczy to nawet obiektów, które związane są z biografią osób o znaczeniu krajowym (Gorączko i Gorączko 2017). Wzorcowym przykładem zadbanej siedziby rodów szlacheckich jest późnorenesansowy Pałac Grudzińskich w Poddębicach, laureat

konkursu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Generalnego Konserwatora Zabytków „Zabytek Zadbany 2016" w kategorii „Rewaloryzacja przestrzeni kulturowej i krajobrazu".

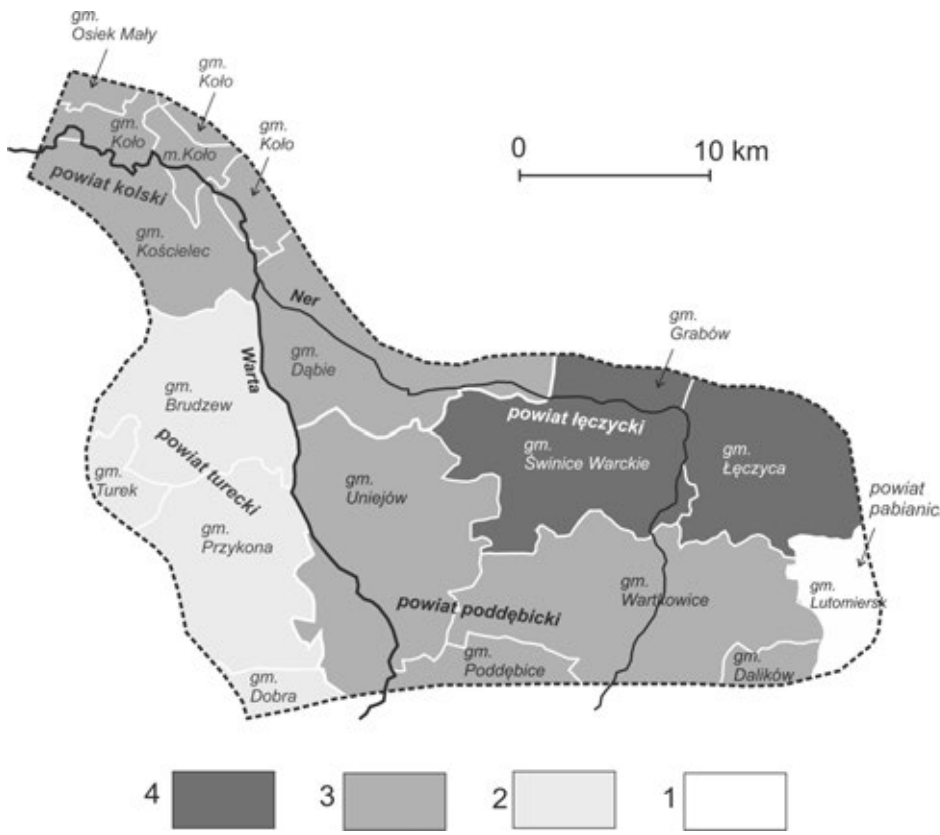

Ryc. 2. Potencjał kulturowo-turystyczny w Kotlinie Kolskiej na podstawie wyników waloryzacji metodą A.Mikos v. Rohrscheidt (2010)
4 – wysoki, 3 – średni, 2 – niski, 1 – brak danych
Źródło: opracowanie własne.
Tourism and cultural potential of Koło Basin, based on the valuation method by A. Mikos v. Rohrscheidt (2010)
4 – large, 3 – medium, 2 – low, 1 – no data.
Source: own work.

Kotlina Kolska wraz z jej bezpośrednim otoczeniem to obszar w obrębie którego do dziś zachowała się tradycyjna zabudowa wiejska o regionalnych cechach materiałowych, konstrukcyjnych i architektonicznych (Gorączko i Gorączko 2013, 2015, 2016c). Począwszy od połowy XIX w. aż do końca lat 60. XX w. na tych terenach przy wznoszeniu zagród powszechnie wykorzystywano lokalny kamień budowlany. Na jego spopularyzowanie wśród miejscowej ludności złożyło się szereg przyczyn. Z jednej strony zaznaczał się tutaj dotkliwy deficyt drewna konstrukcyjnego i surowców ceramicznych, z drugiej zaś łatwo było o dostęp do materiału skalnego nadającego się do zastosowania w budownictwie zagrodowym. W efekcie budynki wzniesione z miejscowego kamienia przez długie lata stanowiły najbardziej charakterystyczny element krajobrazu kulturowego w rejonie Kotli-

ny Kolskiej. Największa ich liczba zlokalizowana jest w obrębie międzyrzecza Warty i Neru.

Ofertę turystyki dziedzictwa kulturowego uatrakcyjniają stosunkowo liczne placówki muzealne. Za najważniejszą z nich, koordynującą badania naukowe z zakresu historii, archeologii i kultury ludowej ziemi łęczyckiej, należy uznać regionalne muzeum na zamku w Łęczycy. W ostatnich latach na bazie relokowanych obiektów architektury ludowej z terenów mezoregionu powstały dwa skanseny etnograficzne: „Zagroda Młynarska" w Uniejowie (ryc. 3) oraz „Łęczycka Zagroda Chłopska" w Kwiatkówku pod Łęczycą. Dobrze rozpoznawalny w kraju i poza jego granicami jest Obóz Zagłady w Chełmnie nad Nerem (niem. *Kulmhof*) z okresu II wojny światowej, opisany w „Medalionach" przez Zofię Nałkowską. Na terenie obiektu zlokalizowano niewielkie muzeum poświęcone martyrologii ludności żydowskiej z Kraju Warty oraz łódzkiego getta. We wsi Bronów (gmina Wartkowice) znajduje się Muzeum Oświatowe „Dworek M. Konopnickiej" będące filią Biblioteki Pedagogicznej w Sieradzu. Z kolei w miejscowości Głogowiec niedaleko Świnic Warckich udostępniony został dom rodzinny św. Faustyny. W 2013 r. utworzono Muzeum Miasta Turku im. Józefa Mehoffera (m.in. z ekspozycją etnograficzną i archeologiczno-przyrodniczą), przekształcone z Muzeum Rzemiosła Tkackiego, natomiast w Kole funkcjonuje Muzeum Technik Ceramicznych. Bardzo ciekawą ofertę dla zwiedzających, choć wymagającą bardziej skutecznej niż dotychczas promocji, przygotowała Kopalnia Soli w Kłodawie, udostępniając podziemną trasę turystyczną na głębokości 600 metrów (Gorączko i Gorączko 2012). Również przedsiębiorstwo Geotermia Uniejów prowadzi działalność edukacyjną mającą na celu promocję wykorzystania lokalnych zasobów geotermalnych.

Wszystkie wymienione obiekty mają kluczowe znaczenie dla potencjału turystyczno-kulturowego regionu i jego otoczenia. Natomiast jak dotąd turystycznie niezagospodarowane pozostają bogate tradycje przemysłu górniczego w rejonie Kotliny Kolskiej, tzn. eksploatacji żelaza w Łęczycy, węgla brunatnego pod Turkiem oraz kamienia budowlanego w gminie Uniejów.

Ryc. 3. Skansen etnograficzny „Zagroda Młynarska" w Uniejowie jako przedsięwzięcie mające na celu zachowanie najcenniejszych obiektów budownictwa ludowego oraz popularyzację wiedzy na temat ginących zawodów Wiejskich (fot. M. Gorączko)
Open-air ethnographic museum "Zagroda Młynarska" in Uniejów, as an example of an enterprise aimed at the preservation of the most valuable objects of rural architecture and popularization of knowledge about extinct rural professions (photo by M. Gorączko)

Potencjał powiatów silnie zaznacza się w dziedzinie turystyki religijnej. Do szczególnie atrakcyjnych obiektów należą: wspomniana wcześniej kolegiata w Tumie koło Łęczycy (jedna z najstarszych na terenie kraju świątyń), Sanktuarium Urodzin i Chrztu Św. Fausty-

ny i Klasztor Sióstr Bożego Miłosierdzia w Świnicach Warckich (Suliborski i Kulawiak 2016), Sanktuarium i Pustelnia Błogosławionego Bogumiła w Dobrowie, klasztor bernardynów w Kole oraz klasztor i kościół bernardynów w Łęczycy. Na terenie powiatów znajduje się szereg historycznych kościołów z zabytkowym wyposażeniem, z których najdawniejszą metrykę ma kolegiata w Uniejowie (XIV w.). Stosunkowo liczne są wiejskie kościoły z XVIII w., stanowiące przykłady dobrze utrzymanej drewnianej architektury sakralnej. Dotyczy to m.in. takich miejscowości, jak Kałów, Budzynek, Tur i Brodnia (powiat poddębicki), Topola Królewska, Tum, i Leźnica Mała (powiat łęczycki), Malanów i Wyszyna (powiat turecki) oraz Grzegorzew (powiat kolski). Cały mezoregion od kilkudziesięciu już lat znajduje się na szlaku pielgrzymkowym biegnącym z terenu Pomorza i Kujaw w kierunku Częstochowy. Nie bez znaczenia jest również stosunkowo bliskie jego położenie w stosunku do Lichenia i Kalisza, dwóch znaczących ośrodków kultu religijnego.

Na bazie tych historycznych zasobów budowana jest bogata oferta eventowa, przy czym zdecydowanie pod tym względem przoduje gmina Uniejów. Wystarczy stwierdzić, że w kalendarzu imprez i wydarzeń zaplanowanych na jej terenie w 2016 r. znalazło się 168 pozycji, co oznacza, że odbywały się one przeciętnie co dwa, trzy dni (Gorączko i Gorączko 2016b). Zasięg ogólnopolski i międzynarodowy miało 28 imprez, natomiast regionalny i wojewódzki 23. Znaczna część z nich stanowi wydarzenia cykliczne, posiadające już pewną tradycję. Do wydarzeń cieszących się w rejonie największą popularnością należą turnieje rycerskie połączone z jarmarkami średniowiecznymi na zamkach w Uniejowie, Łęczycy i Besiekierach, Festiwal Muzyki i Tańca Indian Ameryki Północnej „Pow Wow" w Uniejowie, a przede wszystkim Boże Ciało w Spycimierzu, gdzie w dniu procesji układane są przez mieszkańców wsi dywany kwietne (ryc. 4). Zabytkowe wnętrza, np. kościołów w Łęczycy, Tumie i Uniejowie, ale także dziedzińce zamków są miejscem organizowania regularnych eventów kultury wysokiej (zwykle koncertów).

Ryc. 4. Święto Bożego Ciała w Spycimierzu połączone z układaniem kwietnych dywanów – przykład turystycznie atrakcyjnego wydarzenia integrującego mieszkańców wsi (fot. M. Bartosiak)
Celebrations of Corpus Christi combined with weaving flower carpets in the Spycimierz village – example of an activity which is both attractive to tourists and helps in integration of local inhabitants (photo by M. Bartosiak)

Dotarcie do najciekawszych miejsc w rejonie Kotliny Kolskiej umożliwiają liczne szlaki turystyczne, piesze, samochodowe, rowerowe, ale również konne. Znaczna część z nich to oznakowane szlaki realne, inne mimo iż są szlakami wirtualnym zostały w wystarczającym stopniu opisane w folderach turystycznych. Do najważniejszych szlaków turystycznych należą: „Nadwarciański Szlak Rowerowy" (w powiecie kolskim), „W centrum Polski" (rowerowy w powiecie łęczyckim), „Łódzka Magistrala Rowerowa" (w powiatach łęczyckim i kolskim), „Łódzki Szlak Konny im. mjr Henryka Dobrzańskiego Hubala" (w powiatach łęczyckim, poddębickim i pabianickim), „Do Gorących Źródeł" (rowerowy w powiecie poddębickim), „Szlak Wschodnioeuropejskiego Frontu I Wojny Światowej na Ziemiach Polskich" (samochodowy w powiatach łęczyckim, poddębickim, kolskim i pabianickim), „Szlak Marii Konopnickiej" (pieszy w powiatach poddębickim i łęczyckim), „Szlak Świętej Faustyny Kowalskiej" (pieszy w powiatach łęczyckim i poddębickim) oraz „W Królestwie Diabła Boruty" (rowerowy w powiecie łęczyckim). Warto zwrócić uwagę, że poza dwoma wyjątkami wymienione wyżej trasy nie przekraczają granic wojewódzkich, utrwalając w ten sposób dokonany w 1999 r. administracyjny podział mezoregionu.

Ocena walorów przyrodniczych w rejonie Kotliny Kolskiej wspierających turystykę kulturową

Lokalnym zasobem Kotliny Kolskiej o potencjalnie dużym znaczeniu dla turystyki jest występująca tutaj sieć rzeczna, głównie odcinek środkowej Warty. Koryto rzeki mimo przeprowadzonych prac regulacyjnych zachowało sporo ze swojego meandrującego charakteru. Rzeka od Uniejowa do okolic Koła jest dostępna dla łodzi wiosłowych oraz lekkich łodzi motorowych lub żaglowych o zanurzeniu nieprzekraczającym 40 cm (Lityński 2007). Potencjalnie ważnym szlakiem kajakowym jest Ner, prawobrzeżny dopływ Warty, głównie ze względu na fakt, iż bierze on swój początek w obrębie aglomeracji łódzkiej, a tradycje spływów tą rzeką sięgają jeszcze okresu międzywojennego. Podstawowym problemem ograniczającym rozwój turystyki wodnej w regionie jest niemal zupełny brak infrastruktury służącej do jej uprawiania, a przecież oczekiwania przeciętnych użytkowników szlaku kajakowego niekoniecznie muszą być wygórowane i trudne do spełnienia. Wystarczy przygotować dogodne wyjście na brzeg, trawiaste lub piaszczyste podłoże, pomost stały lub pływający, trawiaste najlepiej zacienione miejsce na rozbicie namiotów, przenośną toaletę, wydzielone miejsce na ognisko czy stoły i ławy do przyrządzania posiłków. Tego typu działania udało się osiągnąć jedynie w przypadku Warty w Uniejowie i w Kole. Natomiast wzdłuż Neru takie udogodnienia nie występują. Coraz mniejszą barierą dla uprawiania turystyki wodnej jest stan czystości rzek. Dobrą jakością charakteryzują się wody Warty. Z kolei potencjał ekologiczny wód w zlewni Neru, choć klasyfikowany jako umiarkowany (w dolnym biegu) lub niski (na pozostałym odcinku) – odznacza się w ostatnich latach dużą poprawą.

Kotlina Kolska to obszar położony na południe od maksymalnego zasięgu najmłodszego zlodowacenia, przez co brak tutaj jezior, za wyjątkiem starorzeczy występujących w dolinie Warty i Neru. Są to jednak akweny niewielkie i płytkie, będące w zaawansowanym stadium zarastania, przez co strefa brzegowa nie nadaje się do turystycznego i rekreacyjnego zagospodarowania. Szansa na poprawę tej sytuacji istnieje w zachodniej części regionu, gdzie prowadzona jest odkrywkowa eksploatacja węgla brunatnego. Pla-

nuje się, że po zaprzestaniu działalności górniczej istniejące wyrobiska częściowo zostaną przekształcone w zbiorniki wielofunkcyjne (Orlikowski i Szwed 2011). Na chwilę obecną oddano do użytku niewielki, ale głęboki zbiornik śródleśny Bogdałów oraz zbiornik Przykona. Z mniejszych, antropogenicznych zbiorników wodnych nadal niezagospodarowane (pomimo korzystnych warunków do lokalizacji kąpielisk) pozostają obiekty (w rejonie wsi Sobótka w gminie Dąbie), powstałe w wyniku eksploatacji kruszywa użytego przy budowie autostrady. Co ciekawe, na badanym obszarze dziwić może niemal zupełny brak stawów hodowlanych, biorąc pod uwagę, że występują w Kotlinie bardzo korzystne warunki gruntowo-wodne.

Przyroda Kotliny Kolskiej objęta jest różnymi formami ochrony. Zarówno dolina Warty, jak i dolina Neru znajdują się na liście obszarów objętych programem Natura 2000 o statusie obszarów specjalnej ochrony ptaków (PLB100001 – Pradolina Warszawsko-Berlińska i PLB300002 – Dolina Środkowej Warty). Jednocześnie wzdłuż wymienionych rzek ochronie podlega krajobraz w ramach Obszaru Chronionego Krajobrazu Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej oraz Uniejowskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Działania te wychodzą naprzeciw oczekiwaniom amatorów turystyki ornitologicznej (tzw. *birdwaching*), która wzorem krajów Europy Zachodniej zdobywa w Polsce coraz większą popularność (Janeczko i Anderwald 2011; Kordowska i Kulczyk 2014). Chociażby z tego względu warto rozważyć uwzględnienie w opracowanym przez A. Mikos v. Rohrscheidt (2010) arkuszu waloryzacyjnym obok parków krajobrazowych także obszarów sieci Natura 2000 (ryc. 5).

Ryc. 5. Uciążliwe dla rolnictwa rozlewiska w dolinie Neru okazały się być cennym siedliskiem dla awifauny. Obecnie podlegają one ochronie w ramach sieci NATURA 2000 (fot. M. Gorączko).
Flooding areas in Ner River valley which have caused difficulties for the agriculture, turned out to be a valuable nesting place for avifauna. Currently the area is under environmental protection and is included in NATURA 2000 network (photo by M. Gorączko)

Niewątpliwie jednak największą atrakcją bazującą na miejscowych zasobach przyrodniczych jest uzdrowisko Uniejów, najmłodszy, bo ustanowiony w 2012 r. kurort w Polsce. Podstawą do nadania statusu uzdrowiska obejmującego swoim zasięgiem miasto Uniejów oraz sołectwa Spycimierz, Spycimierz-Kolonia, Zieleń i Człopy były właściwości miejscowych termalnych wód leczniczych. Inną atrakcją występującą w pobliżu Kotliny Kolskiej, we wsi Borysew koło Poddębic, jest jeden z największych w Polsce prywatnych ogrodów zoologicznych. Dzięki stworzeniu ciekawej oferty (unikalne zwierzęta na skalę światową) oraz jej skutecznej promocji obiekt ten generuje ruch turystyczny szacowany na 200 tys. osób rocznie.

Ocena aktualnej oferty agroturystycznej i turystycznej gospodarstw wiejskich Kotliny Kolskiej

Etap prac polegający na ustaleniu liczby wiejskich obiektów wypoczynkowych zakończył się zdiagnozowaniem w obrębie badanego obszaru 25 jednostek świadczących usługi dla turystów. Okazało się jednak, że analizie można poddać tylko 13 ofert, albowiem z różnych względów pozostałe usługi przestały funkcjonować lub okazały się niepełniącymi funkcji turystycznych. Spośród ogółu wyłonionych do badań działalności wypoczynkowo-rekreacyjnych cztery okazały się agroturystycznymi (związanymi z czynnym gospodarstwem rolnym – wypoczynek u rolnika), a pozostałe kwaterami turystycznymi na wsi (wypoczynek na wsi, niekoniecznie związany z pobytem u rolnika). Badania wykazały słabe zaangażowanie właścicieli w proces organizowania gościom odpowiednich nie tylko warunków pobytu (tab. 2), ale również atrakcji, które opierałyby się na dziedzictwie kulturowym wsi. Tylko ci akcentujący duże przywiązanie do ziemi (4 obiekty) budują produkty agroturystyczne na bazie swojego gospodarstwa, ale nie są one oparte np. na regionalnych zwyczajach kulinarnych Kotliny Kolskiej. Raczej związane są z promocją ekologicznych produktów – jaj, serów, masła, bezglutenowego orkiszowego pieczywa, jak również wędzonych (wędlin, drobiu, ryb), wegetariańskich i dietetycznych. Usługodawcy traktują tego typu działania jako wyróżnik swojej kwatery, dając możliwość nie tylko ich degustacji oraz kupna, ale także wytworzenia na miejscu w ramach organizowanych przez siebie warsztatów (np. serowarskich). Wizerunek tych ofert wzmacnia fakt, że gospodarze ci wyrażają chęć współpracy z miejscową ludnością oraz kooperacji z innymi osobami trudniącymi się podobnymi usługami turystycznymi na wsi. Takie współdziałanie dotyczy przede wszystkim wymiany towarów (np. wyrobów mleczarskich, wędliniarskich) oraz usług (np. wypożyczenia rowerów). Z kolei produktem turystycznym bardziej nawiązującym do dziedzictwa kulturowego wsi jest zorganizowanie wypoczynku gościom w dwóch chatach, utrzymanych w XIX-wiecznym stylu. Jak podkreślają autorzy tego pomysłu, umiejscowienie ich w otoczeniu zieleni, z dala od miejskiego zgiełku jest głównym atrybutem ich oferty. Z pojedynczych przykładów warto też podać przykład starego domu (zbudowanego w lokalnym stylu z miejscowego białego wapienia), w którym organizowane są warsztaty o różnej tematyce. Właściciele udostępniają go pomysłodawcom ciekawych lekcji, z nastawieniem, że będzie on miejscem „spotkań wielu wspaniałych, pełnych pasji ludzi, lubiących wyzwania, połączone z pragnieniem działania dla własnego rozwoju, miłością do natury i otwartością na innych". Inni usługodawcy (4 obiekty) uznali posiadanie hodowli koni za atrybut swojej oferty. Dysponując odpowiednim zapleczem infrastrukturalnym i kadrą instruktorską, za-

pewniają turystom jazdę konną lub jej naukę. Dzięki pobliskim szlakom konnym organizują też obozy nauki jazdy konnej oraz kilkudziesięciokilometrowe rajdy po Wielkopolsce dla profesjonalnych już jeźdźców. Zdaniem usługodawców miłośnicy koni mają dzięki takim aktywnościom znakomitą okazję poznać urok pobliskich wiosek, lasów i jezior. Pozostali właściciele wiejskich obiektów turystycznych (3 obiekty) nie posiadają już tak specjalistycznych ofert, nakierowanych na określonego nabywcę. Grzybobranie, wędkowanie, sąsiedztwo szlaków turystycznych i pieszych to atrakcje nastawione głównie na wypoczynek aktywny.

Usługodawcy z terenu Kotliny Kolskiej bardzo często podkreślali, że w bezpośrednim sąsiedztwie ich posesji brak jest zbiorników wodnych bądź cieków, co może wpływać na jakość oferty. Częściej kwatery położone były w sąsiedztwie lasu (do 0,5 km od domostw). Niemniej, jak podkreśla J. Cichowska (2011), walory przyrodnicze (zwłaszcza duża odległość od zbiorników wodnych i cieków oraz lasów) nie muszą stanowić wyznacznika w tworzeniu usług turystycznych na wsi. Najważniejsze jest, aby mieszkańcy wsi wychodzili naprzeciw różnym trudnościom i chcieli budować usługę w oparciu o posiadane zasoby i swoje umiejętności. Trzeba jednak podkreślić, że na elementy atrakcyjności swojego obiektu w postaci ciszy, spokoju i walorów przyrodniczych otoczenia zwraca uwagę praktycznie każda z badanych osób. Mimo że są to tylko subiektywne odczucia właścicieli, niemniej w promocji oferty istotne. J. Cichowska (2014) w swoich badaniach zauważa, że organizatorzy wypoczynku na wsi niestety rzadko przekazują przyszłym urlopowiczom pełną informację o walorach przyrodniczych

W trakcie prowadzonych badań nie udało się wyselekcjonować ofert, które pokrywałyby się z myślą przewodnią pracy badawczej, a mianowicie nawiązaniem do dziedzictwa obszarów wiejskich. Żaden z usługodawców nie gromadził na swoich posesjach starego sprzętu i urządzeń nawiązujących do kultury regionu, nikt nie hołdował ginącym zawodom i nie podkreślał ważności i tradycji zwyczajów panujących na wsi. Jednocześnie nie wskazywał turystom ciekawych miejsc i obiektów, które warto by odwiedzić przy okazji pobytu w ich gospodarstwie.

Perspektywy rozwoju wiejskiej infrastruktury turystycznej w Kotlinie Kolskiej

Od kilku lat na obszarze Kotliny Kolskiej mamy do czynienia z dynamicznym wzrostem napływu turystów. Głównym katalizatorem tego zjawiska jest miasto Uniejów, rocznie odwiedzane przez ponad 400 tys. osób (Gorączko i Gorączko 2016c). Jak się wydaje, sytuacja ta powinna sprzyjać rozwojowi infrastruktury turystyki wiejskiej, a zwłaszcza wiejskiej bazy noclegowej. W dalszych rozważaniach, przyjęto następujące założenia:

1) Na tle kraju Kotlina Kolska cechuje się niskimi walorami przyrodniczymi (w tym zwłaszcza krajobrazowymi), co przekłada się na bardzo niską ocenę walorów estetycznych tego regionu. Na szerszą skalę nie mogą więc one stanowić głównego motywu w planowaniu pobytów turystycznych w regionie. Rolę taką w Kotlinie Kolskiej mogą natomiast pełnić walory kulturowe, materialne i niematerialne zarówno tradycyjne, jak też niedawno wykreowane.
2) Powodzenie przedsięwzięć z zakresu organizacji punktów wiejskiej bazy noclegowej jest uzależnione od ich położenia w stosunku do terenów o znacznym potencjale turystyczno-kulturowym, według zasady: im większe oddalenie od obszaru cechu-

Tabela 2. Oferta agroturystyczna i turystyczna gospodarstw wiejskich Kotliny Kolskiej

			Lp.*								⇒
województwo wielkopolskie	powiat kolski	gmina Dąbie	1a	●	●	●	●	●	○	●	
			2w	●	○	●	●	●	○	○	
		gmina Kościelec	1w	●	○	●	●	○	●	○	
		gmina Koło	1w	●	○	○	●	●	○	○	
			2a	●	●	○	●	●	○	●	
			3w	○	●	○	○	○	○	○	
			4	–	–	–	–	–	–	–	
	powiat turecki	gmina Brudzew	1a	●	●	●	○	○	○	○	
województwo łódzkie	powiat poddębicki	gmina Uniejów	1w	●	○	●	○	○	○	●	
			2a	●	●	●	●	●	○	●	
			3w	●	○	●	●	●	○	○	
			4w	●	○	●	●	●	○	●	
		gmina Wartkowice	1w	●	○	○	○	○	○	○	
			2w	●	○	●	●	●	○	○	
Ogółem 13/14				**12**	**5**	**9**	**9**	**8**	**1**	**5**	

*Lp. – liczba początkowa gospodarstw wg powiatów i gmin, „a" – gospodarstwo agroturystyczne, „w" – turystyka wiejska „●" – z usługi można skorzystać, „○" — brak usługi, „–" — brak możliwości skontaktowania się z właścicielami, **atrakcje (hodowla strusi, polowanie, żeglowanie, grzybobranie itp.), imprezy (ogniska z atrakcjami, wycieczki piesze i rowerowe itp.), unikalny standard, regionalne potrawy, inny (skansen, leczenie niekonwencjonalne, kursy malarstwa, nauka gry na instrumentach itp.)

Objaśnienia:

możliwość noclegu

czynne gospodarstwo rolne

całoroczność oferty

nocleg z pełnym wyżywieniem

przygotowanie innych posiłków

restauracja (do 0,5 km)

plac zabaw dla dzieci

jazda konna (na miejscu)

kąpielisko (do 0,5 km)

możliwość wędkowania (na miejscu)

wypożyczalnia rowerów

las (do 0,5 km)

dostęp do TV (sala telewizyjna)

przyjazd ze zwierzętami

znajomość języków obcych

parking

możliwość spędzania świą

cechy wyróżniające usługę

Źródło: opracowanie na podstawie przeprowadzonych rozmów telefonicznych z właścicielami obiektów agroturystycznych i turystycznych na wsi w 2016 r.

					TV			P		**
●	○	●	●	●	●	●	●	●	●	●
○	○	○	○	○	○	●	●	●	●	○
○	○	○	○	○	●	●	●	●	●	●
○	○	○	○	●	●	●	●	●	●	●
○	○	○	●	●	○	●	●	●	○	○
●	○	○	○	●	○	○	○	●	○	●
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
○	○	○	●	○	●	○	○	●	○	○
●	○	○	○	○	○	○	○	●	○	●
○	○	●	●	●	●	●	○	●	●	●
○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	●
●	○	●	○	○	●	●	○	●	●	●
○	○	○	●	●	○	●	○	●	○	○
●	○	●	○	●	○	○	●	●	●	●
5	**0**	**4**	**4**	**7**	**6**	**8**	**6**	**12**	**7**	**9**

jącego się znaczną atrakcyjnością kulturową tym mniejsza szansa na przetrwanie obiektu na rynku usług turystycznych i odwrotnie.

Pod uwagę wzięto gminy, których obszar przynajmniej częściowo zaliczany jest do Kotliny Kolskiej.

Potencjał kulturowo-turystyczny miast i otaczających je gmin wiejskich, ze względu na istniejące w ich przypadku silne powiązania historyczne, gospodarcze i społeczne został oceniony łącznie poprzez zsumowanie należnych punktów.

Podstawą oceny lokalnych walorów kulturowych w poszczególnych gminach Kotliny Kolskiej była szczegółowa analiza raportów dotyczących potencjału turystyczno-kulturowego sporządzonych dla powiatów (Główczyńska 2009; Stefańska 2010; Gorączko i Gorączko 2016a, 2016b). Określono w ten sposób udział poszczególnych gmin w najważniejszej z punktu widzenia waloryzacji części (Mikos v. Rohrscheidt 2010), odnoszącej się do potencjalnych celów turystyki kulturowej (kategoria I raportu).

Wyniki przeprowadzonej w oparciu o powyższe założenia analizy uwypukliły znaczne dysproporcje pod względem aktualnego potencjału turystyczno-kulturowego w Kotlinie Kolskiej (ryc. 6). Przewiduje się, że sytuacja ta będzie miała istotny wpływ na kierunki rozwoju infrastruktury turystycznej na terenach wiejskich regionu. Najkorzystniejsze warunki dla rozwoju wiejskiej bazy turystycznej występują w gminie miejsko-wiejskiej Uniejów (144 punkty) oraz w gminie wiejskiej i gminie miejskiej Łęczyca (łącznie 134 punkty). Dla pierwszej jednostki uzyskano ponad 60% punktów przyznanych w sumie dla całego powiatu poddębickiego (potencjał średni, ale bardzo zbliżony do wysokiego). Wskazuje to na znaczną na tym terenie koncentrację atrakcyjnych turystycznie walorów kulturowych. Co ciekawe, kapitał początkowy gminy w tym względzie jeszcze kilkanaście lat temu przedstawiał się dość skromnie. Składały się na niego przede wszystkim zaniedbane i słabo promowane na zewnątrz zabytki oraz nieliczne wydarzenia kulturowe, co najwyżej o zasięgu lokalnym. W przypadku gminy Uniejów obiekty noclegowe na terenach wiejskich mogą stanowić atrakcyjną alternatywę dla rozwijającej się szybko w obrębie miasta bazy hotelowej (Gorączko i Gorączko 2016b). Z kolei udział rejonu Łęczycy (gmina miejska i wiejska) w sumarycznej ocenie walorów dla powiatu łęczyckiego jest co prawda niższy niż 50%, ale należy pamiętać, że dotyczy to powiatu o dużym potencjale turystyczno-kulturowym. Dodatkowo znaczna część pozostałych walorów znajduje się na terenie gminy Góra Św. Małgorzaty bezpośrednio przyległej do miasta Łęczyca (np. romańska archikatedra i wczesnośredniowieczne grodzisko w Tumie oraz skansen w Kwiatkówku). Podobnie więc jak samo miasto Łęczyca byłyby one łatwo dostępne przynajmniej dla potencjalnych turystów z obszaru wschodniej części Kotliny Kolskiej.

Jak się wydaje, najmniej sprzyjające warunki dla turystycznej aktywizacji ludności wiejskiej występują w powiecie tureckim. Decyduje o tym niski potencjał turystyczno-kulturowy tego obszaru, przy jednocześnie bardzo dużej koncentracji walorów z tego zakresu wyłącznie na terenie miasta Turek (jedynie 56 punktów stanowiących ponad 70% punktów dla całego powiatu). Wyjątkiem jest gmina Przykona, pomimo braku własnych walorów kulturowo-turystycznych. Sąsiedztwo z gminą Uniejów, duża lesistość (ok. 25%) oraz obecność pokopalnianych zbiorników wodnych przystosowanych do rekreacji (na terenach pozbawionych jezior) to główne czynniki, które mogą przyczynić się do rozwoju wiejskiej infrastruktury turystycznej na tym terenie.

Spośród pozostałych jednostek gminnych żadna nie posiada wystarczającego potencjału turystyczno-kulturowego, aby w oparciu o niego liczyć na wzrost znaczenia usług

turystycznych. W niektórych przypadkach jednak mogą one wykorzystać bezpośrednie sąsiedztwo z jednostkami wiodącymi pod tym względem. Wydaje się, że mieszkańcy gminy Dąbie (18 punktów) powinni skłaniać się ku ośrodkowi uniejowskiemu, natomiast w przypadku gminy Grabów (36 punktów) ku ośrodkowi łęczyckiemu. Dogodne położenie pomiędzy Uniejowem i Łęczycą oraz promocja postaci św. Faustyny w strategii marketingowej obydwu miast stanowi atut gminy Świnice Warckie (zasoby własne gminy wycenione na 39 punktów). Podobnie korzystnym położeniem charakteryzuje się gmina Wartkowice. Odrębnego potraktowania wymagają gminy wiejskie wokół miasta Koło, które stopniowo przeobrażają się w typową strefę podmiejską, co w połączeniu z niskim potencjałem turystyczno-kulturowym powiatu kolskiego raczej nie sprzyja tworzeniu oferty usługowej z zakresu agroturystyki i turystyki wiejskiej.

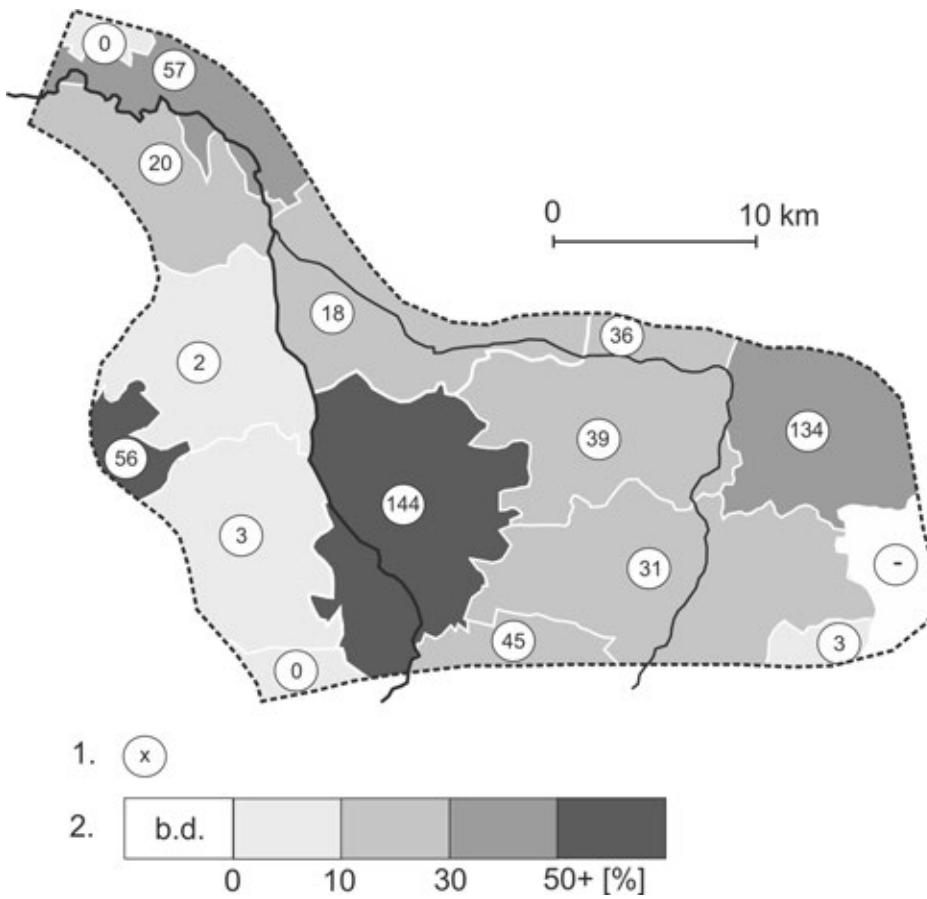

Ryc. 6. Udział gmin w łącznej liczbie punktów przyznanych dla powiatu w kategorii I „Potencjalne cele turystyki kulturowej" w waloryzacji metodą A. Mikos v. Rohrscheidt (2010)
1. liczba przyznanych punktów, 2. udział w łącznej liczbie punktów dla powiatu.
Participation of individual communes in the county's overall evaluation score in Category I "Potential goals of cultural tourism", using the A.Mikos v. Rohrscheidt valuation method (2010)
1. number of points awarded, 2. share in the total number of points for the county.
Źródło/*Source:* opracowanie własne na podstawie arkuszy waloryzacyjnych/*own work besed on evaluation paper*: A. Główczyńska (2009), J. Stefańska (2010), M. Gorączko i A. Gorączko (2016a, 2016b).

Podsumowanie

Rozwój wiejskiej bazy turystycznej, jaki się dokonał na przestrzeni ponad dwóch ostatnich dekad w wielu rejonach Polski, nie objął jak dotąd swoim zasięgiem obszaru Kotliny Kolskiej. Prawdopodobnie główną tego przyczyną był fakt, że ten monofunkcyjny region z uwagi na niskie walory przyrodnicze i estetyczne (Bartkowski 1986) do niedawna nie był postrzegany jako atrakcyjny turystycznie (Bański 2016). Sytuacja ta uległa zmianie w wyniku przeobrażenia prowincjonalnego dotychczas miasteczka Uniejów w wyspecjalizowany ośrodek usług turystycznych o zasięgu ponadregionalnym, którego wiodące elementy stanowią kompleks basenów termalnych i nowo utworzone uzdrowisko (Gorczyczewska i Smętkiewicz 2013; Gorączko i Gorączko 2016b). Wygenerowano w ten sposób znaczny ruch turystyczny w środkowej części Kotliny Kolskiej, któremu sprzyja uzyskanie przez miasto bardzo dobrej dostępności komunikacyjnej (obecność autostrady A2) oraz jego centralne położenie w kraju. Drugim znaczącym pod względem turystycznym, choć mniej jak dotąd spopularyzowanym, ośrodkiem jest miasto Łęczyca, położone przy zachodniej granicy Kotliny Kolskiej. W obydwu przypadkach szczególnie ważną rolę w kreowaniu oferty turystycznej odegrało eksponowanie lokalnych walorów kulturowych. Jak wykazały badania autorów, podobnej strategii natomiast nie stosują w analizowanym terenie właściciele gospodarstw świadczących usługi turystyczne, nie tylko w odniesieniu do dalszej okolicy, ale nawet miejscowości, w której sami mieszkają. Niemniej, z uwagi na systematyczny wzrost liczby turystów w regionie, przewiduje się, że zapotrzebowanie na wiejskie obiekty rekreacyjno-wypoczynkowe w najbliższej przyszłości zwiększy się. Będzie to jednak proces odbywający się w obrębie Kotliny Kolskiej w sposób nierównomierny, dotyczący głównie obszarów o znacznym potencjale turystyczno-kulturowym, w przypadku których walory przyrodnicze mogą pełnić rolę drugorzędną. Już teraz 9 z 13 istniejących agroturystycznych i turystycznych gospodarstw wiejskich zlokalizowanych jest na terenie gminy Uniejów lub w gminach z nią sąsiadujących.

Autorzy składają podziękowania Recenzentom, których uwagi i sugestie w istotny sposób wpłynęły na ostateczną postać artykułu.

Literatura

Bank Danych Lokalnych (BDL), 2016, GUS, Warszawa.

Bański J., 2004, *Możliwość rozwoju alternatywnych źródeł dochodu na obszarach Wiejskich,* Studia Obszarów Wiejskich, 5, s. 9–22.

Bański J. (red.), 2010, *Atlas Rolnictwa Polski*, IGiPZ PAN, Warszawa.

Bański J. (red.), 2016, *Atlas obszarów wiejskich w Polsce*, IGiPZ PAN, Warszawa.

Bednarek-Szczepańska M., **Bański J.** 2014, *Lokalizacyjne uwarunkowania oferty gospodarstw agroturystycznych w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 86, 2, s. 243–260

Bański J., **Bednarek-Szczepańska M.** 2016, *The influence of landscape capital differentiation on the offer of agro-tourist facilities in Poland*, [w:] *Meeting Challenges for Rural Tourism through Co-Creation of Sustainable Tourist Experiences*, Cambridge Scholars Publishing, s. 223–241.

Bartkowski T., 1986, *Zastosowanie geografii fizycznej*, PWN, Warszawa.

Cabaj W., **Kruczek Z.** 2007, *Podstawy geografii turystycznej*, Proksenia, Kraków.

Cichowska J., 2011, *Znaczenie walorów przyrodniczych w rozwoju agroturystyki*, Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, 10, PAN Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, s. 173–186.

Cichowska J., 2014, *Analiza odległości gospodarstw agroturystycznych od miejsc istotnych dla turystów w województwie kujawsko-pomorskim*, Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, IV/2, PAN Oddział w Krakowie, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, s. 1255–1270.

Cynarski W.J., **Słopecki J.**, 2011, *Treści turystyki kulturowej w obszarze badań agroturystyki i turystyki wiejskiej w świetle polskiej literatury przedmiotu*, Turystyka Kulturowa, 10, s. 25–34

Dmochowska-Dudek K., **Tobiasz-Lis P.**, **Wójcik M.**, 2015, *Funkcja turystyczna obszarów wiejskich woj. łódzkiego – uwarunkowania strukturalne i planistyczne*, Studia KPZK PAN, 162, s. 199–216.

Duda-Seifert M. 2015, *Kryteria oceny atrakcyjności turystycznej obiektów architektury w świetle literatury*, Turystyka Kulturowa, 4, s. 74–87.

Durydiwka M., 2012, *Czynniki rozwoju i zróżnicowanie funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.

Główczyńska A., 2009, *Waloryzacja turystyczno-kulturowa Miasta Koło i powiatu kolskiego*, Turystyka Kulturowa, 1, s. 35–42.

Gorączko M., **Gorączko A.**, 2012, *W kopalni soli w Kłodawie*, Format UTP, 3 (62)/4 (64), s. 68–69.

Gorączko M., **Gorączko A.**, 2013, *Cechy regionalne w budownictwie na terenie gminy Uniejów*, Biuletyn Uniejowski., 2, s. 53–65.

Gorączko M., **Gorączko A.**, 2015, *Vernacular architecture and traditional rural landscape in new socio-economic realities – a case study from Central Poland*, [w:] D.Szymańska, J.Biegańska (red), Bulletin of Geography. Socio-economic Series, 30, s. 43–57.

Gorączko M., **Gorączko A.**, 2016a, *Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego Łęczycy i powiatu łęczyckiego*, Turystyka Kulturowa, 5, s. 165–181.

Gorączko M., **Gorączko A.**, 2016b, *Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego powiatu poddębickiego*, Turystyka Kulturowa, 6, s. 125–145.

Gorączko M., **Gorączko A.** 2016c, *Potencjalne znaczenie tradycyjnego budownictwa wiejskiego w rozwoju gminy Uniejów,* [w:] K.Heffner, B.Klemens (red), *Obszary wiejskie – wiejska przestrzeń i ludność, aktywność społeczna i przedsiębiorczość*, Studia KPZK PAN, 167, s. 156–171.

Gorączko M., **Sobczak-Piąstka J.** 2016, *Rewitalizacja mostu Baileya na rzece Ner w miejscowości Sobótka*, Materiały Budowlane, 12, s. 82–83

Gorączko M., **Gorączko A.**, 2017, *Stan zachowania dworku Marii Konopnickiej w Gusinie w kontekście jego ewentualnej rewitalizacji*, Biuletyn Uniejowski, UŁ, Łódź-Uniejów (w druku).

Gorczyczewska E., **Smętkiewicz K.**, 2013, *Budowa i promocja marki miejsca na przykładzie uzdrowiska termalnego Uniejów*, Studia Ekonomiczne, 144, s. 395–408.

Janeczko E., **Anderwald D.**, 2011, *Birdwatching jako nowa forma turystyki na obszarach leśnych i przyrodniczo cennych w Polsce*, Studia i Materiały CEPL w Rogowie, 13, 2 (27), s. 307–314.

Kałamucki K., 2003, *Walory przyrodnicze czynnikiem stymulującym rozwój turystyki w województwie podkarpackim*, [w:] R. Horodeński, C. Sadowska-Snarska (red.), *Walory przyrodnicze jako czynnik rozwoju regionów wschodniej Polski*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok, s. 285–286.

Kałowska J., **Poczta-Wajda A.**, 2008, *Walory naturalnego środowiska jako determinant rozwoju turystyki wiejskiej w Wielkopolsce*, Wieś i Rolnictwo, 139, s. 115–128.

Kowalczyk A. 2001, *Geografia turyzmu*, PWN, Warszawa.

Kowalczyk A., **Derek M.** 2010*, Zagospodarowanie turystyczne*, PWN, Warszawa.

Kondracki J., 1998, *Geografia regionalna Polski*, PWN, Warszawa.

Kordowska M., **Kulczyk S.**, 2014, *Stan i perspektywy rozwoju turystyki ornitologicznej w Polsce*, Turyzm, 24/2, s.17–24.

Kozak M. W., 2006, *Konkurencyjność turystyczna polskich regionów*, Studia Regionalne i Lokalne, 3 (25), s. 49–65.

Kruczek Z., 2011, *Atrakcje turystyczne. Fenomen, typologia, metody badań*, Monografia, 10, Proksenia, Kraków.

Lityński M., 2007, *Program rozwoju turystyki kajakowej na rzece Warcie*, Wielkopolska Organizacja Turystyczna, Poznań.

Mikos von Rohrscheidt A., 2010*, Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, Kultour, Poznań.

Nowacki M. 2007, *Metody i kierunki badań atrakcji turystycznych*, Problemy Turystyki, 1–4, Warszawa, s. 59–72.

Orlikowski D., **Szwed L.**, 2011, *Zagospodarowanie terenów pogórniczych KWB „Adamów" SA w Turku – krajobraz przed rozpoczęciem działalności górniczej i po jej zakończeniu*, Górnictwo i Geoinżynieria, 35, 3, s. 225–240.

Piotrowski J.P., **Idziak W.**, 2004, *Kultura bogactwem turystyki wiejskiej*, Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa.

Poczta J. 2013, *Wiejska turystyka kulturowa zgodna z paradygmatem zrównoważonego rozwoju*, Turystyka Kulturowa, 4, s. 21–35.

Przezbórska-Skobiej L., 2014, *Atrakcyjność turystyczna obszarów wiejskich a rozwój turystyki wiejskiej i agroturystyki*, [w:] A. Niezgoda, G. Gołembski (red.), *Turystyka wobec zmian współczesnego świata*. *Strategie, marketing, programowanie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań, s. 118–131.

Przybyszewska-Gudelis R., **Grabiszewski M.A.**, **Iwicki S.**, 1979, *Problematyka waloryzacji i zagospodarowania turystycznych miejscowości krajoznawczych w Polsce*, IT, Warszawa.

Sołoma L., 2002, *Metody i techniki badań socjologicznych. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo UWM, Olsztyn, s. 126–127.

Stefańska J., 2010, *Waloryzacja turystyczno-kulturowa powiatu tureckiego*, Turystyka Kulturowa, 12, s. 38–43.

Stos D., **Janusz T.**, 1986, *Województwo konińskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, Uniwersytet Łódzki, Urząd Wojewódzki w Koninie, Łódź-Konin.

Suliborski A., **Kulawiak A.**, 2016, *Niewykorzystany potencjał kultu religijnego miejscowości wiejskiej. Przykład Świnic Warckich w województwie łódzkim*, Studia Obszarów Wiejskich, 44, s.109–124.

Ziernicka-Wojtaszek A., **Zawora T.**, 2011, *Wybrane metody oceny atrakcyjności agroturystycznej terenów wiejskich*, Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, 2, s. 235–245.

Summary

The development of the tourist infrastructure in the rural area of Koło Basin has not yet progressed beyond its initial phases. An evidence of that is the still underdeveloped lodging base existing in region. One of the root causes of this situation is the low attractiveness of the landscape of the basin. The potential for activation of the tourism industry in the region lies therefore in exploiting the local cultural resources, which – according to research – are significant in the area concerned. Additionally, Koło Basin does not provide

conditions suitable for large-area or factory farming, and therefore the region has maintained the landscape defined by smallholding farms attractive to tourists searching for genuine atmosphere of the traditional Polish countryside. One of the cultural assets of the region worth mentioning is the well-preserved traditional rural architecture, erected using the local deposits of limestone- a unique appearance of that kind of structures on the Polish lowlands. However, the tourism operators in the region rarely refer in their offers to its cultural specificity, emphasizing the common attractions, which tend to be presented in an inflated manner, beyond their actual standard.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH
2017, tom 45, s. 85–104
https://doi.org/10.7163/SOW.45.5

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

Rola zasobów krajobrazu kulturowego obszarów wiejskich w procesie odnowy wsi i rozwoju lokalnego na przykładzie Długiej Gośliny w województwie wielkopolskim

Role of cultural landscape resources of rural areas in the process of rural renewal and local development. Case of Długa Goślina in the Wielkopolskie Province

Magdalena SZCZEPAŃSKA[1] • Agnieszka WILKANIEC[2]

[1] Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
ul. Krygowskiego 10, 61-680 Poznań
szmagda@amu.edu.pl

[2] Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu
ul. Dąbrowskiego 15, 60-594 Poznań
ktzagawi@up.poznan.pl

Zarys treści: Na obszarach wiejskich występuje bogactwo historycznych zasobów krajobrazu kulturowego, które mogą stanowić o rozwoju społeczno-gospodarczym tych terenów. Ochrona tych zasobów powinna mieć charakter proaktywnych działań wpływających na jakość krajobrazu oraz funkcjonalność tych obszarów. Celem studialnych badań krajobrazowych prowadzonych we wsi Długa Goślina w województwie wielkopolskim było określenie działań w ramach odnowy wsi, w formie potencjalnych wariantów (scenariuszy) rozwoju, możliwych do zaimplementowania również w innych jednostkach osadniczych.
Długa Goślina wykazuje cechy typowe dla wielkopolskiej wsi – ograniczanie funkcji rolniczych na rzecz funkcji mieszkaniowych i usługowych, co powoduje deformację historycznego układu wsi. Wieś ta charakteryzuje się znaczną różnorodnością pod względem zasobów krajobrazu kulturowego, które odpowiednio zinterpretowane i zagospodarowane mogą stanowić istotne podstawy rozwoju lokalnego. W wyniku badań zaproponowano jako możliwy do realizacji scenariusz rozwoju turystyki kulturowej. Wariantem opcjonalnym lub równoległym – z racji funkcjonujących gospodarstw rolnych oraz bliskiego rynku zbytu – byłby rozwój w oparciu o koncepcję rolnictwa ekologicznego.Wydaje się, że zaproponowane warianty-scenariusze mają uniwersalny charakter i przy odpowiedniej ich adaptacji do lokalnych uwarunkowań mogą znaleźć zastosowanie w przedsięwzięciach odnowy wsi na terenie Wielkopolski.

Słowa kluczowe: zasoby i zagrożenia krajobrazu kulturowego, wyróżniki krajobrazu, odnowa wsi, rozwój wielofunkcyjny wsi, rozwój lokalny, tematyzacja wsi.

Wprowadzenie

Kształtowanie i ochrona krajobrazu jest od wielu lat przedmiotem badań naukowców z różnych dziedzin. Istotny wkład w rozwój tego interdyscyplinarnego zagadnienia mają również geografowie i urbaniści. Kompleksową i do dziś stosowaną w geografii regionalizację fizycznogeograficzną Polski opracował i doskonalił J. Kondracki (1976). Szeroko rozumianą ekologią krajobrazu zajmują się współcześnie jego następcy A. Richling i J. Solon (1994). Wśród najnowszych opracowań należy wymienić typologię krajobrazu (Chmielewski i in. 2015), opracowania dotyczące metod identyfikacji i oceny (Solon i in. 2015) oraz oceny wartości i zagrożeń krajobrazów (Myga-Piątek 2014). Zmiany zakresu znaczeniowego pojęcia krajobrazu kulturowego i jego niejednoznaczności opisuje F. Plit (2016). Aktualnym w kontekście klasyfikacji i kształtowania krajobrazów wiejskich wydaje się opracowanie R. Cymermana i in. (1992). Natomiast J. Bogdanowski (1976), autorytet w zakresie architektury krajobrazu, zdefiniował krajobraz kulturowy jako przestrzeń ukształtowaną w wyniku działalności dawniej i obecnie żyjących społeczności, zawierającą wytwory cywilizacji i elementy przyrodnicze. Zależność cech środowiska i możliwości wytwórczych społeczeństwa najpełniej uwidacznia się w architekturze, strukturze użytkowania ziemi, zróżnicowaniu upraw i jest szczególnie czytelna w skali regionu, świadcząc o jego materialnym i niematerialnym dziedzictwie. Współczesny krajobraz kulturowy posiada zwykle bardzo złożoną strukturę, która powstała w wyniku nawarstwienia wielowiekowych przemian.

Walory przyrodnicze, jak i zasoby kulturowe krajobrazu, są szczególnym czynnikiem wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (Kostrowicki 1976; Kłodziński 1996; Heffner 2001; Bański i Stola 2002). Pełne i harmonijne wykorzystanie zasobów kulturowych danego obszaru stanowi podstawową przesłankę rozwoju lokalnego opartego na czynnikach endogenicznych (Parysek 2001; Murzyn-Kupisz 2012). Obiekty dziedzictwa podnoszą przede wszystkim atrakcyjność turystyczną regionu i zwiększają jego konkurencyjność, dlatego najbardziej popularnym narzędziem stymulującym rozwój lokalny, wykorzystującym jednocześnie dziedzictwo, jest turystyka (Hełpa-Liszkowska 2013). Warto również zwrócić uwagę, że oczekiwania turystów związane są nierzadko z doświadczaniem tradycyjnego i regionalnego charakteru przestrzeni, stąd lokalne społeczności oraz władze samorządowe coraz częściej dostrzegają potrzebę zachowania odrębności miejscowo występujących wzorców przestrzennych, a nawet ich odnowy (Wilczyński 2000). Zatem jednym z najważniejszych problemów kształtowania krajobrazu obszarów wiejskich jest zachowanie tożsamości kulturowej. Rozwiązanie tego problemu nie może sprowadzać się wyłącznie do ochrony zewnętrznego wizerunku wsi i jej walorów widokowych czy powierzchownych zabiegów estetyzacji. Podstawą dobrych rozwiązań projektowych jest zrozumienie szczególnych związków osób z zamieszkiwaną przez nich przestrzenią (Raszeja 2013). Ważne jest określenie elementów wyróżniających wieś, które pomogą nie tylko w identyfikacji danej przestrzeni, ale również w przyszłych działaniach i inwestycjach podporządkowanych całościowej wizji rozwoju uwzględniającej specyficzny charakter obszaru. Elementy charakterystyczne mają zatem być inspiracją do tworzenia obiektów nowych, uwzględniających współczesne standardy, jednak spójnych z tym, co zostało już wcześniej stworzone (Niedźwiecka-Filipiak 2009).

Studialne badania krajobrazowe prowadzono na terenie wsi Długa Goślina w województwie wielkopolskim. Celem badań było sformułowanie uniwersalnych działań w ramach odnowy wsi, w formie potencjalnych wariantów (scenariuszy) rozwoju, możliwych do zaimplementowania również w innych jednostkach osadniczych.

Krajobraz kulturowy obszarów wiejskich a odnowa i rozwój wsi

O krajobrazie kulturowym obszarów wiejskich stanowi przede wszystkim charakter jego kompozycji i układy przestrzenne. Ważna jest geometria przestrzeni, sposób jej zagospodarowania w trzecim wymiarze, proporcje obszarów zabudowanych do niezabudowanych, oddziaływanie między elementami pochodzenia naturalnego i kulturowego. Dziedzictwo materialne wsi to jej układ pól uprawnych i siedliska oraz rozplanowanie zagród, forma, materiał i konstrukcja zabudowy mieszkaniowej i gospodarczej, a także detal architektoniczny. Szczególne znaczenie w kontekście rozplanowania przestrzennego wsi ma umiejscowienie takich obiektów jak: plac, kościół, cmentarz, kapliczka, dwór, park lub folwark. W przypadku zasobów krajobrazowych wsi niezmiernie istotnym walorem jest ekspozycja krajobrazowa zabudowy, rozłogu pól i poszczególnych obiektów w otaczającej przestrzeni (Bogdanowski 1996). O specyfice krajobrazu kulturowego wsi stanowi również skład gatunkowy zieleni przydomowej, alejowej czy zadrzewień śródpolnych, a także zasoby niematerialne, tj. lokalne tradycje kulinarne, obyczaje, zawody i umiejętności czy gwara (Konopka 2001; Duriasz-Bułhak i in. 2011).

Współczesne procesy społeczne i gospodarcze oraz towarzyszące im zjawiska przestrzenne na obszarach wiejskich należy rozpatrywać w kontekście ogólnych tendencji rozwojowych, ukierunkowanych przez różne siły ekonomiczne, społeczne i polityczne (Parysek 2008). Aktualnie tereny wiejskie, zwłaszcza te położone w strefie podmiejskiej dużego miasta, podlegają silnej presji urbanizacyjnej – *urban sprawl*, co prowadzi do zachwiania ich stabilności ekologicznej, deformacji struktury funkcjonalno-przestrzennej i degradacji krajobrazu (Raszeja i in. 2010; Wójcik 2013). Zjawiska te dotyczą również terenów wiejskich zlokalizowanych wzdłuż głównych tras komunikacyjnych oraz terenów cennych przyrodniczo i krajobrazowo (Głębocki 2008). Dodatkowym zagrożeniem prowadzącym do utraty cennych zasobów krajobrazu kulturowego wsi jest problem ze zdefiniowaniem pojęcia wieś, typologią i delimitacją obszarów wiejskich (Bański 2008, 2014). Ponadto szczególnie niepokojący wydaje się brak skutecznych narzędzi ochrony, ograniczenia finansowe oraz często niska świadomość krajobrazowa zarówno społeczności lokalnej, jak i władz samorządowych (Szczepańska 2014). Wśród współczesnych zagrożeń walorów krajobrazu i dziedzictwa i kulturowego wsi należy wymienić m.in.: rozpraszanie zabudowy, przenoszenie miejskich wzorców architektonicznych, obecność wielkokubaturowej i wysokościowej zabudowy, brak ochrony cennych widoków i stref ekspozycji panoram, zanik tradycyjnych elementów krajobrazu rolniczego, a także deformację i zanik tradycyjnych ogrodów przydomowych (Raszeja i in. 2010).

Podejmowane dotąd działania zaradcze wobec wielowymiarowego kryzysu obszarów wiejskich prowadziły do „umiastowienia" wsi i uprzemysłowienia rolnictwa, czego skutkiem jest zanik indywidualności oraz tożsamości, a tym samym degradacja wiejskiego krajobrazu kulturowego. Odpowiedzią na przemiany cywilizacyjne stała się idea odnowy, polegająca na poszukiwaniu koncepcji rozwojowych zgodnych ze specyfiką przyrodniczą, społeczną, gospodarczą i kulturową obszarów wiejskich, opartych na lokalnych zasobach i przy udziale lokalnych społeczności (Wilczyński 2003). Za priorytetowy cel odnowy wsi należy uznać poszukiwanie jej odrębności i niepowtarzalności architektoniczno-przestrzennej. Zdaniem I. Niedźwieckiej-Filipiak (2015) badania powinny koncentrować się na identyfikacji specyficznych cech i form krajobrazu, jako podstawy budowania projektu. Każda miejscowość może mieć wiele identyfikatorów – wyróżników, lecz jeden z nich powinien

mieć rangę wiodącą, a pozostałe wspomagającą i uzupełniającą. Zasadniczo wyróżniki możemy podzielić na przyrodnicze i antropogeniczne, w tym niematerialne i materialne. W definiowaniu wyróżników istotne jest także miejsce ich występowania w krajobrazie: wewnętrzne – rozumiane jako struktura wsi w granicach terenów zabudowanych miejscowości oraz zewnętrze jako jej otoczenie (rozłóg pól).

Według I. Niedźwieckiej-Filipiak (2007) przedsięwzięcia podejmowane w ramach odnowy wsi można podzielić na: proste (charakterystyczne dla fazy inicjalnej) oraz kompleksowe – istotne z punktu widzenia rozwoju regionu (realizowane w fazie zaawansowanej). Wśród prostych projektów należy wymienić: próby zagospodarowania przestrzeni wspólnych, porządkowanie i urządzanie otoczenia obiektów użyteczności publicznej, adaptacji obiektów lub pomieszczeń na nowe funkcje. Podejście kompleksowe oznacza realizację projektów uwzględniających całościowe, strategiczne wizje rozwoju zgodne z dziedzictwem kulturowym i historycznym krajobrazem wsi lub ukierunkowanie ich rozwoju w stronę nowych, wiodących typów działalności – specjalizacji, czego wyrazem może być zaistnienie wsi tematycznej.

Wydaje się, że w ostatnich latach turystyka kulturowa, związana z rozwojem lokalnym, cieszy się dużą popularnością. Planując jej rozwój, należy jednak pamiętać o pewnych niebezpieczeństwach związanych przede wszystkim z tym, że dziedzictwo kulturowe, zwłaszcza w swoich niematerialnych przejawach, jest bardzo wrażliwe. Tworzenie produktu turystyki kulturowej musi być poprzedzone dokładnym rozpoznaniem lokalnych zasobów i potrzeb rynku. Często z bogactwa dziedzictwa nie zdają sobie sprawy sami jego spadkobiercy, dlatego warto, aby promocja takiego produktu skierowana była zarówno do turystów, jak i do lokalnej społeczności (Małek 2003). Największy atut produktów regionalnych to oryginalny sposób wytwarzania przekazywany z pokolenia na pokolenie oraz jakość przewyższająca wyraźnie jakość towarów produkowanych masowo (Hełpa-Liszkowska 2013; Kruczek i Walas 2009). Przykładem łączącym turystykę kulturową z produktami tradycyjnymi są wioski tematyczne, których rozwój jest podporządkowany konkretnej idei, tematowi, np. Wioska Garncarska, Górnicza, Kwiatowa. Wieś koncentrująca się na określonym kierunku, temacie rozwoju, w porównaniu z innymi wsiami o podobnym stanie wyjściowym rozwija się lepiej pod względem gospodarczym i społecznym (Idziak 2008). Proces tworzenia wioski tematycznej jest w dużej mierze partycypacyjny, a w jego trakcie następuje aktywizacja i wzmacnianie kapitału społecznego (Czapiewska 2012). Natomiast rozkład przestrzenny wiosek tematycznych wskazuje, że łatwiej jest utworzyć taką na terenach o mniejszych szansach rozwojowych (Kłoczko-Gajewska 2014). Istotne jest, aby w procesie poszukiwania tematu wsi czerpać z lokalnych zasobów krajobrazu kulturowego. Przykładem tematyzacji w większej skali obszaru, z wykorzystaniem budowlanych tradycji regionalnych, mogą być „Kraina w kratę" lub „Kraina otwartych okiennic". Szczególną szansą na ożywienie wsi i stworzenie produktu turystycznego w skali kraju wydaje się być koncepcja „Sieci najciekawszych wsi". Jest to propozycja wykorzystania walorów kulturowych, przyrodniczych, krajobrazowych oraz ładu przestrzennego na rzecz rozwoju turystyki wiejskiej w Polsce, zaadresowana do grupy wsi, które nadal dysponują takimi walorami oraz miejscowości, gdzie walory te można przywrócić (Wilczyński 2012).

Historia i uwarunkowania rozwoju obszaru badań

Wieś sołecka Długa Goślina położona jest w województwie wielkopolskim, w powiecie poznańskim, w gminie miejsko-wiejskiej Murowana Goślina, około 30 km od Poznania (ryc. 1).

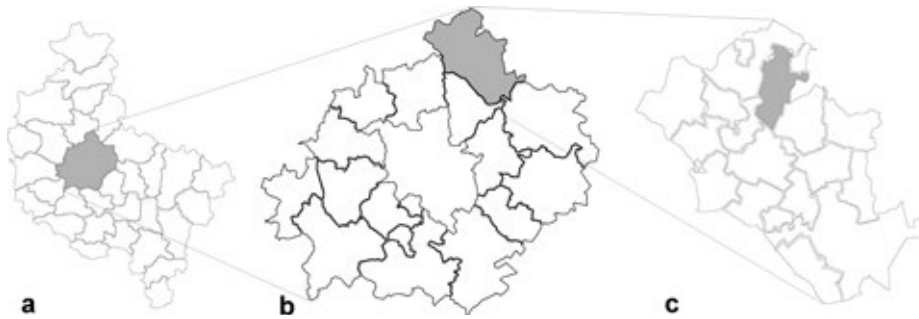

Ryc. 1. Obszar badań: a – województwo wielkopolskie, b – powiat poznański, c – gmina Murowana Goślina
Źródło: opracowanie własne.
Area under study: a – Wielkopolskie Province, b – Poznań County, c – Murowana Goślina commune
Source: own elaboration.

W 1932 r. odkopano tu osadę wczesnośredniowieczną, stanowiącą rycerską własność ziemską, w której odnaleziono srebrny skarb, ceramikę i kości zwierząt domowych, a także złote monety zwane staterami (Szafrański 1975). Początkowo najprawdopodobniej cały obszar nosił jedną wspólną nazwę „Gostlin", a następnie „Goślina" od imienia Gościsława lub Gościmira. W wyniku zróżnicowania własnościowego na początku XIII w. wsie otrzymały odrębne określenia, które miały podkreślać ich specyfikę. Pierwszy człon nazwy analizowanej wsi wskazuje na zasięg zabudowy wiejskiej, która rozciąga się wzdłuż jednej drogi, po obu jej stronach (Brust 2004). Następnie Długa Goślina (z niem. *Langgoslin*) podlegała kolonizacji na prawie niemieckim, natomiast sąsiadujące ze wsią tereny i miejscowości posiadają ślady osadnictwa olenderskiego. W Długiej Goślinie od XVII w. funkcjonowała karczma oraz młyn wodny, który uległ spaleniu. W 1620 r. wieś przejęły siostry Benedyktynki, fundatorki drewnianego kościoła, obecnie uznanego za zabytek (Kulse i Wojczak 2004). Na początku XIX w. Długą Goślinę zamieszkiwało 198 osób, w tym 134 katolików i 64 ewangelików. Znajdował się tu folwark i 12 domów oraz poczta (Sulimierski 1880). Poza zabudową zagrodową w pierwszej połowie XIX w. na terenie wsi powstał dwór w stylu późnoklasycystycznym. Z obiektem tym związane było założenie parkowe, niestety nie zachowało się ono do dziś. Obiekt dworski natomiast uległ znacznym przekształceniom. W połowie XIX w. dobudowano neogotyckie skrzydło. W 1817 r. wieś została przejęta na rzecz skarbu państwa pruskiego (Kulse i Wojczak 2004). W 1912 r. wybudowano szkołę, która funkcjonuje do dziś. Wieś Długa Goślina stanowi obecnie jedno z 18 sołectw gminy Murowana Goślina. Znajdują się tu 2 sklepy oraz kilka zakładów usługowych, w tym gospodarstwo agroturystyczne, działa ośrodek pomocy społecznej oraz ochotnicza straż pożarna. Wieś posiada wodociąg i kanalizację i jest obsługiwana przez PKS. Charakteryzuje ją zróżnicowany krajobraz osadniczo-rolniczy (28 gospodarstw rolnych), który jednak jest degradowany na skutek rozwoju funkcji mieszkaniowej i usługowej. W 2011 r. liczba mieszkańców wsi wynosiła 353. W latach 1998–2015 wskaźnik dynamiki wzrostu

ludności w gminie wyniósł 141 (GUS 2016), co przekłada się na dość intensywny rozwój budownictwa mieszkaniowego. Najważniejszym zasobem przyrodniczym gminy jest Park Krajobrazowy Puszcza Zielonka, natomiast wśród walorów kulturowych należy wymienić „Wielkopolską Drogę Świętego Jakuba" oraz „Cysterski Szlak Rowerowy", a także „Szlak drewnianych kościołów wokół Puszczy Zielonki" (Kaleniewicz 2008). Ponadto miasto Murowana Goślina, jako jedyne w województwie wielkopolskim, należy do *Cittaslow* – Międzynarodowej Sieci Miast Dobrego Życia.

Procedura badawcza i wyniki badań

Po rozpoznaniu historycznych i współczesnych uwarunkowań rozwoju lokalnego analizowanej wsi, w celu ustalenia wariantów (scenariuszy) jej odnowy, zastosowano następującą procedurę badawczą:

- Na podstawie analizy porównawczej archiwalnych map stolikowych (*Messtischblatt* 1940), współczesnych map topograficznych i ortofotomap zweryfikowanych badaniami terenowymi dokonano oceny stopnia zachowania historycznych układów przestrzennych, stosując metodę bonitacyjną (Szczepańska i Wilkaniec 2014).
- Przeprowadzono badania krajobrazowe w zakresie analizy ekspozycji panoramy wsi w krajobrazie oraz zasięgu widoków i przedpola widokowego.
- Wyróżniono jednostki architektoniczno-krajobrazowe – JARK (Bogdanowski 1994).
- Zidentyfikowano wyróżniki krajobrazu (Filipiak-Niedźwiecka 2009).
- Przeanalizowano dokumenty planistyczne dla badanej jednostki (tj. studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, miejscowe plany, strategię rozwoju, plan odnowy wsi).
- Na poziomie gminy określono powiązania funkcjonalno-przestrzenne, komunikacyjne, infrastrukturalne i przyrodniczo-kulturowe; na poziomie wsi – stan rolniczej przestrzeni produkcyjnej, środowiska przyrodniczego i kulturowego.
- Zebrane informacje poddano analizie SWOT (analiza silnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń) wobec rozwoju lokalnego.

Z przeprowadzonej oceny stopnia zachowania historycznych układów przestrzennych, metodą bonitacji punkowej[1] (Szczepańska i Wilkaniec 2014), wynika że do obecnych czasów największą trwałość wykazał układ komunikacyjny (5) oraz aleje (5), w znacznym stopniu zachował się także historyczny układ przestrzenny jednostki osadniczej (4), układ gruntów i rodzaj ich użytkowania, rozplanowanie zagród oraz pokrycie terenu (4), ze szczególnym uwzględnieniem sadów i zadrzewień śródpolnych. Najmniej trwałą strukturą okazało się założenie folwarczne (2) – do obecnych czasów przetrwała jedynie gorzelnia, przy czym jej stan jest niezadowalający. Podobną trwałość wykazało założenie rezydencjonalno-parkowe (2), sam dwór został przekształcony, natomiast park nie zachował się (ryc. 2). Wskaźnik trwałości historycznych układów przestrzennych wsi wynosi 57%, zatem Długa Goślina jako wieś o przeciętnej wartości wskaźnika może stanowić przykład typowych przekształceń krajobrazu wielkopolskich wsi.

[1] Skala: „5" – stan dobry, „4" – stan dobry przekształcony, „3" – stan przekształcony zaniedbany, „2" – stan przekształcony zdegradowany, „1" – stan zachowany śladowo, „0" – nie dotyczy, „-1" – nie zachowany.

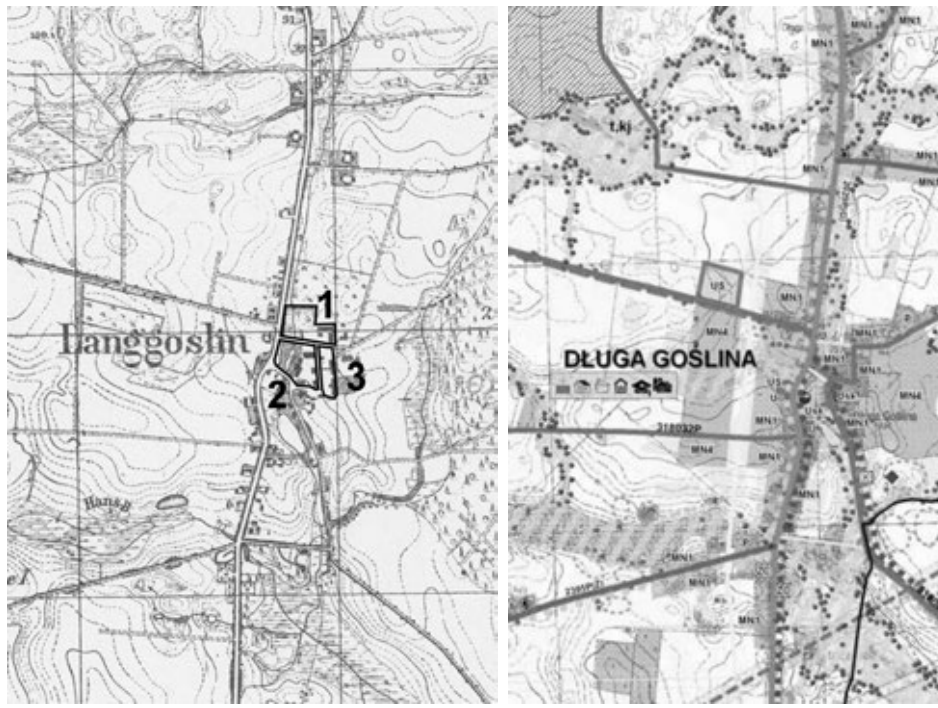

Ryc. 2. Historyczna i projektowana struktura przestrzenna wsi Długa Goślina
1 – park, 2 – dwór, 3 – folwark.
Źródło*: Messtischblatt* 1940 (http://mapy.amzp.pl); Kierunki zagospodarowania przestrzennego wsi Długa Goślina (*Studium*… 2009).
Historical and projected spatial structure of Długa Goślina village
1 – park, 2 – court, 3 – grange.
Source: Messtischblatt 1940 (http://mapy.amzp.pl); The directions of spatial development of Długa Goślina village (Studium… 2009).

Metodą JARK (Bogdanowski 1994) wyodrębniono 14 jednostek architektoniczno-krajobrazowych, analiza wskazała na przewagę harmonijnego krajobrazu rolniczego (ryc. 3).

Natomiast analiza zasięgów widoków wykazała dobrą ekspozycję widokową wsi. Niestety obserwuje się postępujący zanik dotychczasowej, lokalnej tradycji budowlanej. Tendencje współczesnego budownictwa, przejawiające się w rodzaju stosowanych materiałów oraz specyficznych formach i kubaturach wznoszonych budynków, przyczyniają się do degradacji historycznego krajobrazu wsi. Jest to szczególnie widoczne na przykładzie zakłóceń powstałych w przedpolu widokowym zabytkowego, drewnianego kościoła i dworu (ryc. 4).

Dla badanej wsi ustalono następujące wyróżniki krajobrazu: formy zieleni, obiekty użyteczności publicznej, zabudowę zagrodową oraz detal architektoniczny (ryc. 5). We wsi znajdują się cenne zasoby krajobrazu kulturowego: drewniany kościół jako dominanta, dwór, gorzelnia, jako pozostałość dawnego folwarku, zabudowa zagrodowa oraz zespoły zieleni komponowanej – wysokiej: aleje, sady, zadrzewienia przyzagrodowe i śródpolne.

Znaczącą rolę w procesie przekształcania krajobrazu wsi odgrywają zmiany charakteru i przeznaczenia ogrodów przydomowych. Dotychczasowe przedogródki kwiatowo-zielne coraz częściej są przekształcane w typowo ozdobne, wykorzystujące w większości nowe

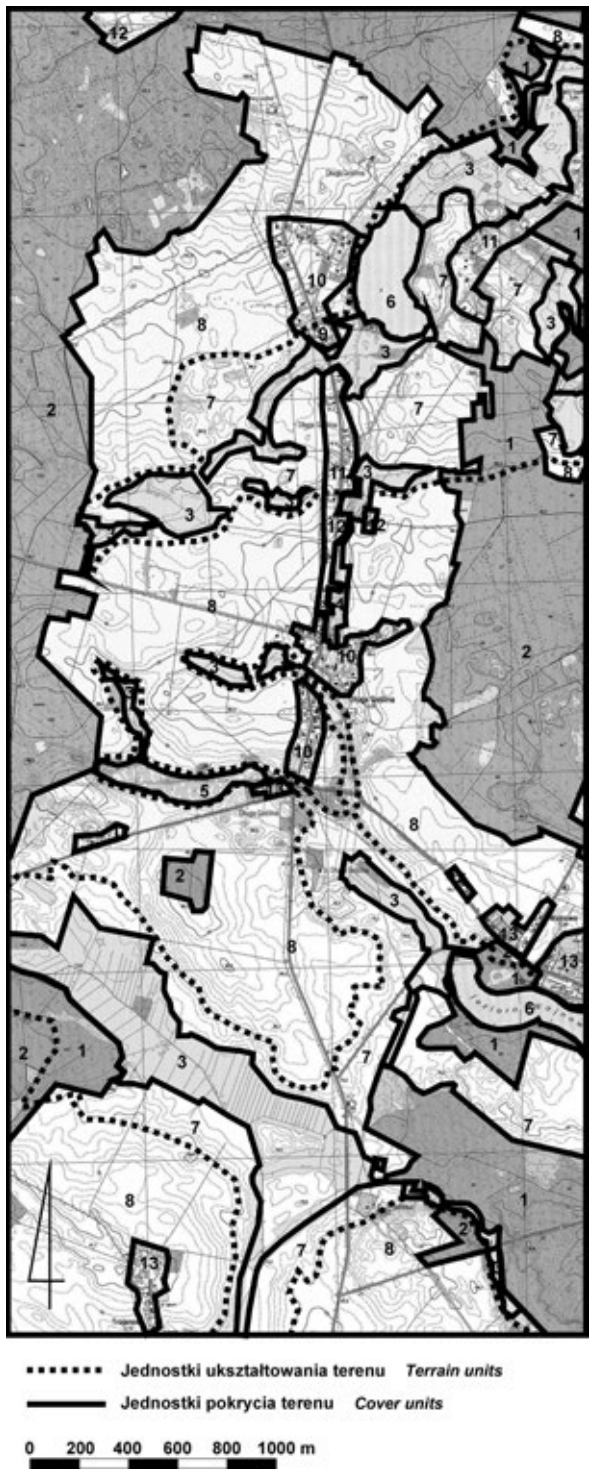

Ryc. 3. Jednostki architektoniczno-krajobrazowe wsi Długa Goślina
1 – las w dolinach cieków wodnych; 2 – las w terenie pofalowanym; 3 – szuwary w dolinach cieków wodnych; 4 – szuwary w terenie pofalowanym; 5 – teren podmokły w dolinie cieku wodnego; 6 – jeziora w dolinie cieków wodnych; 7 – pola uprawne z zadrzewieniami w dolinach cieków wodnych; 8 – pola uprawne z zadrzewieniami w terenie pofalowanym; 9 – zabudowa zagrodowa zwarta w dolinach cieków wodnych; 10 – zabudowa zagrodowa zwarta w terenie pofalowanym; 11 – zabudowa zagrodowa rozproszona w dolinach cieków wodnych; 12 – zabudowa zagrodowa rozproszona w terenie pofalowanym; 13 – zabudowa gospodarcza w terenie pofalowanym; 14 – zabudowa mieszkaniowa w terenie pofalowanym.
Źródło: opracowanie własne.
Architectural and landscape units of Długa Goślina village
1 – forest in valleys of watercourses; 2 – forest in undulating area; 3 – rushes in valleys of watercourses; 4 – rushes in undulating area; 5 – wetland in valley of the watercourse; 6 – lakes in valley of watercourses; 7 – cultivated fields with shelterbelts in valleys of watercourses; 8 – cultivated fields with shelterbelts undulating area; 9 – compact farmstead buildings in valleys of watercourses; 10 – compact farmstead buildings in the undulating area; 11 – scattered farmstead buildings in valleys watercourses; 12 – scattered farmstead buildings in the undulating area; 13 – outbuildings in the undulating area; 14 – residential buildings in the undulating area.
Source: own elaboration.

Ryc. 4. Degradacja przedpola ekspozycji kościoła i dworu (fot. M. Szczepańska 2015)
Degradation foreground exposure of church and mansion (photo by M. Szczepańska 2015)

Ryc. 5. Detal architektoniczny jako wyróżnik krajobrazu wsi (fot. M. Szczepańska 2016)
Architectural detail as a distinctive feature of rural landscape (photo by M. Szczepańska 2015)

odmiany i gatunki roślin, drzew i krzewów, najczęściej obcego pochodzenia, nieznane dotychczas w tradycyjnym krajobrazie polskiej wsi.

W kontekście zasobów krajobrazu kulturowego wsi – dobrze zachowanych historycznych układów przestrzennych wsi oraz wartości krajobrazu rolniczego niepokojące są kierunki zmian wynikające z zapisów *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego* (2009). Wyznaczenie terenu zabudowy mieszkaniowej MN4 w przedpolu widokowym siedliska wsi zaburzy ekspozycję jej czytelnej sylwety w krajobrazie, a MN1 w bezpośrednim sąsiedztwie alei (kierunek Skoki), może w przyszłości negatywnie wpłynąć na zdrowotność i liczebność tworzących ją drzew (ryc. 2). W zapisach *Planu Odnowy Sołectwa* (2010) określono szereg istotnych zadań inwestycyjnych i modernizacyjnych: budowę kanalizacji sanitarnej, gazyfikację, budowę i modernizację dróg wraz z chodnikami, oświetleniem i ścieżką rowerową, rozbudowę kompleksu sportowego, modernizację sali wielofunkcyjnej i salki strażackiej, budowę sieci internetu szerokopasmowego. Niepokojący jest brak wskazania działań na rzecz odnowy wsi w kontekście jej zasobów krajobrazu i dziedzictwa kulturowego. Zdaniem R. Wilczyńskiego (2007) obecne myślenie o odnowie wsi w Polsce jest zdominowane przez możliwości uzyskania unijnej pomocy. Szansa ta jest jednocześnie największym zagrożeniem dla tej idei rozumianej jako proces przekształcający obszary wiejskie dzięki oddolnemu zaangażowaniu samych mieszkańców. Unijne wsparcie ma przedmiotowy i sektorowy charakter odgórnej punktowo realizowanej interwencji.

Zebrane informacje poddano analizie SWOT, która wykazała przewagę słabych stron oraz znaczącą obecność szans w zakresie rozwoju wsi (tab. 1).

Proponowane warianty rozwoju wsi w ramach jej odnowy

W świetle studialnych badań krajobrazowych konieczne wydaje się podjęcie wstępnych działań zachowawczych mających na celu utrzymanie dotychczasowego stanu wsi, przy jednoczesnym ograniczeniu dalszych niekorzystnych zmian w krajobrazie. Taki kierunek działań, niedający wymiernego zysku ekonomicznego, może być rozumiany jako przeciwieństwo kierunku inwestycyjnego, warto jednak podkreślić, że nie wymaga on dużych nakładów finansowych. Ten etap powinien mieć charakter przejściowo-wyjściowy, pozwalający zgromadzić fundusze, znaleźć inwestorów, wykonać szczegółowe analizy krajobrazu, opracować kierunki dalszego rozwoju oraz wytyczne projektowe. Byłby to także czas niezbędny na uświadamianie i promowanie wartości kulturowych wśród społeczności lokalnej, a także zawiązanie więzi społecznych, wyłonienie lokalnych liderów i autorytetów. Do działań strategicznych, które mogą ułatwić wykorzystanie i promowanie dziedzictwa kulturowego, należy (Duriasz-Bułhak i in. 2011):

- przygotowanie informacji o świadectwach kultury lokalnej i o żyjących na danym terenie mniejszościach narodowych,
- przygotowanie programu edukacyjnego związanego z poszukiwaniem elementów dziedzictwa niematerialnego,
- umieszczenie informacji o zabytkach dziedzictwa niematerialnego w gminnym programie rewitalizacji, strategii rozwoju gminy, strategii turystycznej gminy, planie ochrony parku narodowego, parku krajobrazowego itp.

Tabela 1. Mocne i słabe strony, szanse i zagrożenia rozwoju wsi Długa Goślina

Mocne strony	**Słabe strony**
• Zachowanie historycznego układu przestrzennego wsi, podziału i funkcji użytkowania terenu • Cenne zasoby krajobrazu kulturowego • Wartościowy kontekst przyrodniczy i sąsiedztwo obszarów objętych ochroną • Szczególne walory widokowe i otwarta przestrzeń wolna od zabudowy • Atrakcyjny system szlaków turystycznych: pieszych, rowerowych i konnych • Aktywny udział wsi w różnorodnych projektach międzygminnych	• Silne przekształcenia w otoczeniu historycznych obiektów • Utrata zespołu folwarcznego oraz dworsko-parkowego • Powolny zanik lokalnej tradycji budowlanej • Niedostateczna promocja wsi i niewystarczające wykorzystanie istniejącego potencjału kulturowego • Braki w edukacji i informacji w zakresie dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego • Braki w zapisach prawnych chroniących krajobraz kulturowy i realnej kontroli jego ochrony • Brak fachowego doradztwa oraz realnych zachęt i propozycji adaptacji obiektów i zespołów cennych kulturowo • Monokultura rolnicza
Szanse	**Zagrożenia**
• Uporządkowanie przestrzeni publicznej wsi • Objęcie ochroną obiektów cennych kulturowo i ich przedpola widokowego • Ochrona i odtwarzanie zadrzewień śródpolnych, alei, sadów i tradycyjnych ogrodów przydomowych • Opracowanie wzornika tradycyjnych form architektonicznych i wytycznych dla nowej zabudowy mieszkaniowej • Wytyczenie ochronnych stref widokowych oraz wyłączenie spod zabudowy obszarów cennych krajobrazowo • Wzmacnianie społecznej świadomości w zakresie wartości krajobrazu i dziedzictwa kulturowego • Wzmocnienie promocji i ukierunkowanie rozwoju wsi • Rozwój turystyki kulturowej i usprawnienie infrastruktury turystycznej • Rozwój rolnictwa ekologicznego ze szczególnym uwzględnieniem tradycyjnych gatunków i technik gospodarowania oraz funkcji edukacyjnych • Partycypacja społeczności lokalnej w działaniach podejmowanych na rzecz wsi • Wsparcie finansowe dla poszczególnych podmiotów gospodarczych oraz właścicieli zagrożonych obiektów	• Rozwój zabudowy o podmiejskim charakterze w oderwaniu od lokalnej tradycji • Utrata cennych zasobów architektonicznych w wyniku niekontrolowanej rozbudowy i prac modernizacyjnych • Przenoszenie miejskich wzorców w kształtowaniu ogrodów przydomowych i doborze roślinności • Podziały własnościowe gruntów rolnych • Brak ochronnych stref widokowych

Źródło: opracowanie własne.

Ponadto do przedsięwzięć niezbędnych na tym etapie odnowy wsi należy wyznaczenie stref szczególnej ochrony krajobrazowej, polegającej na zakazie zmiany dotychczasowego sposobu użytkowania, zakazie wprowadzania nowych elementów zainwestowania (m.in. obiektów wysokościowych, kubaturowych, terenochłonnych), ochronie przedpola ekspozycji widokowej wsi poprzez wprowadzenie stref wolnych od zabudowy jednorodzinnej. W przypadku wsi Długa Goślina będą to działania polegające na:

- wyznaczeniu stref wolnych od zabudowy w celu zachowania ekspozycji widokowej na obiekty związane z dawnym folwarkiem oraz kościołem, co może wiązać się z wykupem przyległego terenu,
- uporządkowaniu przestrzeni wjazdu – wizytówki wsi od strony Murowanej Gośliny oraz sąsiedztwa najcenniejszych obiektów – zabytkowego kościoła i dworu,

- zminimalizowaniu negatywnych dla krajobrazu skutków decyzji o budowie stacji uzdatniania wody, poprzez zastosowanie niekolidującej z tradycyjnym charakterem wsi zieleni maskującej w postaci pnączy i krzewów, docelowo zieleni wysokiej z zastosowaniem rodzimych gatunków liściastych oraz iglastych,
- zmianie kolorystyki elewacji i formy architektonicznej obiektów użyteczności publicznej, zwłaszcza sklepów oraz uporządkowanie ich otoczenia,
- sformułowaniu spójnej krajobrazowo polityki reklamowej,
- wprowadzaniu zieleni wysokiej towarzyszącej obiektom współczesnej architektury niedopasowanym do kontekstu kulturowego (maskująca funkcja zieleni),
- odtwarzaniu alej i zadrzewień śródpolnych gatunkami rodzimymi, zwłaszcza długowiecznymi, takimi jak dęby, lipy i klony.

Konieczna jest także polityka władz gminnych ukierunkowana na opracowanie katalogu standardów inwestycji, w odniesieniu do promowania lokalnych zasobów krajobrazu w przestrzeni prywatnej i ze szczególnym uwzględnieniem lokalnej tradycji:

- przydomowych ziołowo-kwiatowych ogrodów poprzez wprowadzanie rodzimych gatunków drzew i krzewów użytkowych,
- sadowniczo-pszczelarskiej oraz zwyczajowego sadzenia drzew liściastych – „strażników domu", a także alei i zadrzewień śródpolnych,
- budowlanej, uwzględniającej układ zagrodowy, kubaturę budynków i detal architektoniczny oraz formę i materiał (tj. drewno, cegła) ogrodzeń i bram (usunięcie starych słupów betonowych oraz prefabrykatów).

Wariant rozwoju turystyki kulturowej

Po akceptacji społecznej proponowanych zmian oraz skutecznym ich wprowadzeniu można podjąć działania zmierzające do realizacji kolejnych etapów odnowy wsi, które uwzględnią całościową wizję jej rozwoju, zgodną z lokalnym dziedzictwem kulturowym i krajobrazem rolniczym oraz uwarunkowaniami regionalnymi. Turystyka kulturowa jest szansą dla regionów takich jak Wielkopolska, gdzie dominujący krajobraz rolniczy nie ma szansy konkurować z atrakcyjnymi przyrodniczo obszarami nadmorskimi czy górami. Rekompensatą jest tu bogactwo zasobów kulturowych, które we właściwy sposób odczytane i wykorzystane mogą stać się motorem rozwoju i promocji regionu (Raszeja i Wolska 2009). Związek gminy Murowana Goślina, a tym samym wsi Długa Goślina, z jej otoczeniem jest silny, gdyż została ona włączona w szereg projektów międzygminnych również poprzez ochronę obszarów cennych przyrodniczo i kulturowo. Jest to nobilitujące dla mieszkańców i powinno zachęcać ich do dalszych działań w kierunku uczytelnienia kontekstu kulturowości w szerszym wymiarze, a więc nie tylko poprzez dostrzeganą architekturę sakralną, ale także poprzez historyczną architekturę folwarczną i zagrodową, tzw. architekturę niedostrzeganą (Łęcki i in. 1994) oraz organizację funkcjonalno-przestrzenną wsi, jak i jej rozłogu. Zadaniem proponowanego wariantu rozwoju turystki kulturowej jest podkreślenie, uczytelnienie tych relacji przestrzennych. W przypadku omawianej wsi działania odnowy powinny zmierzać do wytyczenia i oznakowania szlaku obejmującego wszystkie zasoby wsi, które składają się na charakterystyczny typ krajobrazu kulturowego:

- krajobraz kulturowy rolniczy z uwzględnieniem różnorodnych form zieleni wysokiej, tj. zadrzewień śródpolnych, przydrożnych, towarzyszących ciekom – proponowany szlak korzystałby częściowo z już istniejących tras szlaku zielonego i pomarańczowe-

go, włączając grodzisko stożkowe (konieczne byłoby utworzenie kładki na terenach okresowo zalewowych i podmokłych);
- krajobraz kulturowy osadniczy wraz z historyczną zabudową dworską i folwarczną (wskazana rekonstrukcja parku dworskiego oraz modernizacja i adaptacja dawnej gorzelni), zabudową zagrodową i towarzyszącą jej zielenią (sady, drzewa „strażnicy zagród", kwiatowo-ziołowe ogrody podokienne) oraz zabytkowym obiektem sakralnym (wskazane byłoby zasygnalizowanie w przestrzeni wsi istniejących niegdyś obiektów – młyna wodnego i karczmy). Konieczne wydaje się również zorganizowanie punktów widokowo-wypoczynkowych, skierowanych na siedlisko i uwypuklających jej czytelną sylwetę, dających możliwość dalekiego widoku.

Proponowane działania mogą przyczynić się także do rozwoju, m.in. agroturystyki, turystyki rowerowej, kulinarnej, a także towarzyszących im usług, takich jak: jeździectwo, wędkarstwo, rękodzieło. W przyszłości możliwy jest także rozwój budownictwa letniskowego lub tzw. „drugich domów". W tym kontekście szczególnie istotne jest wskazanie potencjalnej lokalizacji tego typu obiektów oraz ich harmonijne wkomponowanie w zidentyfikowany krajobraz kulturowy. Konieczne wydaje się również stworzenie produktu turystycznego poprzez kreatywne podejście do walorów krajobrazu oraz zasobów ludzkich. Istnieje potrzeba poszukiwania nietypowych i rzadko występujących form działalności, np. apiturystyka, enoturystyka. Szczególnym przykładem twórczego podejścia do przestrzeni może być również LandArt lub działania związane z tzw. „gospodarką doznaniami", a w konsekwencji tematyzacja wsi.

Wariant rozwoju rolnictwa ekologicznego

Z racji dobrze funkcjonujących gospodarstw rolnych, licznych sadów i położenia w bliskim sąsiedztwie dużego miasta – bezpośredniego rynku zbytu, we wsi Długa Goślina możliwy byłby kierunek rozwoju w oparciu o koncepcję rolnictwa ekologicznego. Kierunek ten może być traktowany jako alternatywny lub komplementarny do wcześniej wskazanego wariantu rozwoju turystyki kulturowej. Jego celem powinno być zachowanie i podtrzymanie funkcji krajobrazu rolniczego wsi (upraw rolniczych, upraw sadowniczych, a także wprowadzaniu upraw ekologicznych), przy równoczesnej dbałości o system zadrzewień śródpolnych, szczególnie ważnych dla dobrej kondycji upraw (Karg i Karlik 1993). Zadrzewienia śródpolne pełnią przede wszystkim rolę klimatyczną, wiatrochronną i wodochronną, biocenotyczną, sanitarno-higieniczną, a także rozgraniczają własność, zasłaniają i maskują niekorzystne elementy krajobrazu. Ponadto ochrona środowiska w ramach działalności rolniczej jest także korzystna ze względu na możliwość pozyskania środków finansowych z programów rolnośrodowiskowych (Kaługa 2009; Kacprzak i Kołodziejczak 2011). Jednocześnie racjonalne sposoby gospodarowania – stosowanie w rolnictwie technik przyjaznych środowisku – zmniejszają koszty funkcjonowania gospodarstw rolnych, wpływając na zwiększenie ich rentowności. Zachowanie bogatej różnorodności biologicznej na terenie gospodarstwa i w jego otoczeniu zwiększa jego opłacalność poprzez możliwość prowadzenia działalności uzupełniającej o wysokiej wartości dodanej, na którą istnieje duży popyt, np. agroturystyka, sprzedaż produktów i przetworów ekologicznych oraz wyrobów rzemieślniczych. Wiele rozpoznawalnych, certyfikowanych produktów ekologicznych jest wytwarzanych na obszarach cennych przyrodniczo i kulturowo, stanowiąc uzupełnienie produktu turystycznego. Działania na rzecz tworzenia marki produktu re-

gionalnego mogą zatem tematyzować przestrzeń i godzić interesy ochrony przyrody oraz kształtowania krajobrazu kulturowego z rozwojem terenów wiejskich.

W realizacji działań proponowanych w ramach poszczególnych etapów i wariantów rozwoju wsi warto zwrócić uwagę na różnorodne formy zieleni i tworzące je rodzime gatunki drzew oraz roślin użytkowych, gdyż mogą one pełnić szereg istotnych funkcji (tab. 2).

Tabela 2. Zalecane formy zieleni i gatunki roślin użytkowych w organizacji struktury funkcjonalno-przestrzennej wsi

Forma zieleni	Przykładowe gatunki	Podstawowa funkcja/zastosowanie
Zadrzewienia i aleje przydrożne	lipa, kasztanowiec, robinia, jesion	gatunki miododajne
Zadrzewienia śródpolne	lipa, grab, dąb, jesion, wiąz, kasztanowiec, wierzba	materiał stolarski, snycerski i wikliniarski
Zakrzewienia śródpolne	dzika róża, bez czarny, śliwa ałycza, jarząb, rokitnik, tarnina, głóg	gatunki miododajne oraz jadalne znajdujące zastosowanie głównie w przetwórstwie i farmacji
Zadrzewienia przydomowe	lipa, klon jawor, lilak	funkcja ocieniająca, izolacyjna, ozdobna
Sady	jabłoń, śliwa, grusza, wiśnia, ałycza	gatunki jadalne, zastosowanie w przemyśle rolno-spożywczym
Ogrody przydomowe	zioła: szałwia, macierzanka, majeranek, tymianek, malwa, dziurawiec, mięta, koper, tymianek, czosnek, arcydzięgiel rośliny obficie kwitnące: słonecznik, malwa, onętek, dalia, ostróżka, lilia, mieczyk, rudbekia rośliny owocujące: porzeczka, agrest, malina	pozyskiwanie kwiatów, ziół i owoców – gatunki jadalne lecznicze, oraz pełniące funkcje terapeutyczne, edukacyjne
Uprawy pokazowe	jarmuż, pasternak, gryka, kalarepa, rabarbar	gatunki jadalne oraz pełniące funkcję ekspozycyjno-edukacyjną
Uprawy użytkowe	gryka, facelia, łubin, szałwia, rzepak, chmiel, chrzan, dynia, szczaw, skorzonera	gatunki jadalne i miododajne oraz znajdujące zastosowanie jako zielony nawóz
Cmentarze	lipa, bluszcz, konwalia majowa	funkcja izolująca, kompozycyjna, ozdobna

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Mowszowicz (1975), M. Chojnacka i A. Wilkaniec (2011).

Roślinność, przy niewielkim nakładzie finansowym (np. nasiona, sadzonki), daje możliwość upiększenia wsi, maskowania niekorzystnych widoków lub obiektów, wpływa na organizację struktury funkcjonalno-przestrzennej, poprawę mikroklimatu oraz jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Ponadto użytkowy charakter roślin ma istotne znaczenie w utrwalaniu dawnych zwyczajów i zawodów, podnosi walory poznawczo-wypoczynkowe wsi i może przyczynić się do stworzenia produktu turystycznego. Uzyskanie pożądanego efektu wymaga jednak wiedzy i czasu, a działania związane z urządzaniem zieleni i późniejszymi zabiegami pielęgnacyjnymi mogą przyczyniać się do wzrostu aktywności społecznej oraz wytworzenia nowych relacji wśród mieszkańców.

W procesie aktywizacji gospodarczej obszarów atrakcyjnych krajobrazowo szczególnie ważne wydaje się być zjawisko reklamy zewnętrznej. Stwierdzono niepokojącą tendencję do kumulacji reklam w otoczeniu miejsc o istotnych walorach krajobrazowych (Szczepań-

ska i Wilkaniec 2016). Taka lokalizacja przyczynia się do ograniczenia widoczności i bezpieczeństwa jazdy, a jednocześnie degradacji walorów krajobrazowych, co jest szczególnie niekorzystne w obszarze o funkcjach turystycznych i rekreacyjnych. Działania władz samorządowych w zakresie kształtowania ładu informacyjnego i krajobrazowego mogłyby być bardziej skuteczne poprzez propagowanie dobrych wzorców nośników reklamowych i konsultacje z lokalną społecznością oraz przedsiębiorcami.

Wszystkie proponowane przedsięwzięcia w ramach odnowy wsi powinny być uzgadniane i przeprowadzone na dwóch poziomach:

- Urzędu Miasta i Gminy Murowana Goślina, poprzez wprowadzenie odpowiednich uregulowań i strategii rozwoju, opracowanie programów odnowy, katalogu standardów inwestycji oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, uwzględniających zasoby i walory krajobrazu kulturowego, a więc po przeprowadzeniu analiz krajobrazowych,
- samorządu wsi Długa Goślina i jej mieszkańców – w przypadku niektórych proponowanych zmian, tylko aktywizacja i akceptacja społeczności lokalnej może doprowadzić do ich szybkiego i trwałego wprowadzenia.

Podsumowanie

Przestrzeń terenów wiejskich jest przestrzenią szczególnie wrażliwą na kształtowanie, ze względu na swój dobrze określony rodowód i silnie zdefiniowane własne, oryginalne cechy i właściwości, ukształtowane w harmonijnym ciągu zdarzeń na przestrzeni wielu wieków (Lipińska 2003). Jednym z warunków koniecznych dla właściwego gospodarowania obszarami wiejskimi oraz efektywnego rozwoju, a tym samym podniesienia konkurencyjności danego obszaru, jest uwzględnienie lokalnych zasobów kulturowych. To właśnie kultura warunkuje w znacznym stopniu dynamikę i kierunek rozwoju gospodarczego. Natomiast pomijanie różnych aspektów kultury w rozwoju społeczno-ekonomicznym może prowadzić do alienacji jednostek i zbiorowości czy niebezpiecznych zjawisk dezintegracji społecznej i zaburzenia ładu społecznego, a tym samym osłabić, tempo i skalę rozwoju danego obszaru (Krzyminiewska 2010a, 2010b). Możliwość połączenia i realizacji głównych celów rozwoju, np. turystyki, ze świadomym kształtowaniem i ochroną krajobrazu jest sposobem na ocalenie tego, co ważne (w perspektywie ochrony dla przyszłych pokoleń), przy jednoczesnym wykorzystaniu względów ekonomicznych (Jaszczak i Hernik 2012).

Wieś Długa Goślina wykazuje cechy typowe dla wielkopolskiej wsi – ograniczanie funkcji rolniczych na rzecz funkcji mieszkaniowych i usługowych, co powoduje deformację historycznego układu jednostki osadniczej. Natomiast pod względem zasobów krajobrazu kulturowego wieś charakteryzuje się znaczną różnorodnością walorów, które odpowiednio zinterpretowane i zagospodarowane mogą stanowić istotne podstawy rozwoju lokalnego i promocji regionu. Wydaje się, że zaproponowane warianty rozwoju dla wsi Długa Goślina mają uniwersalny charakter i przy odpowiedniej ich adaptacji do lokalnych uwarunkowań panujących w innych jednostkach osadniczych mogą znaleźć zastosowanie w przedsięwzięciach odnowy wsi na terenie Wielkopolski (ryc. 6).

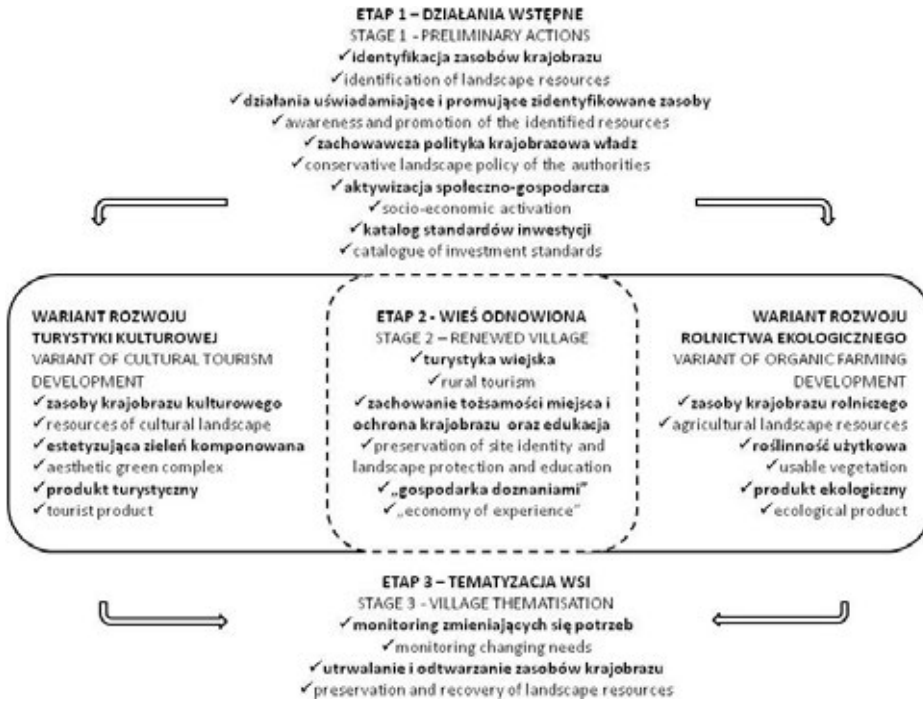

Ryc. 6. Etapy działań i warianty rozwoju wsi w ramach jej odnowy
Źródło: opracowanie własne.
Stages of actions and variants of rural development within its renewal
Source: own elaboration.

Współczesna wieś zmienia swój charakter. Jest to proces nieunikniony, ale ważne jest, aby wprowadzane zmiany czerpały z tradycji wiejskiego krajobrazu, podkreślały jego niepowtarzalne piękno i odrębność regionalną, twórczo dostosowywały do aktualnych potrzeb: mieszkaniowych, żywnościowych oraz turystyczno-wypoczynkowych, a także coraz częściej terapeutycznych, leczniczych i edukacyjnych.

Literatura

Bański J., 2008, *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś*, [w:] A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.

Bański J., 2014, *Współczesne typologie obszarów wiejskich w Polsce – przegląd podejść metodologicznych*, Przegląd Geograficzny, 86, 4, s. 441–470.

Bański J., **Stola W.**, 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, Warszawa.

Bogdanowski J., 1976, *Kompozycja i planowanie przestrzenne w architekturze krajobrazu*, Ossolineum, Kraków.

Bogdanowski J., 1994, *Metoda jednostek i wnętrz architektoniczno-krajobrazowych w studiach i projektowaniu*, Politechnika Krakowska, Kraków.

Bogdanowski J., 1996, *Projekt standardowego opracowania problematyki ochrony wartości kulturowego krajobrazu i środowiska w studium do planu i miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego*, Krajobrazy 12 (24), Ośrodek Ochrony Zabytkowego krajobrazu, Warszawa.

Brust M., 2004, *Najdawniejsze dzieje Ziemi Obornicko-Rogozińskiej w okresie od XII do końca XIV wieku na podstawie źródeł pisanych,* Oborniki (maszynopis).

Chmielewski T. J., **Myga-Piątek U.**, **Solon J.**, 2015, *Typologia aktualnych krajobrazów Polski*, Przegląd Geograficzny, 87, 3, s. 377–408.

Chojnacka M., **Wilkaniec A.**, 2011, *Tradycyjny ogród wiejski – historia i współczesne inspiracje*, [w:] M. E. Drozdek (red.), *Zieleń miast i wsi współczesna i zabytkowa. Rośliny do zadań specjalnych*, Oficyna Wydawnicza Państwowej Szkoły Zawodowej w Sulechowie, Sulechów-Kalsk, s. 193–206.

Cymerman R., **Falkowski J.**, **Hopfer A.**, 1992, *Krajobrazy wiejskie (klasyfikacja i kształtowanie)*, Wydawnictwo Art., Olsztyn.

Czapiewska G., 2012, *Wioski tematyczne sposobem na aktywizację gospodarczą i społeczną regionu,* Studia i Materiały, Miscellanea Oeconomicae 16, 1, s. 109–123.

Duriasz-Bułhak J., **Połomski K.**, **Potok A.**, (red.) 2011, *Rzecz o dziedzictwie na wsi. Rady, przykłady, informacje*, Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa.

Głębocki B., 2008, *Zmiany w strukturze własnościowej i użytkowaniu gruntów Poznaiu i jego sferze podmiejskiej*, [w:] T. Kaczmarek, A. Mizgajski (red.), *Powiat poznański. Jakość przestrzeni i jakość życia*, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, s. 177–192.

GUS, 2016, *Bank Danych Lokalnych*.

Heffner K., 2001, *Transformacja układów osadniczych wsi a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich*, [w:] A. Rosner, I. Bukraba-Rylska (red.), *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, PAN IRWiR, Centrum Naukowo-Wdrożeniowe SGGW, Warszawa.

Hełpa-Liszkowska K., 2013, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, Studia Oeconomica Posnaniensia, 1, 6 (255), s. 7–18.

Idziak W., 2008, *Wymyślić wieś od nowa. Wioski tematyczne*, Alta Press, Koszalin.

Jaszczak A., **Hernik J.**, 2012, *Potencjał krajobrazów kulturowych podstawą kreacji przestrzeni rekreacyjnej. Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi, 3, II, PAN, Oddział w Krakowie, s. 91–104.

Kacprzak E., **Kołodziejczak A.**, 2011, *Rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2006–2009*, Biuletyn Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, seria Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 14, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 117–136.

Kaleniewicz A., 2008, *Cysterski Szlak Rowerowy w północnej Wielkopolsce*, Związek Międzygminny Puszcza Zielonka, Murowana Goślina.

Kaługa I., 2009, *Korzyści dla rolnictwa wynikające z gospodarowania na obszarach Natura 2000*, Ministerstwo Środowiska, Warszawa.

Karg J., **Karlik B.**, 1993, *Zadrzewienia na obszarach wiejskich*, Zakład Badań Środowiska Rolniczego i Leśnego PAN, Poznań.

Kłoczko-Gajewska A., 2014, *Can we treat thematic villages as social innovations*? Journal of Central European Green Innovation, 2 (3), s. 49–59.

Kłodziński M., 1996, *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej*, SGGW, Warszawa.

Kondracki J., 1976, *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*, PWN, Warszawa.

Konopka M., 2001, *Każde miejsce opowiada swoja historię czyli rzecz o dziedzictwie wiejskim*, Fundacja Fundusz Współpracy, Poznań.

Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegląd Geograficzny 68, 4, s. 601–611.

Kruczek Z., **Walas B.**, 2009, *Nowoczesne postrzeganie promocji kulturowych produktów turystycznych*, [w:] A. Stasiak (red.), *Kultura i turystyka – wspólnie zyskać*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Turystyki i Hotelarstwa, Łódź, s. 335–360.

Krzyminiewska G., 2010a, *Kultura ekonomiczna młodzieży wiejskiej i jej znaczenie w rozwoju społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.

Krzyminiewska G., 2010b, *Kulturowe aspekty rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] S. Sokołowska, A. Mijal (red.), *Wieś i rolnictwo w procesie zmian, Czynniki rozwoju obszarów wiejskich*, Uniwersytet Opolski, Opole.

Kulse N., **Wojczak Z.**, 2004, *Murowana Goślina i okolice*. *Przewodnik*, Murowana Goślina.

Lipińska B., 2003, *Kultura użytkowania przestrzeni – degradacja krajobrazu wiejskiego* [w:] I. Liżewska, W. Knercer (red.), *Zachowane-ocalone? O krajobrazie kulturowym i sposobach jego kształtowania*, Wydawnictwo Stowarzyszenie WK „Borussia", Olsztyn, s. 128–137.

Łęcki W., **Jakimowicz T.**, **Nowak H.**, 1994, *Architektura Niedostrzegana*, Wydawnictwo Abos, Poznań, s. 17–27.

Małek J., 2003, *Turystyka kulturowa jako czynnik rozwoju lokalnego*, Prace i Studia Geograficzne, 32, Warszawa.

Messtischblatt, 1940, http://mapy.amzp.pl (dostęp on-line: 24 marca 2016)

Mowszowicz J., 1975, *Dziko rosnące rośliny użytkowe*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.

Murzyn-Kupisz M., 2012, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, Zeszyty Naukowe, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Seria Specjalna, Monografie, 221, 350.

Myga-Piątek U., 2014, *Ocena wartości i zagrożeń krajobrazów kulturowych Polski, Perspektywa Europejskiej Konwencji Krajobrazowej*, Samorząd Terytorialny, 12, s. 7–19.

Niedźwiecka-Filipiak I., 2007, *Idealny projekt odnowy wsi w praktyce*, VI Europejski Kongres Odnowy Wsi w Kamień Śląskim, Materiały konferencyjne dostęp on-line: czerwiec 2017 http://www.umwd.dolnyslask.pl/fileadmin/user_upload/WROW/ODNOWA_WSI_DLS/prezentacje/irena.pdf

Niedźwiecka-Filipiak I., 2009, *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski Południowo-Zachodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław.

Niedźwiecka-Filipiak I., 2015, *Walory miejscowości – tworzywem Sieci Najciekawszych Wsi*, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Opole.

Ortofotomapa 2016, www.geoportal.gov.pl (dostęp on-line: 24 marca 2016).

Parysek J., 2001, *Podstawy gospodarki lokalnej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

Parysek J., 2008, *Procesy suburbanizacyjne w aglomeracji poznańskie*j [w:] T. Kaczmarek, A. Mizgajski (red.), *Powiat poznański. Jakość przestrzeni i jakość życia*, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Poznań, s. 71–90.

Plit F., 2016, *Krajobrazy kulturowe w geografii polskiej – szkice*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.

Plan Odnowy Sołectwa Długa Goślina na lata 2010–2017, Urząd Miasta i Gminy Murowana Goślina 2010, http://bip.murowana-goslina.pl/pliki/uchwaly/2007–10/401_2010.pdf (dostęp on-line: 24 marca 2016).

Raszeja E., 2013, *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań.

Raszeja E., **Wilkaniec A.**, **De Mezer E.**, 2010, *Krajobraz i dziedzictwo kulturowe wsi w aglomeracji poznańskiej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

Raszeja E., **Wolska N.**, 2009, *Rozwój rekreacji z wykorzystaniem istniejących zasobów kulturowych w małych jednostkach osadniczych Wielkopolski*, Nauka Przyroda Technologie, 3, 1, #35.

Richling A., **Solon J.**, 1994, *Ekologia krajobrazu*, PWN, Warszawa.

Solon J., **Chmielewski T.J.**, **Myga-Piątek U.**, **Kistowski M.**, 2015, *Identyfikacja i ocena krajobrazów Polski – etapy i metody postępowania w toku audytu krajobrazowego w województwach*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 40, s. 55–76.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Murowana Goślina, 2009, Uchwała Rady Miejskiej w Murowanej Goślinie nr XXXIII/321/2009, z dnia 28 września 2009 r.

Sulimierski F., **Chlebowski B.**, **Walewski W.**, 1880, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa.

Szafrański W., 2013, *Romańszczyzna w Murowanej Goślinie pod Poznaniem. Na tropie wieży mieszkalnej we wczesnośredniowiecznej włości rycerskiej*, Fontes Archaeologoci Posnanienses, XXVI, 1975, Poznań, s. 156–167.

Szczepańska M., 2014, *Świadomość i aktywność społeczna w zakresie kształtowania i ochrony krajobrazu kulturowego obszarów wiejskich*, Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 26, Wydawnictwo Bogucki, Poznań, s. 135–148.

Szczepańska M., **Wilkaniec A.**, 2014, *Przekształcenia krajobrazu kulturowego wybranych wsi strefy podmiejskiej Poznania,* Studia Obszarów Wiejskich, 35, s. 45–60.

Szczepańska M., **Wilkaniec A.**, 2016, *Outdoor advertising in the cultural landscape of rural areas attractive in tourist terms*, Studia Obszarów Wiejskich, 43, s. 87–100.

Wilczyński R., 2012, *Sieć najpiękniejszych wsi. Opracowanie eksperckie projektu – możliwości utworzenia sieci*, Opole. (http://www.dziedzictwowsiopolskiej.pl/upload/users/krybak/files/opracowanie_koncepcji_najpiekniejszych_wsi_fina%C5%82.pdf (dostęp on-line: 24 marca 2016).

Wilczyński R., 2003, *Odnowa wsi perspektywa rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Krajowe Centrum Doradztwa Rozwoju Rolnictwa i Obszarów wiejskich, Poznań.

Wilczyński R., 2007, *10 lat odnowy wsi w Polsce – droga do celu*, [w:] M. Kłodziński, M. Błąd i R. Wilczyński (red.), *Odnowa wsi w integrującej się Europie*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, s. 67–76.

Wójcik M., 2013, *Przemiany społeczno-przestrzenne osiedli wiejskich. Studium przypadku Łódzkiego obszaru metropolitarnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Summary

In rural areas, there is a wealth of historical resources of the cultural landscape which may determine the socio-economic development of these areas. Given the explosive transformation of the modern countryside, there is an urgent need to find effective tools and methods to protect its cultural heritage. This protection cannot be limited to "freezing" historical forms; it should involve proactive measures affecting the quality of the landscape and the functionality of those areas, which can significantly increase their development potential.

The relevant landscape research was conducted in the Długa Goślina village in the Wielkopolska Province. After identifying resources of the village's cultural landscape and

determining state of their behaviour and analysing planning documents, an attempt was made to identify the opportunities and the threats to the area's development. The aim of the research was to identify activities within the framework of village renewal, as potential development scenarios, possibly also implemented in other settlement units.

Długa Goślina has features typical of a Wielkopolska village: the agricultural function limited to residential and service functions, which causes a deformation of the historical village pattern. But in terms of resources, its cultural landscape has a considerable diversity of values, which when properly interpreted and developed, can be an important basis of local development. For the village under study, preliminary conservation works were proposed. Once the public accepts these activities and effective implementation of them, it will be possible to prepare a scenario for the development of cultural tourism. Given the functioning of agricultural holdings and close market, optional or parallel development would be based on the concept of organic farming.

It seems that the proposed development directions for Długa Goślina have a universal character and, when properly adapted to the local conditions prevailing in other settlements, can be used in village renewal projects in Wielkopolska.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH
2017, tom 45, s. 105–123
https://doi.org/10.7163/SOW.45.6

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

Wykorzystanie zasobów krajobrazowych w polityce przestrzennej gmin na obszarze aglomeracji poznańskiej – między strategią a praktyką

Use of landscape resources in the municipal spatial policy in the Poznań agglomeration – between strategy and practice

Agnieszka WILKANIEC[1] • Elżbieta RASZEJA[2] • Magdalena SZCZEPAŃSKA[3]

[1]Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu
ul. Dąbrowskiego 159, 60-594 Poznań
ktzagawi@up.poznan.pl

[2]Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu
Wydział Architektury i Wzornictwa, Katedra Architektury i Urbanistyki
Aleje Marcinkowskiego 29, 60-967 Poznań
elzbieta.raszeja@wokiss.pl

[3]Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
ul. B. Krygowskiego 10, 61-680 Poznań
szmagda@amu.edu.pl

Zarys treści: Zasoby przyrodnicze i krajobrazowe mogą stanowić istotną podstawę rozwoju gmin wiejskich. Intensywna urbanizacja terenów podmiejskich powoduje, że są one narażone na znacznie szybszą utratę tych zasobów niż jednostki położone peryferyjnie w stosunku do aglomeracji miejskich. Tym ważniejsza wydaje się w tym kontekście identyfikacja istniejących walorów w gminach podmiejskich, a także ich ochrona z wykorzystaniem narzędzi planistycznych. Celem prezentowanych badań jest rozpoznanie sposobu wykorzystania zasobów krajobrazowych w gminach aglomeracji poznańskiej oraz konfrontacja praktyki gospodarowania przestrzenią z zapisami w studiach gmin. Posłużono się przykładem trzech gmin – Dopiewo, Tarnowo Podgórne i Stęszew – położonych w zachodniej części powiatu poznańskiego w paśmie intensywnego rozwoju osadnictwa podmiejskiego. Wskazano cenne zasoby przyrodnicze i krajobrazowe, ze szczególnym uwzględnieniem terenów leśnych i zbiorników wodnych. Przeprowadzono badania dotyczące dynamiki zmian użytkowania przestrzeni będącej w bezpośrednim sąsiedztwie tych terenów, opisywanych w dokumentach planistycznych gmin jako najcenniejsze z punktu widzenia występujących zasobów. Zaobserwowano wyraźne różnice w sposobie prowadzenia polityki przestrzennej poszczególnych gmin w kontekście zachowania posiadanych zasobów.

Słowa kluczowe: zasoby przestrzenne, walory przyrodnicze, krajobraz kulturowy, gminy podmiejskie, aglomeracja poznańska.

Wprowadzenie

Kreowanie strategii rozwojowych obszarów wiejskich na bazie zasobów lokalnych postrzegane jest jako szansa na budowanie stabilnych systemów ekonomicznych i aktywizację społeczną oraz racjonalne wykorzystanie posiadanego potencjału. Realizacja tej idei może przybierać różne formy, co wynika zarówno z rozmaitości zasobów, jak i zróżnicowania typologicznego obszarów wiejskich. Położenie, rodzaj i intensywność powiązań zewnętrznych, poziom i kierunki rozwoju, uwarunkowania przyrodnicze i kulturowe, relacje społeczne – to najważniejsze czynniki różnicujące te obszary. Na tym tle szczególna jest sytuacja wsi podmiejskich, określanych zgodnie z typologią OECD jako obszary ekonomicznie zintegrowane, których rozwój ekonomiczny i demograficzny jest bezpośrednio związany z bliskością dynamicznie rozwijających się dużych ośrodków miejskich, przy czym rodzaj i intensywność tych związków zmienia się wraz z odległością od granic miasta (Bański 2008). System powiązań miast z obszarami otaczającymi jest coraz bardziej złożony i wielowymiarowy, zaś współczesne procesy cywilizacyjne tworzą wciąż nowe wzajemne zależności. Z jednej strony mamy do czynienia z ofertą ośrodka miejskiego dla terenów podmiejskich w postaci szerokiego zakresu wysokiej jakości usług oraz miejsc pracy, z drugiej – skierowaną z obszarów wiejskich do miasta ofertą w postaci terenów pod nowe inwestycje (mieszkaniowe, produkcyjne, infrastrukturalne, komunikacyjne), coraz częściej ostatnio wskazywanych usług ekosystemowych (zapewnienie równowagi ekologicznej, korzystanie z zasobów naturalnych) czy też zaplecza rekreacyjnego (Raszeja 2013). Strategie rozwoju obszarów wiejskich uznają zwykle sąsiedztwo aglomeracji miejskich za czynnik sprzyjający rozwojowi ekonomicznemu i aktywizujący wieś oraz realne źródło dochodów. Tymczasem w praktyce system relacji miasta z jego wiejskim otoczeniem często funkcjonuje na zasadzie „centrum–peryferie", a więc wbrew zasadom wzajemnego dopełniania i wzajemnie korzystnego współistnienia, a obszary wiejskie stają się „zapasowymi terenami" dla rozwoju miast (Raszeja 2006). Prowadzone badania wskazują, że coraz silniejsza presja urbanizacyjna na tereny wiejskie powoduje nie tylko istotne zmiany w strukturze własnościowej i użytkowaniu gruntów (Świderski 2007; Głębocki 2008), ale też zagrożenia dla wartościowych zasobów przyrodniczych i krajobrazowych oraz nieodwracalne przekształcenia historycznego rozplanowania wsi (Raszeja 2008; Staszewska 2012; Wójcik 2013; Szczepańska i Wilkaniec 2014).

Poszukiwanie prawidłowych strategii rozwojowych dla obszarów wiejskich w otoczeniu dużych miast wymaga dostrzeżenia specyfiki lokalnych zasobów poszczególnych jednostek wiejskich, ale jednocześnie ujęć systemowych i spojrzenia z perspektywy całego złożonego układu osadniczego. Przykładem takiego podejścia jest koncepcja partnerstwa miasto–wieś, odpowiadająca na pytanie, jak tworzyć nowe relacje, aby realizować ideę rozwoju zrównoważonego oraz wskazująca nową politykę terytorialną i nowe podejście do planowania przestrzennego na zasadzie obopólnych korzyści (Baranowski 2002; Halamska 2006). Cennym doświadczeniem w zakresie kreowania spójnej polityki rozwojowej oraz właściwego wykorzystania potencjału obszarów wiejskich w relacjach z dużym miastem jest realizowany w latach 2009–2010 interdyscyplinarny program badawczy „Funkcjonowanie i kierunki rozwoju aglomeracji poznańskiej", a w jego ramach temat „Krajobraz i dziedzictwo kulturowe wsi w aglomeracji poznańskiej". Rezultatem było stworzenie koncepcji polityki krajobrazowej, opartej na identyfikacji i zachowaniu zasobów krajobrazowych jako potencjału rozwojowego obszarów wiejskich w obrębie aglomeracji.

Polityka krajobrazowa wpisywała się w podstawowe założenia strategiczne rozwoju aglomeracji poznańskiej, to jest spójność i konkurencyjność. Jako warunek spójności uznano integrację społeczną i gospodarczą opartą na identyfikacji przestrzenno-krajobrazowej i wzmacnianiu tożsamości kulturowej mieszkańców, natomiast specyfika i wyjątkowość przestrzeni przyrodniczej i historyczno-kulturowej została wskazana jako potencjał dla budowania konkurencyjności. Jednym z najważniejszych zadań strategicznych sformułowanych w ramach polityki krajobrazowej było stworzenie zintegrowanego systemu ochrony krajobrazu w planowaniu i zarządzaniu przestrzenią. Taki system miały tworzyć odpowiednie zapisy w studiach gmin i planach miejscowych, proces prognozowania i oceny wpływu projektowanych inwestycji na krajobraz, a także prowadzenie monitoringu krajobrazu, pozwalającego na rejestrację jego stanu oraz ocenę dynamiki i charakteru zmian (Raszeja i in. 2010). Włączenie polityki krajobrazowej do strategii rozwoju aglomeracji było szansą na wprowadzenie jej w życie jako integralnej części całościowego programu, realizowanego poprzez wzajemnie powiązane działania w różnych sektorach. Założenia polityki krajobrazowej zostały przedstawione do szerokich konsultacji społecznych jako jeden z rozdziałów dokumentu roboczego – tzw. „zielonej księgi", a następnie przyjęte przez Radę Aglomeracji Poznańskiej i opublikowane w dokumencie *Strategia rozwoju aglomeracji poznańskiej* (2011), czyli tzw. „białej księdze". Kilka lat po opublikowaniu strategii warto przyjrzeć się, jak gminy podmiejskie sąsiadujące z Poznaniem realizują jej założenia i jak wykorzystują swój potencjał przestrzenny i krajobrazowy. W tym kontekście rodzą się następujące pytania: Czy opracowanie strategiczne dla aglomeracji zmieniło podejście do metod identyfikacji zasobów krajobrazowych w gminach? Czy gminy właściwie wykorzystują ten potencjał? Jaką rolę pełnią w tym zakresie instrumenty planistyczne? Czy w polityce rozwojowej gmin jest realizowana zasada spójności i konkurencyjności?

Celem badań przeprowadzonych przez autorki było rozpoznanie sposobu wykorzystania zasobów krajobrazowych w wybranych gminach aglomeracji poznańskiej oraz konfrontacja odnoszących się do tego zapisów zawartych w studiach gmin z praktyką gospodarowania przestrzenią. W pierwszym etapie badań zidentyfikowano zasoby przyrodnicze i krajobrazowe, ze szczególnym uwzględnieniem terenów leśnych i zbiorników wodnych, opisywanych w dokumentach planistycznych gmin jako najcenniejsze zasoby i potencjał rozwoju. Następnie przeprowadzono badania dotyczące dynamiki zmian użytkowania przestrzeni będącej w bezpośrednim sąsiedztwie tych terenów oraz wpływu analizowanych zmian na jakość i trwałość zasobów.

Obszar, materiał i metody badań

Wybrane do badań gminy: Dopiewo, Tarnowo Podgórne i Stęszew, z terenu których zaczerpnięto przykłady ilustrujące podjętą problematykę, położone są w powiecie poznańskim, w zachodniej i południowo-zachodniej jego części (ryc. 1). Na ich terenie następuje szybki rozwój zabudowy mieszkaniowej, w związku z bliskością Poznania i dostępnością komunikacyjną, związaną z przebiegiem autostrady i dróg krajowych. Dotyczy to zwłaszcza gmin Dopiewo i Tarnowo Podgórne, w mniejszym stopniu gminy Stęszew. Na analizowanym terenie występują różne formy obszarowej ochrony przyrody: w gminie Stęszew Wielkopolski Park Narodowy i tereny Natura 2000, na terenie gmin Dopiewo i Tarnowo Podgórne obszary ochrony powołane przez samorządy gminne, tj. Obszar Chronionego

Krajobrazu Jeziora Niepruszewskiego (Dopiewo), Obszar Chronionego Krajobrazu Rynny Jeziora Lusowskiego i Doliny Samy (Tarnowo Podgórne). Do istotnych walorów przyrodniczych, nieobjętych formami ochrony można zaliczyć na tym terenie doliny cieków i zbiorników wodnych oraz duże powierzchniowo kompleksy leśne. Wszystkie badane gminy posiadają znaczne walory dziedzictwa kulturowego: wartościowe fragmenty krajobrazu rolniczego, cenne układy przestrzenne związane z historycznymi wsiami i zespołami rezydencjonalno-folwarcznymi, zabytkowe i historyczne obiekty i zespoły zabudowy, a także założenia komponowanej zieleni.

Ryc. 1. Lokalizacja gmin objętych badaniami na tle powiatu poznańskiego i układu głównych dróg
Źródło: opracowanie własne.
Location of communes covered by the research in the Poznań county and along the main roads
Source: own study.

W ramach prowadzonych badań przeanalizowano studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego (suikzp) dla wybranych trzech gmin, jako dokumenty prezentujące politykę przestrzenną kształtowaną przez organy samorządowe. Zwrócono szczególną uwagę na to, jak reprezentowane są zagadnienia związane z zasobami krajobrazu kulturowego, a także, jakie efekty przynosi polityka przestrzenna realizowana przez gminy w odniesieniu do konkretnych, wybranych elementów. Badaniami objęto położone

w granicach gmin Dopiewo i Tarnowo Podgórne tereny leśne i otoczenie jezior, uznane w analizowanych dokumentach obu gmin za cenne zasoby. Przeanalizowano dynamikę zmian przestrzennych przebiegających na terenie kompleksu leśnego, tzw. lasów zakrzewskich i w jego otoczeniu oraz w sąsiedztwie Jeziora Lusowskiego. Badany teren leśny położony jest na terenie obu gmin, zaś jezioro na terenie gminy Tarnowo Podgórne. Wokół obu obiektów wyznaczono strefę otaczającą ich granice pasem szerokości jednego kilometra (wzięto pod uwagę aktualne granice lasu oraz linię brzegową jeziora) i w oparciu o materiały kartograficzne przeanalizowano zmiany powierzchni lasu i zabudowy na tym terenie w trzech przekrojach czasowych: lata 40. XX w. (*Messtichbtatt*… 1940–44)), koniec lat 70. XX w. (*Mapa topograficzna*… 1979) i okres współczesny (*Ortofotomapa…* 2014). Taki dobór przekrojów czasowych miał służyć ukazaniu sytuacji przestrzennej na analizowanym terenie w ujęciu historycznym, przed przemianami społeczno-gospodarczymi, politycznymi i prawnymi z początku lat 90. XX w. oraz współcześnie. Oprócz powierzchni lasu, jeziora i zabudowy w wyznaczonej strefie zmierzono również długość granicy lasu i linii brzegowej jeziora oraz linii styku zabudowy z granicą lasu i linią brzegową jeziora. Pomiarów wszystkich objętych badaniami parametrów dokonano na podstawie rysunków zawartych w studiach dla obu gmin. Pomiary wykonano w programie ArcGIS 10.1, do analiz współczesnego stanu użytkowania terenów wykorzystano zdjęcia lotnicze dostępne online w bibliotekach programu (*Ortofotomapa…* 2014). Wyniki pomiarów przedstawiono w tabelach 1 i 2.

Postrzeganie i wizja wykorzystania zasobów w polityce przestrzennej gmin

Gmina Dopiewo

Dwa pierwsze cele strategiczne, które wymieniono w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego w części odnoszącej się do kierunków, to „osiągnięcie zrównoważonego rozwoju" oraz „zachowanie i podniesienie walorów istniejącego środowiska kulturowego" (*Gmina Dopiewo…,* t. *Kierunki,* 2013, s. 5). W części dotyczącej uwarunkowań stwierdza się, że „środowisko przyrodnicze jest jednym z głównych, jeśli nie najważniejszym czynnikiem, warunkującym rozwój gminy" i przyjmuje założenie, że konstrukcja studium „polega na sprecyzowaniu barier chroniących najcenniejsze wartości środowiska, na kompromisowym dopuszczeniu zagospodarowania na obszarach bardziej odpornych na degradację, spowodowaną procesami antropogenicznymi oraz na wskazaniu terenów, na których wszelkiego rodzaju działalność inwestycyjna może swobodnie rozwijać się" (*Gmina Dopiewo…,* t. *Uwarunkowania,* 2013, s. 37). Dokument precyzuje, że „głównymi barierami dla rozwoju funkcji mieszkaniowej i funkcji gospodarczych (z wyjątkiem rolnictwa i leśnictwa) " są między innymi: fragment Wielkopolskiego Parku Narodowego (WPN), obszary lasów, doliny cieków wodnych, itp. Jako zasób pozwalający rozwijać funkcje rekreacyjne postrzegane jest Jezioro Niepruszewskie (tamże, 38). Konsekwentnie w części studium odnoszącej się do kierunków zagospodarowania przestrzennego widoczne jest ujmowanie zasobów przyrodniczych i krajobrazowych dwubiegunowo: jako barier (konieczność ochrony najcenniejszych fragmentów terenu, skutkująca niemożnością wprowadzenia zabudowy) lub czynnika stymulującego rozwój zabudowy rekreacyjnej i rezydencjalnej w miejscach szczególnie atrakcyjnych oraz innego rodzaju na pozostałym obszarze gminy (*Gmina Dopiewo…,* t. *Kierunki,* 2013, s. 6).

Zasoby dziedzictwa kulturowego zdaniem autorów tego dokumentu to istotny element struktury funkcjonalno-przestrzennej gminy. Słusznie zwrócono uwagę na brak studium ruralistycznego dla gminy oraz innych opracowań dotyczących środowiska kulturowego (*Gmina Dopiewo…,* t. *Uwarunkowania,* 2013, s. 39, 42). W punkcie odnoszącym się do uwarunkowań wynikających z ochrony wartości kulturowych stwierdzono, że Dopiewo nie należy do gmin o bogatym środowisku kulturowym (utożsamianym z krajobrazem kulturowym), dlatego trzeba w szczególny sposób dbać o utrzymanie i właściwe wyeksponowanie tych zasobów. Dalej zwraca się uwagę na dwojakiego rodzaju skutki takiego potraktowania dóbr kultury: z jednej strony daje to szansę na rozwój turystyczny gminy, z drugiej stanowi barierę w jej rozwoju z powodu ograniczeń inwestycyjnych. W tekście umieszczono również spostrzeżenie, że największe znaczenie dla rozwoju gminy mają tereny atrakcyjne krajobrazowo, uzasadniając, że na ich podstawie można rozwijać funkcje rekreacyjne i tworzyć zespoły zabudowy rezydencjonalnej (tamże, s. 42). Cytowany fragment dokumentu zawiera również stwierdzenie, że istnienie zabytków stwarza pewne problemy zarówno dla ich właścicieli czy użytkowników, jak i dla samorządu gminnego, związane z wymaganiami dotyczącymi zagospodarowania na cele użytkowe zabytku nieruchomego (tamże, s. 43). Wyżej wymienione sformułowania świadczą o przekonaniu, że istniejące zasoby kulturowe są cenne, o ile można je wykorzystać i dzięki temu osiągnąć wymierne korzyści. Natomiast jeśli nie dają takich możliwości, mogą być postrzegane również jako problem. Zapisy dokumentu świadczą też o tym, że intensywny rozwój zabudowy nie jest postrzegany jako potencjalne zagrożenie dla walorów dziedzictwa kulturowego.

W sferze kształtowania polityki przestrzennej można odnieść wrażenie, że studium zakłada bierne poddawanie się istniejącym trendom. W części opracowania odnoszącej się do uwarunkowań wynikających z dotychczasowego zainwestowania zawarte są słuszne wnioski dotyczące negatywnych zjawisk, związanych z rozwojem przestrzennym poszczególnych wsi, takich jak „obrastanie historycznych układów" przez nową zabudowę czy „rozciągnięcie wsi wzdłuż dróg", a jednocześnie sankcjonuje się dalsze utrwalanie tych tendencji, uzasadniając istniejącym już rozproszeniem zabudowy oraz wykorzystaniem pokrywającego się z drogami przebiegu uzbrojenia terenu. W tym samym punkcie odnotowano potrzebę podążania za dotychczasowymi trendami widocznymi w zagospodarowaniu przestrzennym. Stwierdzono, że „szereg podziałów geodezyjnych gruntów rolnych na działki o znamionach działek budowlanych, szczególnie we wschodniej i północnej części gminy oraz zakup tych gruntów przez ludność nie tylko z obszaru gminy Dopiewo, wskazuje na konieczność przeznaczenia tych terenów pod zabudowę mieszkaniową" (tamże, s. 58). Rozwój gminy uzależnia się przede wszystkim od usytuowania na jej terenie zabudowy mieszkaniowej powstającej na potrzeby osób pracujących w Poznaniu i obrębie obszaru metropolitalnego" oraz terenów związanych z aktywizacją gospodarczą, usytuowanych wzdłuż głównych tras komunikacyjnych (tamże, s. 60). Gmina postrzega swoje szanse rozwoju głównie w wykorzystaniu bliskiego sąsiedztwa miasta i korzystnych uwarunkowań komunikacyjnych (tamże, s. 62). Niechęć do przeciwstawiania się spontanicznie kształtującym się tendencjom rozwojowym wyrażona została w części dotyczącej kierunków w sposób następujący: „chodzi o to, by nie przekreślać dotychczasowego sposobu użytkowania terenów, a jedynie skorygować kierunki rozwoju, usprawnić je, wzbogacić" (*Gmina Dopiewo…,* t. *Kierunki,* 2013, s. 5). W związku z tym w obowiązującym studium (2013) przewiduje się na terenie gminy możliwość znacznego powiększenia się powierzchni terenów zabudowanych, głównie o funkcji mieszkaniowej oraz produkcyjno-magazy-

nowej. Tereny przeznaczone potencjalnie pod zabudowę produkcyjno-magazynową koncentrują się wzdłuż przebiegu autostrady (również w dość dużej odległości od węzłów drogowych) oraz istniejących i projektowanych dróg szybkiego ruchu (S11, S5). Nowe tereny zabudowy mieszkaniowej oraz usługowej usytuowane zostały wokół istniejących wsi, i wzdłuż dróg w sposób powodujący zacieranie się granic pomiędzy poszczególnymi jednostkami osadniczymi, co stanowi bezpośrednie zagrożenie dla krajobrazu rolniczego. Tereny przeznaczone pod zabudowę dotykają bezpośrednio granic kompleksów leśnych w tym wchodzących w skład WPN i obszaru Natura 2000 w rejonie miejscowości Lisówki.

Gmina Tarnowo Podgórne

W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego (2011) jako najcenniejsze zasoby środowiska przyrodniczego wymieniono: Jezioro Lusowskie, dolinę rzeki Samy, tereny leśne, aleje drzew, cenne zbiorowiska roślinne (m.in. wodne, nadwodne, leśne), teren dawnej Wojewódzkiej Szkółki Zadrzewieniowej (północna strona drogi Lusowo-Lusówko), teren dawnego użytku ekologicznego w Chybach. W dokumencie, w części odnoszącej się do uwarunkowań, zwraca się uwagę na możliwość rozwijania różnych form turystyki i rekreacji w oparciu o zasoby środowiska przyrodniczego, walory krajobrazowe oraz takie elementy dziedzictwa kulturowego, jak parki dworskie (*Tarnowo Podgórne…,* cz. A, 2011, s. 65). Zasoby dziedzictwa kulturowego zgodnie z zapisami Studium obejmują obiekty i zespoły zabytkowe oraz budownictwo wiejskie charakterystyczne dla osadnictwa olęderskiego jako element kultury regionalnej, a także przydrożne krzyże i kapliczki jako wyróżniki krajobrazowe (tamże, s. 46).

Sformułowania zawarte w części odnoszącej się do kierunków wydają się wskazywać na chęć równoważenia rozwoju przestrzennego i zachowania oraz właściwego wykorzystania istniejących zasobów, o czym świadczy m.in. niniejsza deklaracja: „Właściwe kreowanie polityki przestrzennej powinno polegać nie tylko na tworzeniu nowych obszarów inwestycyjnych, ale również na ochronie środowiska oraz poprawie standardów terenów już zabudowanych" (*Tarnowo Podgórne…,* cz. B, 2011, s. 88). Dowodem na podejmowanie przez gminę działań w tym kierunku jest utworzenie Obszaru Chronionego Krajobrazu Rynny Jeziora Lusowskiego i Doliny Samy. Walory środowiska przyrodniczego wskazywane są jako aktywizujące czynniki wewnętrzne, umożliwiające rozwój gminy (tamże, s. 3). Wśród działań na rzecz rozwoju gminy wymienia się: zmniejszanie stopnia zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego, zwiększanie lesistości gminy, zrównoważone przeznaczanie terenów pod zabudowę, kształtowanie systemu zieleni. W części studium odnoszącej się do zasad ochrony środowiska i jego zasobów, ochrony przyrody i krajobrazu kulturowego zawarto dość szczegółowe zalecenia dotyczące poszczególnych terenów, komponentów środowiska przyrodniczego oraz krajobrazu. Wśród interesujących i ważnych zapisów można wymienić ustalenia dotyczące: objęcia ochroną zadrzewień cmentarzy, parków, alei przydrożnych (z wymienieniem konkretnych obiektów), zalecenie podkreślania istniejących w krajobrazie rolniczym walorów widokowych, inwentaryzacji istniejącego drzewostanu parków i zadrzewień towarzyszących drogom (tamże, s. 34). W części dokumentu dotyczącej kierunków i zasad kształtowania rolniczej przestrzeni produkcyjnej i obszarów leśnych zawarto m.in. zalecenia dotyczące dążenia do ochrony krajobrazu rolniczego, wprowadzono zakaz zabudowy na części terenów rolniczej przestrzeni produkcyjnej i zalecenie zwiększenia lesistości terenu. W zbiorze zasad ochrony dziedzictwa kulturowego

i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej zawarto zalecenia dotyczące m.in.: utrzymania właściwego stanu zabytkowych obiektów oraz ich otoczenia, zasad wprowadzania nowej zabudowy w ich sąsiedztwie, ustanowiono strefy ochrony konserwatorskiej dla zespołów historycznej zabudowy (dworskich i pałacowych, parkowych, folwarcznych), wprowadzono zakaz wznoszenia nowej zabudowy i dokonywania wtórnych podziałów parków historycznych (tamże, s. 41).

Omawiane studium dla gminy Tarnowo Podgórne zakłada możliwość znaczącego powiększenia powierzchni zabudowy, szczególnie związanej z działalnością gospodarczą, wzdłuż drogi E30 i w Wysogotowie oraz mieszkaniowej, koncentrującej się głównie w pobliżu Tarnowa Podgórnego, Lusowa, Lusówka, Chyb i Sierosławia. Wśród innych istotnych zmian rysunek Studium wskazuje duże powierzchniowo tereny przeznaczone na zalesienia, pomiędzy drogą łączącą Poznań z Bukiem a jeziorem Lusowskim oraz tereny usług turystyki i wypoczynku nad jeziorem Lusowskim, na jego północnym brzegu, pozbawione prawa zabudowy, bezpośrednio stykające się z brzegiem jeziora oraz z ograniczonym prawem wprowadzania obiektów kubaturowych na południowym brzegu jeziora oraz wzdłuż drogi łączącej Lusowo i Lusówko.

Gmina Stęszew

W obowiązującym studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego (2014) mocno podkreślane jest występowanie na terenie gminy wybitnych walorów przyrodniczych i potrzeba ich ochrony, przy czym jako cenny zasób postrzegane są jeziora. W dokumencie znajdują się również zapisy wskazujące na krajobraz kulturowy jako walor. Wśród zasad kształtowania polityki przestrzennej wymienia się: racjonalne zagospodarowanie terenów i ograniczenie rozpraszania zabudowy, wykorzystanie dogodnego położenia gminy i jej walorów przyrodniczych w aktywizacji funkcji turystycznej, ochronę potencjału przyrodniczego, ochronę zwartych kompleksów leśnych korytarza ekologicznego sieci ECONET, ochronę walorów krajobrazowych oraz kulturowych poprzez wprowadzenie odpowiednich ograniczeń w zagospodarowaniu i wykorzystaniu terenów (*Studium*… 2014, s. 98)

Wśród kierunków rozwoju gminy na pierwszym miejscu wymieniana jest ochrona i zachowanie walorów przyrodniczych (tamże, s. 99), podczas gdy na drugim miejscu rozwój funkcji mieszkaniowej, co może powodować powstawanie konfliktów przestrzennych, o ile te cele nie będą realizowane w odrębnych przestrzeniach. Kolejne wymienione kierunki: rozwój infrastruktury sportowo-rekreacyjnej, turystycznej i utrzymanie funkcji rolniczej oraz rozwój przetwórstwa rolno-spożywczego, związane są z wykorzystaniem istniejących walorów środowiska i wynikają z dotychczasowej struktury użytkowania terenów. W studium podkreśla się, że w części wschodniej gminy, objętej obszarowymi formami ochrony przyrody: „dominujące powinny być działania związane z celami ochrony parku narodowego oraz obszarów Natura 2000. Na tym terenie należy utrzymywać ciągłość korytarzy ekologicznych, minimalizować kolizje człowiek-środowisko, utrzymywać a nawet zwiększać lesistość, promować rolnictwo ekologiczne", natomiast w części południowej gminy „dążyć do zachowania krajobrazu kulturowego i dziedzictwa kulturowego wsi, będącego zapisem dziejów kolejnych pokoleń i ich relacji ze środowiskiem" (tamże, s. 99). W części północno-zachodniej gminy, gdzie znajduje się Jezioro Strykowskie za podstawowy kierunek rozwoju uznaje się rekreację i turystykę. Niepokojący jest zapis dotyczący utrzymania

funkcji rolniczej w kontekście „prowadzenia na terenie gminy intensywnego rolnictwa wysokotowarowego" (tamże, s. 99). Ważne w odniesieniu do zachowania walorów krajobrazu rolniczego jest zalecenie dotyczące „koncentracji zabudowy wsi poprzez lokalizowanie nowych inwestycji wokół istniejących siedlisk" i „ograniczenie wydawania rozpraszających zabudowę decyzji o warunkach zabudowy" (tamże, s. 100). Podkreślona została również rola wyłączeń spod zabudowy jako narzędzia kształtującego jakość krajobrazu. Jako wyłączone spod zabudowy wskazane zostały: tereny rolne i zieleni nieurządzonej (w szczególności znajdujące się w „zasięgu strefy cennej przyrodniczo predysponowanej do objęcia nowymi formami ochrony przyrody", wyznaczonych na północny zachód od Jeziora Tomickiego na terenach uznanych za niezwykle cenne przyrodniczo i krajobrazowo) oraz lasów (tamże, s. 110). Zagadnienia związane z ochroną dziedzictwa kulturowego postrzegane są głównie przez pryzmat ochrony poszczególnych historycznych i zabytkowych obiektów oraz ich otoczenia. W zakresie ochrony większych zespołów przestrzennych, takich jak układy urbanistyczne i ruralistyczne, studium odwołuje się do zapisów w *Planie zagospodarowania przestrzennego województwa wielkopolskiego*, którego zapisy mają bardzo ogólny charakter ze względu na skalę i zakres opracowania tego dokumentu (tamże, s. 120). W części graficznej studium zawiera oznaczenie „cennych układów ruralistycznych" występujących w kilku wsiach oraz objęty ochroną konserwatorską układ urbanistyczny Stęszewa.

W porównaniu ze studium gmin Tarnowo Podgórne i Dopiewo opracowanie planistyczne dla Stęszewa zakłada najmniejsze powiększenie powierzchni terenów zabudowanych. Przewiduje się możliwość pojawienia się dużego kompleksu zabudowy produkcyjno-magazynowej (w okolicy Strykowa), zabudowy mieszkaniowej i usługowej, przylegającej bezpośrednio do granicy lasu (w Sapowicach, Skrzynkach i Trzebawiu) oraz zabudowy usytuowanej wzdłuż dróg (w Modrzu, Wronczynie, Będlewie i Łodzi), co powoduje zlewanie się zabudowy poszczególnych wsi. Pojawienie się wskazanych w studium pojedynczych niewielkich kompleksów zabudowy izolowanych od historycznych układów przestrzennych wsi (w Tomicach, i okolicach Stęszewa), spowoduje rozpraszanie zabudowy. Powyższe zapisy prawdopodobnie sankcjonują wydane już decyzje o warunkach zabudowy i zagospodarowania przestrzennego. Za bardzo korzystne ze względu na ochronę krajobrazu należy uznać przeznaczenie znacznej powierzchni gminy na tereny rolnicze, wyłączone z zabudowy, a także wyznaczenie przebiegu lokalnych korytarzy ekologicznych oraz wspomnianej już strefy cennej przyrodniczo, predysponowanej do objęcia nowymi formami ochrony przyrody

Przekształcenia użytkowania terenów jako zagrożenie walorów krajobrazowych w gminach Dopiewo i Tarnowo Podgórne

Z deklaracji zawartych w studiach dla badanych gmin wynika, że walory przyrodnicze obiekty i zespoły zabytkowe stanowią zasób, który samorządy gminne chciałyby wykorzystać w celu rozwoju gmin. Rzadziej jako walor bądź zasób wymieniany jest krajobraz kulturowy, choć i on pojawia się w tym kontekście we wszystkich analizowanych dokumentach. Przytoczone poniżej przykłady dotyczące terenu opisywanych gmin pokazują, jak w praktyce władze samorządowe odnoszą się do posiadanych zasobów. Analiza dynamiki zmian przestrzennych dotykających kompleksu leśnego lasów zakrzewskich oraz

Jeziora Lusowskiego wraz z otoczeniem przyniosła interesujące wyniki. Oba te obszary zostały uznane w dokumentach planistycznych za cenne, co było powodem konfrontacji deklaracji zawartych w studiach gmin z ich praktyką gospodarowania przestrzenią na tych obszarach. Zmiany w użytkowaniu terenów otaczających kompleks lasów zakrzewskich i Jeziora Lusowskiego, dotyczące głównie powiększania się powierzchni zabudowy (wraz z ogrodami działkowymi i terenami rekreacyjno-sportowymi na których dopuszczalne jest sytuowanie zabudowy) w odległości 1 km od granicy lasu i linii brzegowej jeziora, w kolejnych przekrojach czasowych oraz możliwości rozwoju zabudowy wg studiów gmin Tarnowo Podgórne i Dopiewo przedstawiono na rycinach 2 i 3. Dokonano pomiarów zachodzących zmian użytkowania: zmiany powierzchni terenów zabudowanych w otoczeniu kompleksu leśnego i jeziora, długości linii granicznej kompleksu lasów i linii brzegowej jeziora oraz linii stycznej lasu i zabudowy i brzegu jeziora i zabudowy. Wyniki pomiarów przedstawiono w tabelach 1 i 2.

Przeprowadzone analizy wskazują, że powierzchnia lasów na terenie obu gmin znacznie wzrosła od lat 40. XX w., szczególnie na terenie gminy Tarnowo Podgórne, gdzie w ramach polityki prowadzonej przez władze samorządowe zakłada się kontynuację dolesień (tab. 1). Mimo zawartych w studium gminy Dopiewo deklaracji, że „specjalnego potraktowania wymaga obrzeże lasów" jako strefy przejściowej ochrony siedliskowej lasu oraz że „wskazane jest kanalizowanie ruchu rekreantów po lesie i wytyczenie wejść do niego zielenią wysoką i krzewiastą, by uniknąć wejść w miejscach niepożądanych" (*Gmina Dopiewo…,* t. *Kierunki*, s. 21), powierzchnia kompleksów zabudowy stykającej się bezpośrednio z granicą lasu stale się powiększa, a studium gminy Dopiewo zakłada kontynuację tego trendu (tab. 1, 2). Może to doprowadzić do otoczenia kompleksu leśnego zwartym pasmem zabudowy ze wszystkich stron, z pozostawieniem fragmentu styku pól uprawnych i lasu jedynie od strony zachodniej (ryc. 2; tab. 2). Realizacja takiego scenariusza rozwoju przestrzennego z pewnością nie wpłynie pozytywnie na stan obrzeża lasu, znacznie zwiększy penetrację terenu przez ludzi oraz przerwie jakiekolwiek powiązania ekologiczne istniejące pomiędzy lasem a terenami położonymi na zachód i południe od niego, ograniczone już teraz przez budowę drogi szybkiego ruchu S11. Nie wydaje się, aby przewidywane zmiany o tak dużym zasięgu mogły zostać znacząco złagodzone dzięki wyznaczeniu pasów określonych w studium jako „tereny zainwestowane, wymagające specyficznego zagospodarowania z uwagi na sąsiedztwo z lasem", których rozmieszczenie wskazuje rysunek studium, nie precyzując jednak, jakiego rodzaju działania miałyby zostać w tym przypadku podjęte. W gminie Tarnowo Podgórne powierzchnia zabudowy na terenach otaczających las również wzrosła w bardzo znaczący sposób, ale nie są planowane tak wielkie zmiany w przyszłości (ryc. 3, tab. 1, 2). Co prawda na rysunku studium gminy Tarnowo Podgórne widoczne jest wydłużenie linii styku zabudowy z lasem, jednak nie wynika to z wyznaczania nowych terenów pod zabudowę przy granicy istniejącego lasu (jak ma to miejsce w przypadku Dopiewa), lecz związane jest z przewidzianymi dolesieniami.

Stwierdzenie zawarte w studium gminy Tarnowo Podgórne, że „koniecznym warunkiem ochrony wód Jeziora Lusowskiego jest wyeliminowanie rozwoju zabudowy i potencjalnych zagrożeń z nią związanych na terenach przyległych bezpośrednio do rynny jeziornej" (*Tarnowo Podgórne…*, cz. A, 2011, s. 28) ma znaczenie wyłącznie deklaratywne, a nie realne, ponieważ studium przewiduje możliwość zarówno powiększenia się powierzchni zabudowy w strefie sąsiadującej bezpośrednio z jeziorem, jak i wydłużenie linii styku zabudowy z brzegiem jeziora (ryc. 3; tab. 1, 2)

Tabela 1. Zestawienie powierzchni kompleksu lasów zakrzewskich i Jeziora Lusowskiego oraz zabudowy w ich otoczeniu, na terenie gmin Dopiewo i Tarnowo Podgórne

Forma użytkowania terenu	Gmina	Powierzchnia [ha]			
		lata 40. XX w.	koniec lat 70. XX w.	współcześnie	suikzp
Las	Dopiewo	916,1	1217,1	1187,4	1169,8
	Tarnowo Podgórne	103,7	312,0	359,5	539,9
	Sumarycznie	1019,8	1529,1	1546,9	1709,7
Zabudowa w strefie przyleśnej	Dopiewo	24,5 (0,0)	53,3 (0,0)	320,9 (51,2)	1135,8 (87,6)
	Tarnowo Podgórne	21 (0,0)	26,5 (4,3)	205,9 (92,6)	331,1 (87,5)
	Sumarycznie	45,5	79,8	526,8	1466,9
Jezioro	Tarnowo Podgórne	125,4	125,4	125,4	125,4
Zabudowa w strefie przyjeziornej	Tarnowo Podgórne	23,3 (0,0)	44,1 (3,9)	105,2 (26,4)	252,8 (35,2)

W nawiasach podano powierzchnię terenów ogrodów działkowych, działek rekreacyjnych i przeznaczonych pod usługi sportowe.
Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Messtichblatt* (1940–44), *Mapa topograficzna* (1979), *Ortofotomapa*, *Gmina Dopiewo…* (2013), *Tarnowo Podgórne…* (2011).

Tabela 2. Długość linii granicznej kompleksu lasów zakrzewskich i linii brzegowej Jeziora Lusowskiego oraz linii stycznej lasu i zabudowy i brzegu jeziora i zabudowy

Forma użytkowania terenu	Gmina	Długość [km]			
		lata 40. XX w.	koniec lat 70. XX w.	współcześnie	suikzp
Linia graniczna lasu	Dopiewo	26,3	41,8	44,6	39,0
	Tarnowo Podgórne	12,4	24,9	21,6	29,6
	Sumarycznie	38,7	66,8	66,4	68,6
Linia stycznej lasu i zabudowy	Dopiewo	0,0	1,6	8,9	22,0
	Tarnowo Podgórne	0,0	0,0	6,2	8,4*
	Sumarycznie	0,0	1,6	15,8	30,4
Linia brzegowej jeziora	Tarnowo Podgórne	8,6	8,6	8,6	8,6
Linia stycznej brzegu jeziora i zabudowy	Tarnowo Podgórne	0,5	0,9	1,4	2,6

*brano pod uwagę linię styku zabudowy z istniejącym kompleksem leśnym (nie z planowanymi kompleksami dolesień).
Źródło: opracowanie własne na podstawie *Messtichblatt* (1940–44), *Mapa topograficzna* (1979), *Ortofotomapa*, *Gmina Dopiewo…* (2013), *Tarnowo Podgórne…* (2011).

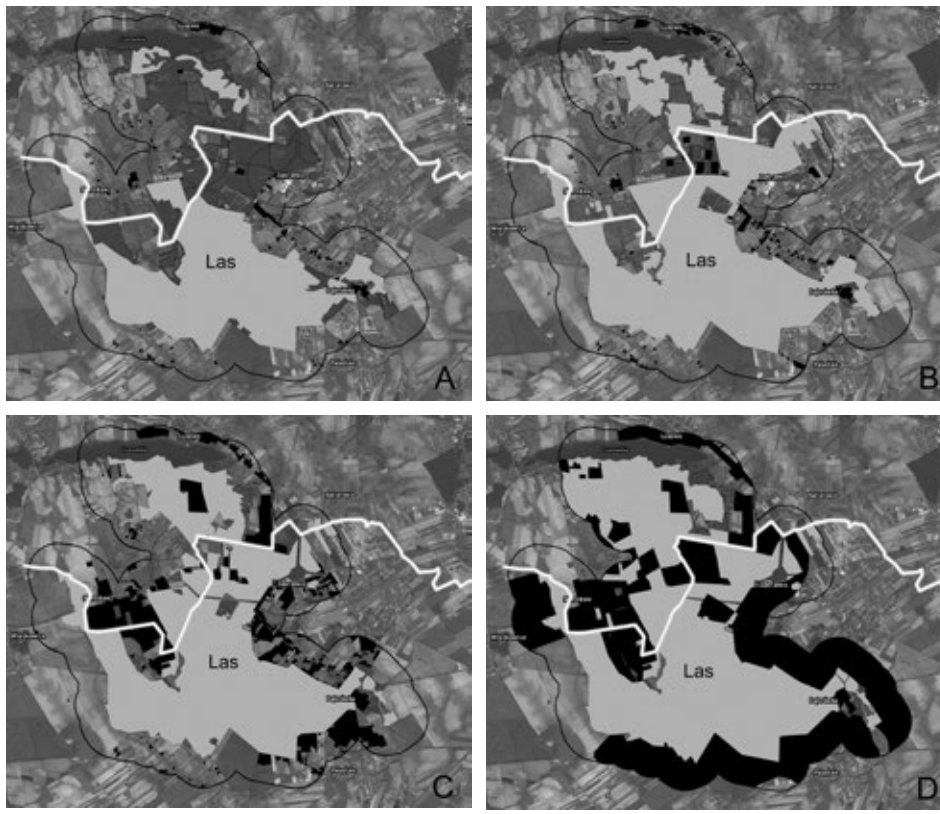

Ryc. 2. Zmiany w użytkowaniu terenów otaczających kompleks lasów zakrzewskich.
Kolory: jasnoszary – powierzchnia lasu, czarny – powierzchnia zabudowy (wraz z ogrodami działkowymi i terenami rekreacyjno-sportowymi, na których dopuszczalne jest sytuowanie zabudowy). Linie: czarna – granica strefy obejmującej teren w odległości 1 km od linii brzegowej lasu, biała – granica gmin Dopiewo i Tarnowo Podgórne. Kolejne mapy pokazują sytuację: A – w latach 40. XX w.; B – pod koniec lat 70. XX w.; C – współcześnie; D – możliwości rozwoju zabudowy wg: *Gmina Dopiewo…* 2013, *Tarnowo Podgórne…* 2011. Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Messtichblatt* (1940–44), *Mapa topograficzna* (1979), *Ortofotomapa*, *Gmina Dopiewo…* (2013), *Tarnowo Podgórne…* (2011).
Changes in land use in surroundings of the forest complex (Lasy Zakrzewskie). Colours: light grey – forest area; black – building area (with allotment gardens and sports and leisure areas where buildings are allowed to be constructed). Lines: black – border zone comprising the area of 1 km of forest boundary; white – the border of Dopiewo and Tarnowo Podgórne communes. Subsequent maps show the situation: A – in the 1940s; B – in the late 1970s; C – today; D – potential development of building areas according to spatial planning documents of the Tarnowo Podgórne and Dopiewo communes.
Source: own study based on Messtichblatt (1940–44), *Mapa topograficzna* (1979), *Ortofotomapa*, *Gmina Dopiewo…* (2013), *Tarnowo Podgórne…* (2011).

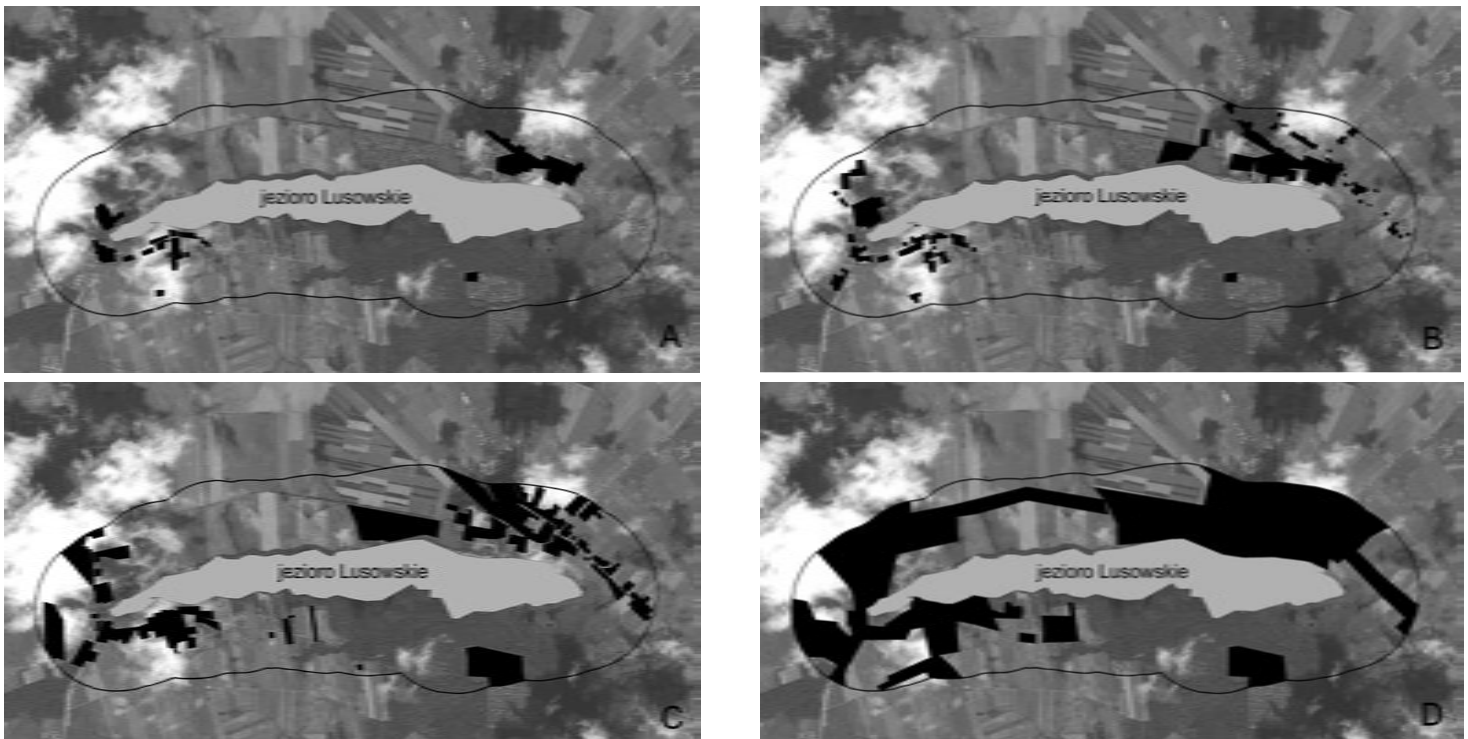

Ryc. 3. Zmiany w użytkowaniu terenów otaczających Jezioro Lusowskie. Kolory: jasnoszary – powierzchnia jeziora; czarny – powierzchnia zabudowy (wraz z ogrodami działkowymi i terenami rekreacyjno-sportowymi na których dopuszczalne jest sytuowanie zabudowy). Linia: czarna – granica strefy obejmującej teren w odległości 1 km od linii brzegowej jeziora. Kolejne mapy pokazują sytuację: A – w latach 40. XX w.; B – pod koniec lat 70. XX w.; C – współcześnie; D – możliwości rozwoju zabudowy wg studium gminy Tarnowo Podgórne (2011).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Messtichblatt* (1940–44), *Mapa topograficzna* (1979), *Ortofotomapa*, *Gmina Dopiewo…* (2013), *Tarnowo Podgórne…* (2011).

Changes in land use in surroundings of the Lusowskie Lake. Colours: light-grey – area of the lake; black – building area (with allotment gardens and sports and leisure areas where buildings are allowed to be constructed); border zone comprising the area of 1 km of lake shore marked with black, thin line. Subsequent maps show the situation: A – in the 1940s ; B – in the late 1970s; C – today; D – potential development of building areas according to spatial planning documents of the Tarnowo Podgórne commune. Source: own study based on Messtichblatt (1940–44), *Mapa topograficzna* (1979), *Ortofotomapa*, *Gmina Dopiewo…* (2013), *Tarnowo Podgórne…* (2011).

Próba kreowania polityki przestrzennej dla ochrony zasobów w gminie Stęszew

Ustalenia zawarte w studium gminy Stęszew świadczą o kreowaniu przez samorząd gminny polityki przestrzennej, której jednym z głównych założeń jest ochrona istniejących zasobów przyrodniczych i krajobrazowych oraz ich racjonalne wykorzystanie. Konkretne ustalenia, które wynikają z przyjętego kierunku działania to przede wszystkim zastosowanie narzędzia, jakim jest wyłączenie z zabudowy wszystkich terenów rolniczych, zieleni nieurządzonej oraz obszarów leśnych, a także wyznaczenie „zasięgu strefy cennej przyrodniczo predysponowanej do objęcia nowymi formami ochrony przyrody", co daje możliwość poszerzenia ochrony obszarowej o teren posiadający wybitne walory przyrodniczo-krajobrazowe. O determinacji samorządu gminnego w dążeniu do realnego zabezpieczenia przed degradacją obszarów szczególnie wartościowych świadczy przytoczony poniżej przykład, związany z procesem uchwalania miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla fragmentów miejscowości Tomice i Mirosławki (*Uchwała Nr XIV/113/2011*).

W grudniu 2009 r. Rada Miejska Stęszewa przystąpiła do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obejmującego tereny łąk położonych nad Jeziorem Tomickim i w dolinie Samicy Stęszewskiej. Przygotowywanie planu wynikało z potrzeby ochrony cennych przyrodniczo terenów, które poddawane były rosnącej presji zabudowy. W projekcie planu teren ten miał zostać wyłączony spod zabudowy. Należy dodać, że położony jest on częściowo w granicach obszaru Natura 2000 („Ostoja Rogalińska" PLB300017, „Ostoja Wielkopolska" PLH300010) oraz otuliny Wielkopolskiego Parku Narodowego, a także obejmuje lokalizację pomnika przyrody „Źródełko Żarnowieckie". Od początku plan wzbudzał protesty właścicieli dwóch działek położonych w jego granicach. Właściciele starali się o wydanie warunków zabudowy i zagospodarowania przestrzennego dla posiadanych przez siebie nieruchomości. W marcu 2011 r. plan został uchwalony (*Uchwała Nr XIV/113/2011*), ale na mocy rozstrzygnięcia nadzorczego Wojewody Wielkopolskiego uchwała Rady Miejskiej dotycząca mpzp została unieważniona. Jako powód unieważnienia wskazano błędy zawarte w rysunku planu. Uznano również, że obowiązujące dla gminy studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego nie przewiduje wyłączenia spod zabudowy terenów objętych planem, więc tego rodzaju postanowienie nie może być w nim zawarte. Należy podkreślić, że w obowiązującym wówczas studium gminy Stęszew (2010) istniały zapisy dotyczące konieczności ochrony najcenniejszych przyrodniczo terenów gminy (w tym dolin rzecznych) poprzez zastosowanie narzędzia, jakim jest wyłączenie terenów spod zabudowy oraz sformułowanie zalecenia, aby ograniczyć rozpraszanie się zabudowy na terenach otaczających poszczególne wsie. W 2011 r. gmina ponownie podjęła prace nad przygotowaniem i uchwaleniem planu. Dwaj posiadacze działek na opisywanym terenie ponownie wnieśli zastrzeżenia co do planowanego zakazu zabudowy. Jednocześnie grono mieszkańców gminy, głównie wsi Tomice położonej częściowo na terenie objętym planem, wyraziło swoje poparcie dla projektu i zaczęło szukać wsparcia ze strony instytucji oraz stowarzyszeń gotowych włączyć się w działania zmierzające do uchwalenia planu zakazującego zabudowy i przyjęcia go przez Wojewodę. Poszukiwania zaowocowały pozyskaniem poparcia przez Katedrę Ekologii i Ochrony Środowiska oraz Katedrę Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Polskiego Towarzystwa Ochrony Przyrody Salamandra oraz Wielkopolskiego Parku Narodowego, przy czym wskazywano, że zabudowa spornego terenu spowoduje nie tylko

utratę wartości przyrodniczych i przerwanie ciągłości systemów ekologicznych, ale też obniżenie walorów wizualnych i wartości społecznej krajobrazu (ograniczenie dostępności, utrata zasobów lokalnych i zmniejszenie potencjału gminy). Plan został ponownie uchwalony w marcu 2012 r. i ponownie zaskarżony we wrześniu 2012 r. w Wojewódzkim Sądzie Administracyjnym w Poznaniu przez wymienionych wcześniej dwóch właścicieli działek. Uzasadnienie skargi opierało się przede wszystkim na wyrażonym już wcześniej poglądzie, że obowiązujące dla gminy studium nie przewiduje wyłączenia spod zabudowy terenów objętych planem, więc istnieje sprzeczność postanowień zawartych w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (mpzp) ze studium. Sąd uznał powyższą argumentację za uzasadnioną, uwzględnił skargi i stwierdził nieważność zaskarżonej uchwały. Rada Miejska gminy Stęszew zaskarżyła wyrok WSA w Naczelnym Sądzie Administracyjnym. NSA w 2014 r. uznał, że skarga kasacyjna Rady Gminy zasługuje na uwzględnienie, uchylił zaskarżony wyrok i przekazał sprawę do ponownego rozpoznania WSA w Poznaniu. W uzasadnieniu znalazła się uwaga dotycząca relacji pomiędzy zapisami w studium i mpzp: „Studium nie może mieścić w sobie żadnych zapisów, które można by uznać za konkretne ustalenia planu miejscowego, co byłoby na tym etapie postępowania niedopuszczalne. Zapisy studium nie mogą zatem całkowicie przesądzać o treści planu miejscowego, gdyż wówczas zawierałyby konkretne ustalenia planu miejscowego, a to jest niedopuszczalne. Zapisy studium nie mogą bowiem świadczyć o tym, że rada gminy wykroczyła poza fazę »wstępną« procesu planistycznego. O ile ustalenia mpzp powinny być w miarę szczegółowe, o tyle treść studium powinna być formułowana w sposób bardziej ogólny". Tak sformułowane uzasadnienie oznacza, że decyzja o wyłączeniu spornego terenu spod zabudowy nie musiała być wcześniej zapisana w studium gminy, aby mogła być później zapisana w planie miejscowym. Poza tym NSA uznał, że jeśli tereny objęte planem nie zostały przewidziane w studium pod zabudowę, „to nie można skutecznie twierdzić, iż wprowadzony w planie miejscowym zakaz zabudowy narusza ustalenia studium" (*Wyrok NSA*… 2014). Przytoczony przykład świadczy o determinacji władz samorządowych i Rady Gminy Stęszew w dążeniu do uchwalenia planu, który pozwala zachować i wzmocnić ochronę terenów cennych pod względem przyrodniczym i krajobrazowym. Jest dowodem na realną, a nie tylko deklaratywną ochronę tych walorów.

Podsumowanie i wnioski

Położenie gmin podmiejskich i ich powiązania z miastami są czynnikami determinującymi strategię ich rozwoju. Poddane badaniom trzy podpoznańskie gminy spełniają podstawowe kryteria zapewniające im osiągnięcie sukcesu gospodarczego. W zakresie lokalizacji należą do nich: bliskie sąsiedztwo dynamicznie rozwijającego się centrum aglomeracji, dobra obsługa komunikacyjna, występowanie na ich obszarze cennych i atrakcyjnych zasobów przyrodniczych i kulturowych (Bański 2014).

Polityka przestrzenna tych gmin w znacznym stopniu zorientowana jest na realizację potrzeb ze strony ośrodka miejskiego, jako odbiorcy i konsumenta zasobów i dóbr oferowanych przez wiejską przestrzeń oraz przez krajobraz, będący syntezą elementów przyrodniczych i kulturowych. Zasoby te dostrzegane są jako potencjał rozwojowy i warunek sukcesu gospodarczego gmin, co znajduje wyraz w dokumentach strategicznych i planistycznych. Jednakże sposób korzystania z nich w praktyce gospodarowania przestrzenią

gmin często wskazuje na brak świadomości (lub ignorowanie) faktu, że są to zasoby ograniczone i nieodnawialne, a także budzi obawy co do trwałości i stabilności struktur przyrodniczych i krajobrazowych. Polityka przestrzenna, której wyznacznikiem jest utrwalanie obecnych procesów urbanizacyjnych, postępująca zmiana użytkowania gruntów rolniczych i traktowanie ich przede wszystkim jako zasobu terenów dla zabudowy, przynosi doraźne korzyści finansowe, ale w ujęciu długoterminowym osłabia lokalny potencjał rozwojowy. Nie są doceniane niematerialne, pozaprodukcyjne walory krajobrazu rolniczego, który oferuje miejskim użytkownikom kontakt z otwartą przestrzenią, rozległe widoki, możliwość doświadczania różnorodności natury oraz poznawania historii i lokalnej tradycji zapisanych w jego formach architektonicznych i przestrzennych. Wsie podmiejskie powinny wykorzystywać swój potencjał, budując alternatywne strategie rozwojowe oparte na ich odrębności w stosunku do przestrzeni miejskiej oraz na specyfice krajobrazowej – przyrodniczej i kulturowej (Kowicki 1997).

Przeprowadzone badania wykazały wyraźne różnice w sposobie prowadzenia polityki przestrzennej poszczególnych gmin w kontekście zachowania posiadanych zasobów. Gmina Dopiewo postrzega swoje szanse rozwoju głównie w wykorzystaniu bliskiego sąsiedztwa miasta i korzystnych uwarunkowań komunikacyjnych, co pociąga za sobą strategię przyciągania nowych mieszkańców i inwestorów (firm deweloperskich) oraz przeznaczania dużych obszarów pod zabudowę mieszkaniową i produkcyjno-magazynową. Krajobraz traktowany jest przede wszystkim jako atrakcyjne otoczenie, podnoszące wartość terenów pod zabudowę, a cenne przyrodniczo obszary jako bariery dla zainwestowania. Deklarowane we wstępnej części studium gminy „zachowanie i podniesienie walorów istniejącego środowiska kulturowego" ma charakter postulatywny i nie znajduje potwierdzenia w dalszych zapisach kierunkowych dotyczących rozwoju przestrzennego. Sformułowania zawarte w studium gminy Tarnowo Podgórne stwarzają szansę na zachowanie oraz właściwe wykorzystanie istniejących zasobów, czego wyrazem są m.in. zalecenia dotyczące ochrony krajobrazu rolniczego czy wprowadzenia zakazu zabudowy na części terenów rolniczej przestrzeni produkcyjnej i zwiększenia lesistości terenu. Tym niemniej, obserwacja zjawisk przestrzennych na obszarze obu gmin, potwierdzona przeprowadzonymi analizami zmian użytkowania w strefach o najwyższych walorach przyrodniczych i krajobrazowych, wskazuje na rozbieżności między deklaracjami a praktyką gospodarowania przestrzenią. Studium gminy Stęszew zakłada znaczne ograniczenie powierzchni nowych terenów zabudowanych, w porównaniu z dwiema pozostałymi gminami. Ma na to wpływ z pewnością występowanie w granicach gminy obszarowych form ochrony przyrody o randze krajowej, ale w studium wyznaczono również przebieg lokalnych korytarzy ekologicznych oraz strefy cenne przyrodniczo, postulowane do objęcia nowymi formami ochrony. Poza zapisami strategicznymi, o świadomości wartości posiadanych zasobów przyrodniczych i krajobrazowych świadczą praktyczne działania władz gminy podjęte dla ochrony cennych terenów poddanych presji inwestycyjnej.

Na podstawie analizy dokumentów planistycznych będących wyrazem założeń polityki przestrzennej, prowadzonej przez gminy oraz wybranych przypadków studialnych, sformułowano następujące wnioski:

- Przyjęta strategia dotycząca prowadzenia polityki krajobrazowej w aglomeracji poznańskiej znalazła odbicie w studiach kierunków i zagospodarowania przestrzennego wszystkich badanych gmin, o czym świadczą zapisy w dokumentach, mówiące o znaczeniu zasobów krajobrazowych dla rozwoju gmin i konieczności ich ochrony.

- W przypadku Dopiewa i Tarnowa Podgórnego zapisy w studiach dotyczące ochrony zasobów krajobrazowych stanowią w znacznej mierze deklaracje, a nie znajdują zastosowania w sposobie dyspozycji przestrzennej poszczególnych form zagospodarowania terenu oraz w realnych działaniach związanych z prowadzeniem polityki przestrzennej, co potwierdza przeprowadzona analiza zmian w użytkowaniu terenu w sąsiedztwie kompleksu leśnego i jeziora, uznanych przez gminy za cenne zasoby.
- Praktyka prowadzenia polityki przestrzennej w gminie Stęszew jest w większym stopniu zgodna z deklaracjami dotyczącymi ochrony zasobów krajobrazowych, zawartymi w studium, niż ma to miejsce w przypadku pozostałych gmin. Władze samorządowe Stęszewa umiejętnie posługują się instrumentami planistycznymi w celu osiągnięcia założonych celów, o czym świadczy przytoczony przykład.

Przeanalizowane dokumenty planistyczne nie świadczą o dążeniu gmin do osiągnięcia spójności w zakresie polityki przestrzennej dotyczącej zasobów krajobrazowych. Wnioski z badań prowadzą do szeregu postulatów dotyczących prowadzenia polityki przestrzennej przez gminy w zakresie racjonalnego i zrównoważonego gospodarowania zasobami krajobrazowymi. Wskazują na konieczność podjęcia działań zmierzających do podniesienia zarówno świadomości wartości zasobów krajobrazu rolniczego, jak też świadomości ich zagrożeń na skutek niewłaściwego gospodarowania przestrzenią. Niezbędne jest tworzenie skutecznych metod i narzędzi dla ich zachowania oraz właściwego wykorzystania jako trwałych zasobów rozwoju lokalnego w gminach podmiejskich. Planowanie przestrzenne jest wyposażone w odpowiednie, prawnie umocowane instrumenty, którymi są studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. W praktyce jednak te instrumenty okazują się nieskuteczne lub źle wykorzystywane. Brak wszechstronnego rozpoznania i wieloaspektowej oceny zasobów, deklaratywne, a nawet sprzeczne zapisy w studiach gmin, fragmentaryczność opracowań planistycznych, a także praktyka prowadzenia inwestycji w oparciu o decyzje administracyjne, przyczyniają się do dezintegracji przestrzeni i deformacji krajobrazu (Böhm 2008). Właściwe wykorzystanie zasobów krajobrazowych w strefie podmiejskiej dotyczy kilku aspektów: 1) kreowania polityki przestrzennej – poszukiwania równowagi między długoterminową wizją a doraźnymi rozwiązaniami i decyzjami lokalizacyjnymi, 2) wzmacniania świadomości decydentów w zakresie ograniczoności i nieodnawialności zasobów, 3) stosowania spójnych zapisów w dokumentach planistycznych i ich wdrażania w procesie zarządzania zasobami, 4) współpracy na poziomie samorządów lokalnych, niezbędnej dla ochrony struktur krajobrazowych przekraczających granice administracyjne.

Literatura

Baranowski A., 2002, *Koncepcja partnerstwa „miasto-wieś”*, [w:] E. Raszeja (red.), *Obszary wiejskie – problemy, projekty, wizje*, Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, Poznań, s. 32–44.

Bański J., 2008, *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś*, [w:] A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 29–43.

Bański J., 2014, *Sukces społeczno-gospodarczy w obszarach metropolitalnych – rola współpracy miejsko-wiejskiej*, [w:] M. Dej, K. Janas, O. Wolski (red.), *Współpraca miejsko-wiejska w Polsce. Uwarunkowania i potencjał*, Instytut Rozwoju Miast, Kraków, s. 47–56.

Böhm A., 2008, *Skuteczność istniejących w Polsce instrumentów prawnych*, Czasopismo Techniczne, Architektura, 1-A, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, s. 137–146.

Głębocki B., 2008, *Zmiany w strukturze własnościowej i użytkowaniu gruntów w Poznaniu i jego strefie podmiejskiej*, [w:] T. Kaczmarek, A. Mazgajski (red.), *Powiat poznański. Jakość przestrzeni i jakość życia*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 177–192.

Halamska M., 2006, *Polska: nowy kształt relacji wieś-miasto,* Roczniki Socjologii Wsi, 26, s. 138–162.

Kowicki M., 1997, *Wieś przyszłości jako alternatywa osadnicza Miasta*, Monografia, 242, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.

Raszeja E., 2006, *Quo vadis civitas? – A rus. Przestrzenno-krajobrazowe aspekty procesów suburbanizacji w obszarze metropolitalnym Poznania*, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, 6, Architektura i Urbanistyka, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań, s. 49–56.

Raszeja E., 2008, *Ochrona krajobrazu kulturowego w teorii i praktyce zarządzania przestrzenią*, [w:] K. Zimniewicz (red.), *Bariery w zarządzaniu parkami krajobrazowymi w Polsce*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 49–67.

Raszeja E., **Wilkaniec A.**, dr **Mezer E.**, 2010, *Krajobraz i dziedzictwo kulturowe wsi w aglomeracji poznańskiej*, Biblioteka Aglomeracji Poznańskiej, 3, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

Raszeja E., 2013, *Ochrona Krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań.

Strategia rozwoju aglomeracji poznańskiej – metropolia Poznań 2020, 2011, Centrum Badań Metropolitalnych UAM, Poznań.

Staszewska S., 2012, *Przekształcenia urbanistyczne osiedli wiejskich strefy podmiejskiej dużego Miasta*, Barometr Regionalny, Analizy i Prognozy, 4, s. 53–68.

Szczepańska M., **Wilkaniec A.**, 2014, *Przekształcenia krajobrazu kulturowego wybranych wsi strefy podmiejskiej Poznania,* Studia Obszarów Wiejskich, 35, s. 45–60.

Świderski A. 2007, *Geoinformacyjne modele prognozowania użytkowania ziemi*, Prace Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.

Wójcik M., 2013, *Przemiany społeczno-przestrzenne osiedli wiejskich. Studium przypadku Łódzkiego Obszaru metropolitalnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Materiały źródłowe i dokumenty

Gmina Dopiewo studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego z naniesieniem zmiany studium w formie ujednoliconego tekstu, t. *Kierunki,* t. *Uwarunkowania, zaktualizowane uchwałą Rady Gminy Nr XLIII/308/13 z dnia 25 lutego 2013 r.,* Wojewódzkie Biuro Planowania Przestrzennego w Poznaniu, Krzysztof Cesar Planowanie Przestrzenne i Drogownictwo w Poznaniu.

Mapa topograficzna w skali 1:25000, 1979, 422.24 Dopiewo, 422.22 Przeźmierowo, zdjęcie topograficzne 1977 r., Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa.

Messtichbtatt, 1940–44, mapy stolikowe w skali 1:25000, założone w latach 1890–92, Dabrowka (sekcja 3666), Buk (sekcja 3665), Sady (sekcja 3556), Gr. Gay (sekcja 3565) http://mapy.amzp.pl/maps.shtml (dostęp w lutym 2016)

Ortofotomapa, 2014,dostępna online w bibliotekach programu ArcGIS.

Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Stęszew 2010, załącznik do uchwały nr XXXIX/370/2010 Rady Miejskiej Gminy Stęszew z dnia 28 września 2010 r.

Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Stęszew, 2014, załącznik do uchwały nr XXXIX/333/2014 Rady Miejskiej Gminy Stęszew z dnia 11 września 2014 r.

Tarnowo Podgórne Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego, część A. *Analiza w zakresie uwarunkowań zagospodarowania przestrzennego,* część B. *Kierunki Zagospodarowania przestrzennego,* 2011, załącznik do Uchwały Nr XII/134/2011 Rady Gminy Tarnowo Podgórne z dnia 21 czerwca 2011 roku.

Uchwała Nr XIV/113/2011 Rady Miejskiej Gminy Stęszew z dnia 28 grudnia 2011 r. w sprawie: miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla fragmentów miejscowości Tomice i Mirosławki położonych w obrębach geodezyjnych Tomice, Mirosławki i Rybojedzko, gmina Stęszew.

Wyrok NSA z 2014–11–19, http://www.orzeczenia-nsa.pl/wyrok/ii-osk-1014–13/miejscowy_plan_zagospodarowania_przestrzennego_skargi_na_uchwaly_rady_gminy_w_przedmiocie_art_i/2bf5228.html (dostęp w marcu 2016)

Summary

Natural and landscape resources may provide an important basis for the development of rural communities. Intense urbanization of suburban areas makes them more exposed to rapid loss of these resources than in the case of units located peripherally. In this context, the identification of the existing values in the suburban communes as well as their protection with the use of planning tools seem to be more important. The aim of this study was to identify the level of awareness of landscape resources in the communes of the Poznań agglomeration and confrontation between methods of space management and provisions in municipal spatial policy documents. As an example three communes were selected: Dopiewo, Tarnowo Podgórne and Stęszew - located in the western part of the Poznan County, in the area of intensive development of suburban settlements. The paper focused on the analysis of natural and landscape resources, with particular emphasis on forest areas and water reservoirs. Research was undertaken to recognize changes in the land use model and its dynamics in the vicinity of these areas, which in communes' spatial planning documents are often described as the most valuable from the point of view of existing resources. There were clearly defined differences in the spatial policies of individual communes in the context of the conservation of these resources.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH
2017, tom 45, s. 125–140
https://doi.org/10.7163/SOW.45.7

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

Zasoby lokalne w planowaniu przestrzennym centrum wsi – studium przypadku Rokietnicy

Local resources in spatial planning – case study of Rokietnica

Bartosz WOJTYRA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
ul. B. Krygowskiego 10, 61-680 Poznań
bwojtyra@amu.edu.pl

Zarys treści: Celem pracy jest wskazanie znaczenia ziemi jako zasobu lokalnego w rozwoju wsi, zwłaszcza w kontekście zarządzania nią i prowadzonej polityki przestrzennej. Poprzez identyfikację i charakterystykę uwarunkowań oraz samego przebiegu procesu planowania przestrzennego nowego centrum miejscowości Rokietnica, będącej ośrodkiem administracyjnym gminy wiejskiej w powiecie poznańskim, przedstawiono złożoność i wagę strategicznego podejścia do zarządzania przestrzenią na obszarze wiejskim w strefie podmiejskiej. Dzięki przeprowadzonej analizie procesu kształtowania nowej przestrzeni centrum wsi przedstawiono cele wdrożenia, a także czynniki sprzyjające oraz bariery napotykane podczas realizacji projektu. Jednocześnie w pracy wskazano dobre praktyki w zarządzaniu zasobami lokalnymi i polityce przestrzennej gminy wiejskiej.
Do podjęcia badań w oparciu o casus Rokietnicy skłoniło charakterystyczne położenie gminy i w związku z tym zmiana charakteru analizowanej wsi oraz świadome i kompleksowe podejście do planowania przestrzennego przez władze samorządowe. Warta odnotowania jest rozbudowana współpraca na linii: mieszkańcy – władze lokalne – przedstawiciele środowiska naukowego – urbaniści/architekci, która pojawiła się podczas opracowywania koncepcji zagospodarowania przestrzeni, a także zastosowanie innowacyjnych technik konsultacji społecznych, prezentacji założeń projektowych oraz skala przedsięwzięcia i uwarunkowania procesu.

Słowa kluczowe: zasoby lokalne, planowanie przestrzenne, Rokietnica, wieś urbanizująca się.

Wstęp

Współczesna problematyka badań dotycząca geografii wsi związana jest ze zmniejszeniem znaczenia rolnictwa jako źródła dochodów ludności wiejskiej, czego efektem jest m.in. ewolucja nowych funkcji na tych obszarach (Wójcik 2011). Tego typu przemiany szczególnie dotyczą terenów wiejskich leżących w bezpośrednim sąsiedztwie dużych ośrodków miejskich i ich aglomeracji, a więc w tzw. strefie podmiejskiej (m.in. Kołodziejczak 2008; Falkowski 2009; Staszewska 2013). Według nomenklatury, która pojawia się u J. Wilkina (2007, za: *Rural*… 1997) tereny te są kategoryzowane jako zintegrowane obszary wiejskie. Zgodnie z definicją wykazują one silne funkcjonalne powiązanie z miastami, a ich cechą charakterystyczną jest wzrost liczby mieszkańców w wyniku migracji ludności z miast.

Zjawisko to jest nieodłącznym elementem i skutkiem procesu suburbanizacji. Rezultatem przekształceń jest zmiana struktur przestrzennych (np. zagęszczanie i wzrost intensywności zabudowy) oraz stopniowe wypełnianie się tkanki ruralistycznej zabudową niezwiązaną z produkcją rolniczą (wzrost znaczenia terenów mieszkaniowych i usługowych), a więc jej urbanizacja.

Wspomniane procesy mają często przebieg niekontrolowany, czego efektem jest chaotyczny rozwój zabudowy. Wsie tracą wiejski charakter, ale nie zyskują też jednoznacznie miejskiego. Stają się mozaikowatą hybrydą bez wyraźnie zarysowanej koncepcji, zbitką osiedli mieszkaniowych (o różnej intensywności bez odpowiednio zaplanowanej infrastruktury technicznej) i terenów o funkcjach przemysłowych, rolniczych czy obszarów o wysokich walorach przyrodniczych. Ziemia staje się ważnym elementem gry rynkowej, a przecież stanowi ona jeden z podstawowych zasobów lokalnych, na bazie którego powinno się budować zrównoważony rozwój danej jednostki terytorialnej, tak aby służyła podniesieniu jakości życia zarówno obecnym, jak i przyszłym pokoleniom. Zarządzanie nią powinno odbywać się z poszanowaniem zasad planowania przestrzennego, a przede wszystkim z uwzględnieniem rozwoju zrównoważonego i ładu przestrzennego (Parysek 2006; *Ustawa*… 2003), zwłaszcza że jest to element przestrzeni, a więc dobra rzadkiego (Domański 2002). Ziemia jest zasobem lokalnym rozumianym jako grunt budowlany i powierzchnia biologicznie czynna, a więc w tym przypadku jest materialnym czynnikiem będącym podstawą rozwoju lokalnego, elementem potencjału wewnętrznego badanego obszaru, często decydującym o jego powodzeniu (Parysek 2001; Bański 2016; Kołodziejczak 2016).

Cel, postepowanie badawcze i zakres pracy

Głównym celem pracy jest wskazanie znaczenia ziemi jako zasobu lokalnego w rozwoju wsi, zwłaszcza w kontekście zarządzania nią i prowadzonej polityki przestrzennej. Poprzez identyfikację i charakterystykę uwarunkowań oraz samego przebiegu procesu planowania przestrzennego nowego centrum miejscowości Rokietnica przedstawiono złożoność i wagę strategicznego podejścia do zarządzania przestrzenią na obszarze wiejskim w strefie podmiejskiej. Dzięki przeprowadzonej analizie procesu kształtowania nowej przestrzeni centrum wsi, przedstawione zostaną czynniki sprzyjające oraz bariery napotykane podczas jego realizacji, a także cele jego wdrożenia. Jednocześnie w pracy, mając za wzór wspominane studium przypadku, wskazano dobre praktyki w zarządzaniu zasobami lokalnymi w kontekście polityki przestrzennej gminy wiejskiej.

Postępowanie badawcze składało się z następujących etapów:

- analizy dotychczasowych działań samorządu lokalnego w zakresie polityki przestrzennej i planowania przestrzennego centrum gminy Rokietnica, tj. analizy i oceny zapisów studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego w zakresie przedmiotowego obszaru, a także zapoznano się z miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego dla sąsiadujących terenów;
- przeprowadzenia wizji lokalnej terenu wraz z dokumentacją fotograficzną;
- analizy materiałów kartograficznych udostępnionych przez Urząd Gminy Rokietnica oraz dostępnych na stronach internetowych;

- udziału w otwartych konsultacjach społecznych dotyczących projektu zagospodarowania centrum Rokietnicy oraz posiedzeniu Komisji Rady Gminy Rokietnica, w czasie której obradowano w przedmiotowym zakresie oraz sesji Rady Gminy Rokietnica, na której podjęto decyzję o przystąpieniu do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (mpzp) dla omawianego obszaru;
- analizy projektu *Wielowariantowej analizy i symulacji zagospodarowania przestrzennego centrum Rokietnicy* (2015) zawierającego proponowane koncepcje zagospodarowania przestrzennego oraz analizy uwarunkowań autorstwa Biura Projektowego Armageddon z Poznania, sporządzone przy wsparciu pracowników naukowych Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie oraz Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego w Bydgoszczy;
- analizy wyników ankiety przeprowadzonej wśród mieszkańców Rokietnicy przez Centrum Badań Metropolitalnych UAM w Poznaniu w ramach tworzonego innowacyjnego „Geoportalu wspierającego partycypację społeczną w planowaniu przestrzennym" finansowanego jako projekt badawczy z budżetu Narodowego Centrum Badań i Rozwoju (nr projektu: PBS3/A9/39/2015).

Do podjęcia badań w oparciu o casus Rokietnicy skłoniło charakterystyczne położenie gminy w strefie podmiejskiej aglomeracji poznańskiej i w związku z tym zmiana charakteru analizowanej wsi oraz świadome, kompleksowo zaprojektowane podejście do planowania przestrzennego przez władze samorządowe. Warte odnotowania jest również pojawienia się w ramach opracowywania koncepcji zagospodarowania przestrzeni rozbudowanej współpracy na linii: mieszkańcy – władze lokalne – przedstawiciele środowiska naukowego – urbaniści/architekci, a także zastosowanie innowacyjnych technik konsultacji społecznych, prezentacji założeń projektowych oraz skala przedsięwzięcia i uwarunkowania procesu.

Teren rozpatrywany jako studium przypadku znajduje się w gminie Rokietnica leżącej w północno-zachodniej części powiatu poznańskiego (ryc. 1). Zgodnie z *Planem Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Wielkopolskiego* (2010) została ona zaliczona do Obszaru Funkcjonalnego Miasta Poznania, należy również do Stowarzyszenia Metropolia Poznań. W wielu innych opracowaniach poświęconych delimitacji polskich obszarów metropolitalnych Rokietnica jako bezpośredni sąsiad miasta Poznania jest zaliczana do tzw. aglomeracji poznańskiej (m.in. Parysek 2008; *Strategia*… 2013; *Studium*… 2013; *Koncepcja*… 2014).

Powierzchnia gminy wynosi 79,31 km², sama miejscowość Rokietnica zajmuje około 6,77 km^2, natomiast analizowany teren to nieco ponad 0,12 km^2 (12 ha).

Obszar będący studium przypadku jest w zdecydowanej części niezagospodarowany. Znajduje się w ścisłym, geometrycznym centrum wsi, pomiędzy ważnymi szlakami komunikacyjnymi. W pobliżu znajduje się dworzec kolejowy, obiekty użyteczności publicznej, takie jak szkoła, kościół, hala sportowa (ryc. 2).

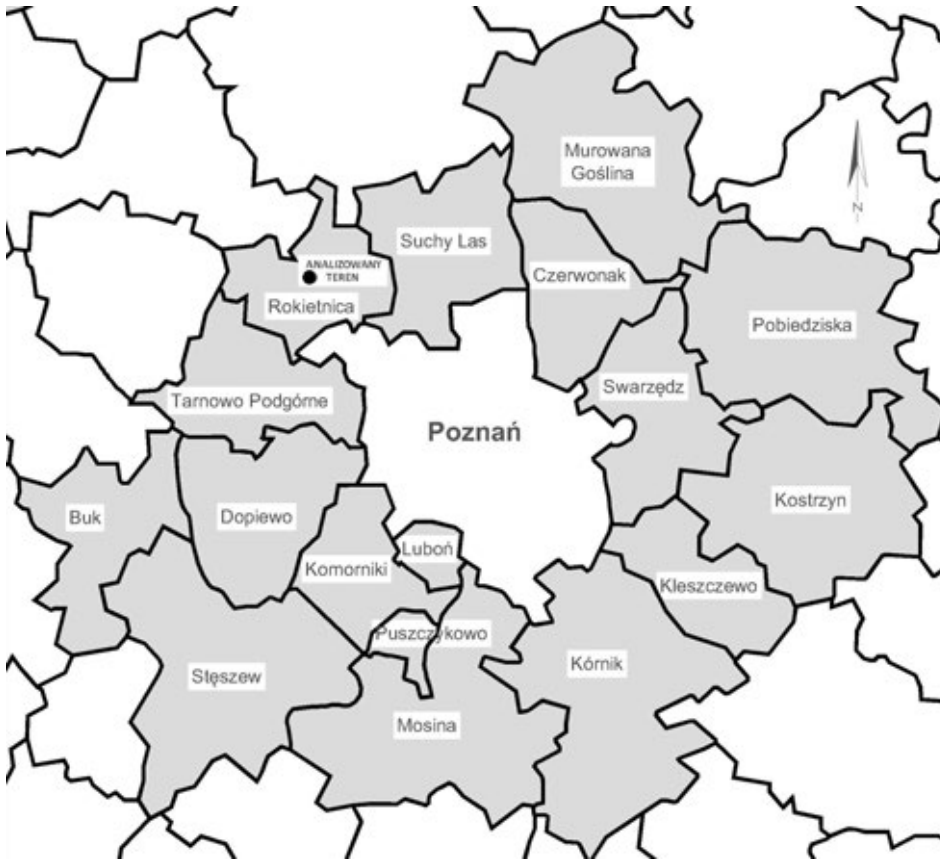

Ryc. 1. Położenie gminy Rokietnica i analizowanego terenu
Źródło: opracowanie własne.
Location of the Rokietnica commune and area under analysis
Source: own elaboration.

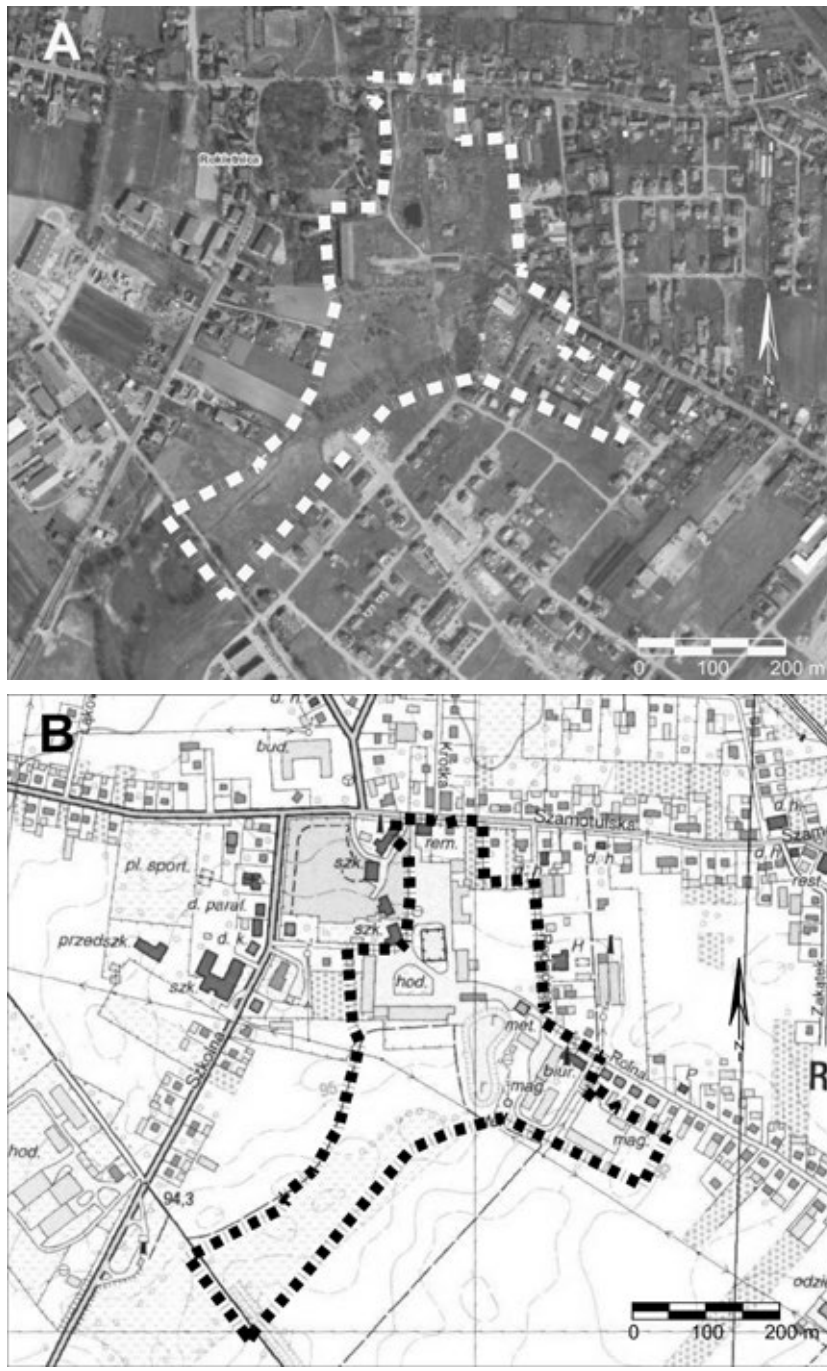

Ryc. 2. Położenie zagospodarowywanego centrum Rokietnicy na ortofotomapie (A) i mapie topograficznej (B)
Źródło: opracowanie Biuro Projektowe Armageddon.
Location of the developed Rokietnica centre on an orthophotomap (A) and a topographic map (B)
Source: own study of Armageddon Biuro Projektowe.

Kierunki rozwoju przestrzennego w zintegrowanych obszarach wiejskich a zasoby lokalne

Znaczące w skali gminy wsie położone w obrębie dużych miast zmieniają swój charakter i tracą wiele z wiejskiego charakteru. Wsie podmiejskie są szczególnym przypadkiem obszarów wiejskich, na których stopniowo zanika funkcja rolnicza. Bliskość miasta, a więc większego rynku pracy i udogodnień, jest przyczyną znaczących przemian w zagospodarowaniu przestrzennym (Liszewski 1985). Podstawowe przekształcenia ziemi na obszarach wiejskich znajdujących się w strefie podmiejskiej dotyczą struktury jej użytkowania, ale także m.in. skali, architektury i funkcji zabudowy, wielkości działek, gęstości sieci dróg (Kacprzak i Staszewska 2008). J. Bański (2008) stwierdza, że tereny te nie powinny być wprost klasyfikowane jako obszary wiejskie, a odrębnie jako strefa podmiejska, a ciągłość pomiędzy tym, co charakteryzujemy jako miasto, a tym co nazywamy jednoznacznie wsią, wskazuje nazywać terminem „kontinuum miejsko-wiejskie".

Zgodnie z teorią wielofunkcyjnego rozwoju centra ośrodków wiejskich wypełniają się funkcjami pozarolniczymi, w tym przede wszystkim drobnymi usługami i rzemiosłem (Kostrowicki 1976; Kłodziński 1996; Rosner 2001). Idea ta może być rozpatrywana w płaszczyźnie funkcjonalo-przestrzennej, ponieważ wprowadzane nowe funkcje nieuchronnie wiążą się ze zmianą sposobu zagospodarowania (Czarnecki 2005). Efektem procesu jest kształtowanie przestrzeni publicznych typowych dla małych miasteczek czy dzielnic dużych miast.

Stopniowe przekształcanie się wsi w miasto nazywamy procesem jej urbanizacji. Według D. Sokołowskiego (2005, za: Staszewska 2013) można go rozpatrywać w dwóch ujęciach. Omawiany przypadek dotyczy podejścia drugiego, ogólniejszego, czyli *sensu largo*. W tym ujęciu urbanizacja nie prowadzi do pełnej „miejskości" danej wsi, a jest jedynie konsekwencją odejścia od rolniczych źródeł utrzymania ludności. Rezultaty widoczne są w sferze społecznej (upowszechnienie się miejskiego stylu życia), ekonomicznej (pozarolnicze źródła dochodu), demograficznej (zmiana struktury ludności), morfologicznej (zabudowa niewiejska) i infrastrukturalno-technicznej (wyposażenie osiedli).

Co ważne z punktu widzenia realizowanej pracy, urbanizacja wsi wymaga harmonijnego wkomponowania w jej przestrzeń punktu centralnego, wykształcenia miejsca, które odgrywałoby rolę rynku, placu, na którym organizowałoby się życie społeczne (Czernik i Zimnicka 2007). Pozwoli to uniknąć sytuacji, w której wieś podmiejska staje się zbiorem odrębnych osiedli mieszkaniowych stanowiących enklawy i negatywnie wpływających na tożsamość miejsca. Według K. Heffnera (2015) społeczeństwo staje się coraz bardziej wymagające w stosunku do miejsca zamieszkania. Ponadto stwierdza on, że w niedalekiej przyszłości obszary wiejskie będą rozwijały formy zagospodarowania przyczyniające się do wzrostu gospodarczego, ale także podniesienia atrakcyjności wsi jako miejsca zamieszkania.

Omawiany w pracy projekt nosi w sobie znamiona procesu odnowy wsi, który według W. Idziaka i R. Wilczyńskiego (2013, s. 4) stanowi „kierunek rozwoju obszarów wiejskich łączący w sobie szacunek dla tradycji z potrzebą szukania miejsca dla wsi w zmieniającym się świecie. Odnowa wsi jest procesem, stałym dopasowywaniem się do społecznych i gospodarczych, wewnętrznych i zewnętrznych zmian. Prowadzić powinna do całościowego kształtowania warunków życia mieszkańców wsi.". Ponadto, jak zaznaczają autorzy, zakres odnowy wsi jest ujmowany m.in. w obszarze wizerunkowo-budowlano-przestrzennym

(budownictwo, mieszkalnictwo, obraz wsi, ruch uliczny, komunikacja, infrastruktura, publiczne tereny zielone, kształtowanie krajobrazu).

Przykłady realizacji projektów będących wyrazem dobrych praktyk w zagospodarowaniu przestrzeni wiejskiej przedstawia w swojej pracy m.in. J. Krzyżaniak (2012). Prezentując prace laureatów konkursu „Przyjazna wieś", zwraca ona uwagę na konieczność podejmowania działań służących poprawie w równym stopniu stanu infrastruktury technicznej oraz społecznej. Zauważa ponadto, że wieś staje się zarówno pożądanym miejscem zamieszkania, jak i pracy oraz wypoczynku. Dobre projekty zatem łączą w sobie zaspokajanie tych podstawowych potrzeb ludzkich. Na terenie wsi, zwłaszcza podmiejskich, powinny znajdować się przestrzenie publiczne służące mieszkańcom i spełniające funkcje inne niż mieszkaniowe.

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, że rozwój przestrzenny obszarów wiejskich w strefie podmiejskiej napotyka również istotne bariery (które zostaną przedstawione w dalszej części studium przypadku), czasami przeważające nad zainteresowaniem inwestycyjnym, wynikające z niekontrolowanego zjawiska suburbanizacji. Należą do nich:

- bariery demograficzno-społeczne – brak integracji społeczeństwa rdzennego i napływowego oraz niepokojąca sytuacja demograficzna związana z trendami ogólnopolskimi;
- bariery infrastrukturalne – infrastruktura techniczna „nienadążająca" za rozwojem zabudowy;
- bariery przyrodnicze – obecność obszarów chronionych z zakazem zabudowy, wysoka bonitacja gleb;
- bariery prawne – chaotyczność i niespójność polskiego systemu planowania przestrzennego;
- gospodarcze oraz ekonomiczno-finansowe – rozdrobnienie gospodarstw, niska renta położenia, poziom dofinansowania gmin itd.;
- administracyjne i przestrzenne – prowadzona lokalna polityka przestrzenna (Staszewska 2009).

Zadaniem władz samorządowych jest dbać, aby zmiana wywołana suburbanizacją zachodziła w sposób uporządkowany i niewywołujący konfliktów przestrzennych. Do tego niezbędna jest świadomość zachodzących procesów oraz zrozumienie znaczenia zasobów lokalnych.

Uwarunkowania planowania przestrzennego centrum Rokietnicy

Rokietnica jest intensywnie rozwijającą się gminą. Świadczy o tym regularny przyrost liczby ludności czy prowadzone na jej terenie rozliczne inwestycje gospodarcze, infrastrukturalne i mieszkaniowe. Położenie gminy w bezpośrednim sąsiedztwie Poznania niejako wymusza na tym terenie jego intensywny rozwój przestrzenny i gospodarczy, a co za tym idzie konieczność dostosowania się do wymagań narzucanych przez otoczenie. Zmiany mają charakter ilościowy: więcej mieszkańców, więcej zabudowy, więcej inwestycji. Rosnąca liczba użytkowników przestrzeni powoduje, że konieczne są również zmiany jakościowe.

Na koniec 2016 r. w gminie Rokietnica zamieszkiwało 16 018 osób, natomiast w miejscowości Rokietnica, która pełni funkcję centrum administracyjno-gospodarczego gminy,

około 5 000 mieszkańców. Od lat 90. XX w. notowany był sukcesywny wzrost liczby ludności zarówno gminy, jak i samej miejscowości Rokietnica. Od początku XXI w. wartość ta podwoiła się, co jest wynikiem migracji zewnętrznych wywołanych m.in. nasilonym ruchem inwestycyjnym w aglomeracji poznańskiej. Rokietnica staje się swoistą „sypialnią aglomeracyjną" Poznania (Barełkowski 2010). A. Rosner (2012, s. 57), tworząc typologię obszarów wiejskich zmniejszających i zwiększających zaludnienie, zakwalifikował gminę Rokietnica do typu 4, tj. koncentrującego ludność wiejską. Charakteryzuje się ona spełnianiem jednocześnie trzech kryteriów: „przyrostu liczby ludności w okresie 2002–2008 o co najmniej 20‰, niskiego udziału ludności w wieku poprodukcyjnym (mniej niż 14%) oraz dodatniego salda migracji wewnętrznych (o skali co najmniej 2 osoby na 1 tys. mieszkańców) w skali roku". Wśród przyczyn zjawiska suburbanizacji w aglomeracji poznańskiej, czego skutkiem jest zasiedlanie Rokietnicy, upatruje się m.in. spadek znaczenia funkcji mieszkaniowej centrum Poznania powodujący odpływ ludności z tego obszaru (Staszewska 2008).

Wzrost gospodarczy powinien iść w parze z racjonalną gospodarką przestrzenną, tak aby wzmacnianie niezależności ekonomicznej nie odbyło się kosztem nieracjonalnego wykorzystania i degradacji zasobów lokalnych. Otwarcie gminy na osiedlanie się nowych mieszkańców, często związanych wcześniej z ośrodkiem aglomeracyjnym, skutkuje potrzebą wytworzenia przestrzeni, która byłaby miejscem jednocześnie integracji społeczności lokalnej oraz napływowej, a także spełniała odrębnie oczekiwania jednych i drugich (Czernik i Zimnicka 2007). Zagospodarowanie centrum Rokietnicy ma dla tej kwestii kluczowe znaczenie. Przestrzeń omawianej miejscowości nie ma silnie wykształconego miejsca, które ogniskowałoby w kontekście przestrzennym życie społeczne oraz gospodarcze i stanowiłoby o nowym współczesnym charakterze tej wsi (*Rokickie Wiadomości*… 2015). Budowa kolejnego osiedla ekstensywnego, oderwanego od struktury wsi nie stanowiłaby w tym przypadku panaceum, wręcz przeciwnie mogłaby prowadzić do pogłębiania się barier wśród rosnącej populacji Rokietnicy.

Głównym celem przyświecającym władzom w trakcie prac nad tworzeniem nowego centrum Rokietnicy było wykorzystanie niezagospodarowanych zasobów ziemi o wartościowej lokalizacji poprzez wykształcenie przestrzeni publicznej będącej wizytówką gminy, która zintegrowałaby mieszkańców, pozwoliłaby na stworzenie miejsca spotkań czy rozwoju nowych funkcji gospodarczych, przede wszystkim drobnej przedsiębiorczości. Ponadto realizacja założeń jest dążeniem do zmiany charakteru samej wsi, jej wyraźnej urbanizacji poprzez uzupełnienie tkanki ruralistycznej zabudową o cechach typowo małomiejskich. Budowa centrum ma być racjonalną odpowiedzią na zaistniałe trendy. Przygotowaną i przemyślaną reakcją, którą umożliwi częściową kontrolę nad galopującą suburbanizacją. Dodatkowo realizacja koncepcji zaktywizuje obszar zaniedbany, wymagający rewitalizacji, dzięki bezpośredniemu połączeniu w jego obrębie kilku ważnych szlaków komunikacyjnych. Kompleksowe zagospodarowanie przy odpowiednich nakładach będzie skutkować rozwojem infrastruktury, cennych terenów zieleni czy placów. Wreszcie budowa centrum opartego o intensywne funkcje mieszkaniowo-usługowe pozwoliłaby na zwiększenie atrakcyjności samej miejscowości – ośrodka gminnego i w rezultacie przyjęcie znacznej grupy nowych mieszkańców, również dzięki nowo powstałym miejscom pracy. Pośrednim skutkiem realizacji samego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego będzie wzrost wartości gruntów, w tej chwili nieużytkowanych, a w przyszłości stanowiących obszar silnie, ale bezkonflikto-

wo zaplanowany i zagospodarowany, o korzystnej lokalizacji, co jednocześnie pozwoli uniknąć powstania rozproszonej, chaotycznej zabudowy, będącej efektem wydawanych niespójnych decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu w pozostałych częściach miejscowości.

Prace nad wyprzedzającą procedurę uchwalenia mpzp koncepcją zagospodarowania przestrzennego centrum Rokietnicy rozpoczęto w połowie 2015 r. Należy jednak zaznaczyć, że idea realizacji tego projektu powstała znacznie wcześniej. Możliwość kontynuacji wstępnych założeń była możliwa przede wszystkim dzięki temu, że gmina jest zarządzana od 2006 r. przez tę samą osobę, co gwarantuje polityczną stabilność i pozytywnie wpływa na procesy inwestycyjne. Tylko taki sposób, poprzez zamierzone działanie w perspektywie wieloletniej, daje możliwość realizacji strategicznego planowania przestrzennego.

Istotnym punktem procesu projektowania centrum Rokietnicy było przyjęcie *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Rokietnica* w 2011 r. Analizowany teren został zakwalifikowany w dokumencie określającym politykę przestrzenną gminy jako tzw. Strategiczna Rezerwa Inwestycyjna, czyli „obszar, na którym decyzja rozwoju przestrzennego nie jest skutkiem przyjęcia rozwiązań zawartych w *Studium*, lecz strategicznej decyzji podejmowanej przez Radę Gminy w chwili realizacji procedury miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego z zastrzeżeniem, że w wybranych przypadkach decyzja ta podyktowana jest wyborem najbardziej optymalnego sposobu zagospodarowania, jaki dla strategicznie ważnych dla gminy terenach się ujawnia w danym momencie" (ryc. 3).

Takie rozwiązanie w tworzeniu dokumentu *Studium* i w zarządzaniu lokalnymi zasobami, dzięki któremu zachowane zostają do dyspozycji gminy obszary mające dla rozwoju przestrzennego znaczenie kluczowe, na których planowanie przestrzenne może mieć znaczący wpływ na życie społeczno-gospodarcze danej jednostki samorządu terytorialnego, należy ocenić jako innowacyjne. Teren Strategicznej Rezerwy Inwestycyjnej ma za zadanie zapewnić gminie maksymalizację potencjału rozwojowego poprzez intensywne wykorzystanie terenów cennych pozostających niezagospodarowanymi (lub zagospodarowywanymi w sposób niewspierający rozwoju), dla których optymalnym rozwiązaniem jest zachowanie możliwości podjęcia ostatecznej decyzji o kierunku i kształcie zagospodarowania wynikającej z diagnozy aktualnej sytuacji społeczno-gospodarczej i przestrzennej w przyszłości (*Studium*… 2011).

Przyszłe zagospodarowanie badanego obszaru uregulowano w *Studium*, proponując scenariusze oparte na konkretnych profilach rozwoju wsi w przyszłości. Zasugerowano opcjonalne możliwe rozwiązania planistyczne, które wprowadzają relatywnie ścisłe zapisy dotyczące przyszłych kierunków i parametrów zabudowy. Analizowany teren rozpatrywany był w trzech częściach oznaczonych na rysunku części B *Studium – Kierunki zagospodarowania przestrzennego jako R-01XS, R-02XS, R-03XS* (ryc. 3). Dla każdej z nich zaproponowano alternatywne wersje zagospodarowania. Oscylowały one jednak wokół kształtowania w różnych kompilacjach nowego centrum Rokietnicy, z uwzględnieniem w projekcie otwartej przestrzeni publicznej w postaci placu jako najsilniejszego elementu kompozycji urbanistycznej oraz zwartej zabudowy mieszkaniowej z usługami, zazwyczaj w parterach. Dodatkowo przestrzeń miałaby być wypełniana terenami zieleni. Szczegółowość uchwalonego *Studium* pozwalała mieć pewność, że tworzony w przyszłości miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego będzie odzwierciedlał plany władz sa-

morządowych w związku z tworzeniem przestrzeni publicznej w sercu wsi. Prowadzone prace nad koncepcją rozwoju stały się udziałem ośrodków badawczych wspomagających proces w kwestiach projektowych, planistycznych, również na etapie rozbudowanych konsultacji społecznych. Warto zaznaczyć, że teren jest udziałem niewielu właścicieli (dokładnie trzech, a podział własnościowy posłużył m.in. do wyznaczenia granic trzech obszarów w ramach SRI), co znacznie ułatwia proces prowadzenia negocjacji w sprawie przyjęcia proponowanych założeń projektowych.

Ryc. 3. Analizowany teren oznaczony jako Strategiczne Rezerwy Inwestycyjne (SRI) w SUiKZP gminy Rokietnica, 2011
Źródło: *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Rokietnica, 2011*; materiały Biura Projektowego Armageddon i Urzędu Gminy Rokietnica.
The area under analysis marked as a Strategic Investment Reserve (SIR) in Study of conditions and directions of spatial management of the Rokietnica Commune, 2011
Source: The document: Study of conditions and directions of spatial management of Rokietnica Commune, 2011; own documents of Armageddon Biuro Projektowe and the Rokietnica Commune Office.

Pomimo wielu zalet wybrany obszar ujawnił również liczne problemy stanowiące bariery dla tworzenia projektowanego centrum. Po pierwsze, już na etapie wstępnej inwentaryzacji urbanistycznej przeprowadzonej na potrzeby przygotowania projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego stwierdzono niedogodności związane

z warunkami wodnogruntowymi, które rzutują na możliwość posadowienia budynków. Wykonane na zlecenie gminy badania geotechniczne wskazały tereny, na których należy unikać lokalizowania kubaturowych obiektów budowlanych. Proponuje się wykorzystanie ich zgodne z pierwotną funkcją, jako układ melioracyjny, stanowiący jednocześnie strefę rekreacyjną. Spowodowało to konieczność ponownego przemyślenia koncepcji zagospodarowania i jej częściowego przeprojektowania. Badanie geotechniczne na potrzeby mpzp to bardzo rzadka, ale godna pochwały praktyka samorządu, która wskazuje na profesjonalne podejście do procesu planistycznego i wagę przedsięwzięcia.

Jednym z najczęściej występujących problemów przy okazji podjęcia prac nad tego typu procesem jest niełatwa współpraca z osobami, dla których przedmiotowy grunt stanowi własność, a więc sytuacja, w której stawia się po przeciwnych stronach interesy jednostki i ogółu. Również w omawianym studium przypadku właściciele gruntów przedstawili własne koncepcje rozwoju tego obszaru, zupełnie jednak odmienne od proponowanych przez samorząd. Zakładały one zazwyczaj wysoką intensywność zabudowy oraz profil zagospodarowania niewymagający nakładów, nastawiony na szybki i wysoki zysk z inwestycji (np. zespół garaży). Niezwykle trudno jest wówczas oczekiwać wśród właścicieli akceptacji dla projektu, który ma przede wszystkim nieść niewymierne korzyści dla całej lokalnej społeczności.

Następną barierą było przyjęcie koncepcji przez silnie zróżnicowane społeczeństwo. Z punktu widzenia polityki przestrzennej gminy budowa nowego centrum jest decyzją trudną, odpowiedzialną i mało popularną, jak w przypadku większości planów strategicznych ze względu na przyszły efekt, który nie jest namacalny, a który w założeniu będzie realizowany w perspektywie 10–20 lat. Niezwykle istotna jest sama chęć władz do podjęcia jawnej dyskusji nad kształtem przestrzeni, co zdecydowanie powinno ułatwić zrozumienie planów gminy. Jednak mimo zaawansowanego stopnia konsultacji społecznych, oswajania z projektem, edukacji i informowania mieszkańców na każdym etapie procedowania, trudno uniknąć otwartych protestów, zwłaszcza osób zaangażowanych bezpośrednio, a więc właścicieli przedmiotowych gruntów. Społeczność i w tym przypadku podzielona została na dwie grupy. Pierwszą stanowią rdzenni mieszkańcy, zazwyczaj osoby starsze, według których Rokietnica w dalszym ciągu powinna mieć typowo wiejski charakter i którzy nie życzą sobie stopniowego przekształcania w miasto, tym samym nie zauważając postępujących trendów. Według *Raportu z konsultacji społecznych na temat kierunków zagospodarowania przestrzennego centrum miejscowości Rokietnica* (2016) ponad 80% respondentów biorących udział w przeprowadzonej przez Centrum Badań Metropolitalnych ankiecie opowiedziało się za realizacją zabudowy nie wyższej niż 3 kondygnacje (w tym za niższą niż 3 prawie 39% ankietowanych). Tylko 11% respondentów (44 na 399 wypowiedzi) opowiedziało się za wysoką intensywnością zabudowy w centrum Rokietnicy (wskaźnik powyżej 40% powierzchni całkowitej zabudowy). Druga grupa o odmiennych poglądach, to ludność napływowa, osoby młodsze, które większość dnia spędzają w mieście z uwagi na miejsce pracy. Dla nich niezwykle cenne jest wytworzenie przestrzeni choćby do spędzania wolnego czasu. Ostatecznym konsensusem stało się wykreowanie nowego centrum Rokietnicy, służącego obecnym mieszkańcom poprzez stworzenie dostępnej przestrzeni publicznej wraz z rozwojem terenów usługowych oraz zabudowy mieszkaniowej o intensywności niewykraczającej poza znane w miejscowości osiedla. W przypadku tak dużej inwestycji niezwykle ważne jest, aby tworzone zagospodarowanie nie wywołało efektu alienacji ludności napływo-

wej i podziału społeczeństwa w przyszłości na „my" (mieszkańcy rdzenni) i „wy" (napływowi). Projektanci dostosowali w kolejnym etapie projekt do zebranych wyników „geoankiety".

Wśród trudności napotykanych w procesie zagospodarowania zasobu lokalnego, jakim jest ziemia, zawsze występują wysokie koszty projektu. Ponadto zgodnie z obowiązującymi przepisami, na obszarze wiejskim wymagana jest zgoda ministra rolnictwa o przeznaczeniu gruntów rolnych na cele nierolnicze i nieleśne, w przypadku wystąpienia gruntów klasy III i wyższej, co również ma miejsce podczas realizacji tego projektu. Warto również zaznaczyć, że w omawianym studium przypadku istotnym problemem, z punktu widzenia projektowania koncepcji zagospodarowania, była wydana w postępowaniu odwoławczym decyzja o warunkach zabudowy, a następnie pozwolenie na budowę budynku wielorodzinnego w granicach opracowania, co w ostatniej chwili zmusiło projektantów do zastosowania znaczących korekt w projekcie układu kompozycyjnego i transportowego. Jest to tylko kolejny argument potwierdzający patologiczność obecnego systemu planowania przestrzennego w Polsce opartego w dużej mierze na doraźnie wydawanych decyzjach administracyjnych o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu. Tym bardziej zasadne jest promowanie działań zgodnych z dobrymi praktykami w planowaniu przestrzennym, których omawiany projekt jest przykładem.

Zaprezentowane dotychczas przez zespół urbanistów i architektów wstępne trzy alternatywne koncepcje zagospodarowania przestrzeni centrum Rokietnicy skupiają się wokół programu wytworzenia otwartej przestrzeni publicznej z rekreacyjnymi terenami zieleni współgrającej z zabudową mieszkaniową wielorodzinną i usługową o różnych, w zależności od wersji, warunkach i parametrach kształtowania zabudowy, mającą za zadanie wykształcenie nowego charakteru miejscowości i wejścia na wyższy poziomu rozwoju zrównoważonego (*Rokickie Wiadomości*… 2015; ryc. 7). Wybrana koncepcja zagospodarowania przestrzennego, która posłużyła za podstawę do sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, została przedstawiona radnym gminy w terenie w formie wizualizacji 3D przy użyciu nowatorskiej, jak na potrzeby planowania przestrzennego, technologii Virtual Reality (Samsung Occulus). Ponadto stworzone zostały symulacje chłonności terenu (tzn. ilu użytkowników stałych i czasowych przewiduje projekt dla proponowanej zabudowy), w związku z tym opracowano koncepcje wypełnienia miejsc parkingowych oraz wyliczono zapotrzebowanie na media i inne usługi.

Projekt miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego będzie opiniowany i uzgadniany przez właściwe terenowo i ustawowo organy oraz poddany kolejnemu etapowi partycypacji społecznej w 2017 r. („geodyskusja"). Faza przyjęcia koncepcji jest kluczowa dla projektu, ponieważ kompozycja urbanistyczna będzie w przyszłości determinować powodzenie tego miejsca, a więc zainteresowanie inwestorów, realizację obiektów i ich architekturę, jego odbiór estetyczny i utożsamianie się z nim, chęć spędzania tam czasu przez mieszkańców oraz intratność prowadzenia działalności gospodarczej.

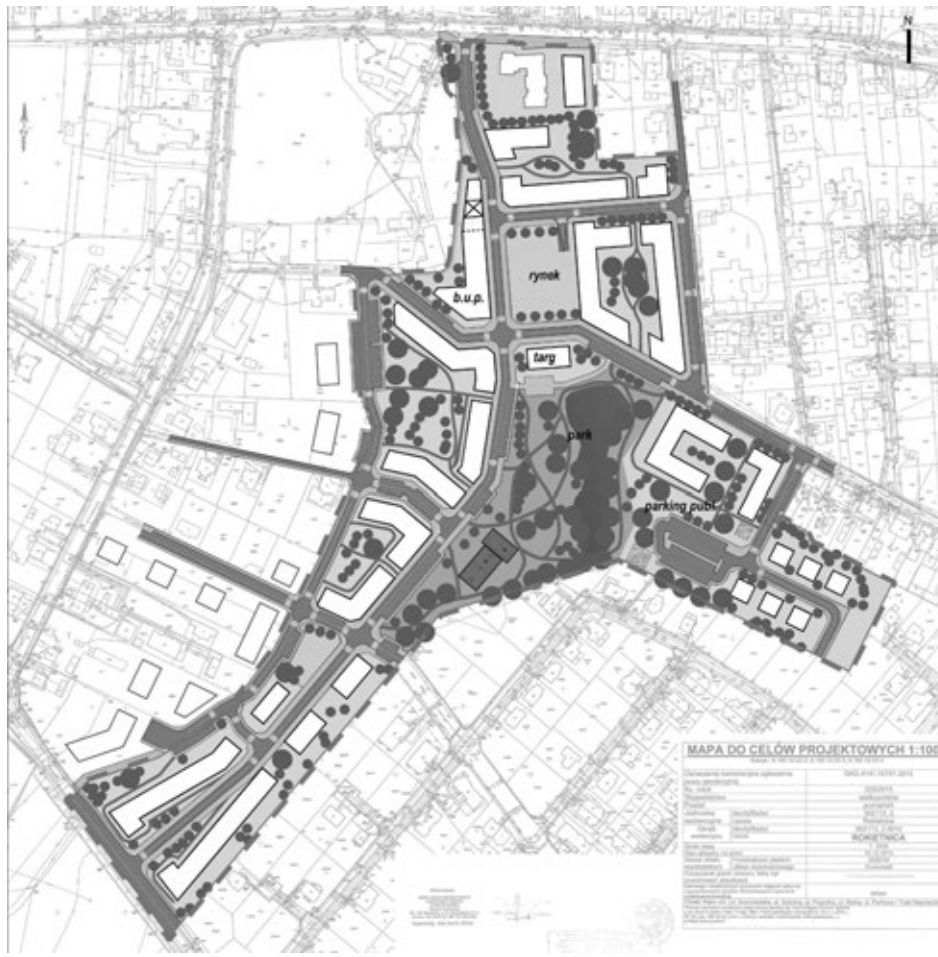

Ryc. 4. Wstępna koncepcja zagospodarowania przestrzennego centrum Rokietnicy
Źródło: materiały Biura Projektowego Armageddon.
The preliminary spatial development project of the new Rokietnica centre
Source: own study of Armageddon Biuro Projektowe.

Podsumowanie

Zachodzące w przestrzeni podmiejskiej przemiany obszarów wiejskich są trudne do powstrzymania, dlatego planowanie przestrzenne, zwłaszcza w obszarze metropolitalnym, szczególnie narażonym na negatywne skutki procesu suburbanizacji, wymaga od władz gmin, odpowiedzialnych za politykę przestrzenną, zrozumienia procesów zachodzących w otoczeniu i reagowania z odpowiednim wyprzedzeniem. Świadomość zachodzenia suburbanizacji pozwala na podejmowanie strategicznych decyzji w polityce przestrzennej gminy. Może to powstrzymać proces niekontrolowanej zabudowy, chaosu przestrzennego, trudności komunikacyjnych, zanieczyszczenia środowiska, degradacji krajobrazu, nieracjonalnego wykorzystania zasobów lokalnych, a w wyniku zatracenia

tożsamości danego miejsca pozwoli na zadbanie o wytworzenie przestrzeni przyjaznej mieszkańcom.

Projekt centrum Rokietnicy jest pozytywnym przykładem strategicznego, długoterminowego i innowacyjnego podejścia do planowania przestrzennego gminy w dużej aglomeracji miejskiej oraz wielopoziomowej współpracy na linii władze – mieszkańcy – ośrodki naukowo-badawcze – urbaniści – architekci. Dzięki rzetelnie i szczegółowo sporządzonemu studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego ma szansę, poprzez wyprzedzająco zaprezentowane alternatywne koncepcje zagospodarowania przestrzennego, a następnie szczegółowy plan miejscowy, zrealizować się wizja wykształcenia przestrzeni publicznej stanowiącej miejsce integracji mieszkańców, w tym ludności autochtonicznej i allochtonicznej, których oczekiwania wobec otoczenia, w którym żyją, mogą się znacząco różnić.

W czasie prac nad koncepcją zagospodarowania nowego centrum Rokietnicy, mimo godnego pochwały strategicznego podejścia władz do zagadnienia przyszłego rozwoju przestrzennego miejscowości, pojawiły się bariery, a wśród nich przede wszystkim niekorzystne uwarunkowania przyrodnicze oraz podzielone głosy społeczeństwa na temat kierunku zagospodarowania oraz warunków i parametrów kształtowania zabudowy przedmiotowego obszaru. Unaocznienie trudności i barier może stanowić źródło cennych wskazówek dla samorządów chcących podjąć podobne zadanie.

Władze samorządowe, chcąc kontrolować procesy zachodzące w strefie podmiejskiej, powinny być w stanie określić i obrać przyszły, czytelny kierunek rozwoju przestrzennego gminy (czy to związany z rolnictwem i utrzymaniem typowo wiejskiego charakteru, czy z rozwojem funkcji typowych dla miast) i zgodnie z nim kształtować spójną politykę przestrzenną. Kierunek ten powinien uwzględniać oczekiwania społeczne, uwarunkowania zewnętrzne, wartość zasobów lokalnych i ich optymalne wykorzystanie. Planowanie przestrzenne w powiązaniu z odpowiedzialną polityką przestrzenną powinno wynikać z przemyślanego podejścia strategicznego, a samo projektowanie urbanistyczne prowadzące do wytworzenia stanu zagospodarowania przestrzennego zgodnego z rozwojem zrównoważonym musi być działaniem kompleksowym, z zadbaniem o szczegóły, zrozumieniem odpowiedzialności i wagi przedsięwzięć, z jasnym przekazem do społeczeństwa o planach, miejscem starcia się i jednoczesnego dojścia do porozumienia różnych środowisk, mających lub mogących mieć wpływ na kształt przestrzeni.

Literatura

Bański J., 2008, *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś*, [w:] A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 29–44.

Bański J., 2016, *Identyfikacja i wykorzystanie zasobów lokalnych w budowaniu przewagi konkurencyjnej – przykład regionu lubelskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, 44, s. 7–19.

Barełkowski R., 2010, *Suburbia as a battlefield between society, environment and planning strategies*, The Sustainable City VI, WIT Transactions on Ecology and the Environment, 129, WIT Press, Southampton, s. 371–382.

Czarnecki A., 2005, *Obszary wiejskie, urbanizacja wsi, rozwój wielofunkcyjny, rolnictwo wielofunkcyjne – przegląd pojęć*, [w:] A. Rosner (red.), *Uwarunkowania i kierunki przemian społecno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 233–254.

Czernik L., **Zimnicka A.**, 2007, *Vademecum wsi podmiejskiej. Jakość zagospodarowania przestrzennego*, Wydawnictwo Hogben, Szczecin.

Domański R., 2006, *Gospodarka przestrzenna. Podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Falkowski J., 2009, *Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych Polski*, Studia Obszarów Wiejskich, 18, s. 49–70.

Heffner K., 2015, *Przestrzeń jako uwarunkowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Wieś i Rolnictwo, 2 (167), s. 83–101.

Kacprzak E., **Staszewska S.**, 2008, *Rozwój obszarów mieszkaniowych w strefie podmiejskiej miasta Poznania*, [w:] A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 127–144.

Kłodziński M., 1996, *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Kołodziejczak A., 2008, *Zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego strefy podmiejskiej Poznania*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, s. 49–58.

Kołodziejczak A., 2016, *Rolnictwo czy węgiel brunatny – utylitarność zasobów w rozwoju lokalnym gminy Krobi*, Studia Obszarów Wiejskich, 44, s. 125–136.

Koncepcja Kierunków Rozwoju Przestrzennego Metropolii Poznań, 2014.

Kostrowicki J., 1976. *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegląd Geograficzny, 48, 4, s. 601–611.

Krzyżaniak J., 2012, *Dobre praktyki zagospodarowania przestrzeni wiejskiej na przykładzie laureatów konkursu „Przyjazna wieś"*, Studia Obszarów Wiejskich, 29, s. 247–262.

Liszewski S., 1985, *Użytkowanie ziemi jako kryterium strefy podmiejskiej*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica, 5, s. 75–90.

Parysek J., 2001, *Gospodarka lokalna*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

Parysek J., 2006, *Wprowadzenie do gospodarki przestrzennej. Wybrane aspekty praktyczne*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

Parysek J., 2008, *Aglomeracje miejskie w Polsce oraz problemy ich funkcjonowania i rozwoju* Seria Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 5, s. 29–48.

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Wielkopolskiego, 2010, Samorząd Województwa Wielkopolskiego, Poznań.

Raport z konsultacji społecznych na temat kierunków zagospodarowania przestrzennego centrum miejscowości Rokietnica, 2016, Centrum Badań Metropolitalnych, Poznań.

Rokickie Wiadomości. Czasopismo Gminy Rokietnica, 2015, 11 (196), s. 10–11.

Rosner A., 2001, *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania przemian strukturalnych w rolnictwie* [w:] I. Bukraba-Rylska, A. Rosner (red.), *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 47–61.

Rosner A., 2012, *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich. Wiejskie obszary zmniejszające zaludnienie i koncentrujące ludność wiejską*, IRWiR PAN, Warszawa.

Rural Developments, 1997, CAP 2000, Working Document, European Commission.

Sokołowski D., 2005, *Wybrane metody weryfikacji wskaźników urbanizacji i kryteriów miejskości*, [w:] I. Jażdżewska (red.) *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, XVIII Konserwatorium wiedzy o mieście, Łódź, s. 75–90.

Staszewska S., 2008, *Strefa podmiejska konkurencja dla miasta?* [w:] J. Słodczyk, M. Śmigielska (red.), *Współczesne kierunki i wymiary procesów urbanizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 323–331.

Staszewska S., 2009, *Bariery rozwoju przymiejskich obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, s. 175–186.

Staszewska S., 2013, *Urbanizacja przestrzenna strefy podmiejskiej polskiego miasta*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

Strategia Rozwoju Aglomeracji Poznańskiej. Metropolia Poznań 2020, 2013, Centrum Badań Metropolitalnych, Poznań.

Studium uwarunkowań rozwoju przestrzennego aglomeracji poznańskiej, 2013, Centrum Badań Metropolitalnych, Poznań.

Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Rokietnica, 2011 (wraz ze zmianą z 2016 r.), Biuro Projektowe Armageddon, Poznań.

Ustawa z dnia 27.03.2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. 2015 poz. 199, ze zmianami).

Wójcik M., 2011, *Współczesne kierunki i podejścia badawcze w geografii wsi*, Przegląd Geograficzny, 83, 2, s. 163–185.

Wielowariantowa analiza i symulacja zagospodarowania przestrzennego centrum Rokietnicy, 2015, Biuro Projektowe Armageddon, Poznań.

Idziak W., **Wilczyński R.**, 2013, *Odnowa wsi. Przestrzeń. Ludzie. Działania,* Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, Warszawa.

Wilkin J., 2007, *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych*, [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do 2020 r.*, t. I., Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, s. 593–616.

www.stat.gov.pl – Bank Danych Lokalnych.

www.rokietnica.pl

www.e-rokietnica.pl

Summary

The aim of the paper is to underline the importance of land as a local resource in rural area development, particularly in the context of land management and policy. The identification and characteristics of planning conditions and planning process cycle for the new centre of Rokietnica – an administrative and economic hub of the rural commune in the district of Poznań, have allowed to show the complexity and importance of the strategic approach to space management in rural areas if the suburban area. The analysis of the new space planning process for the village has allowed to present the project implementation objectives as well as the contributory factors and barriers encountered during the project implementation. Simultaneously, the paper identifies good practices in local resource management and in spatial policies of the rural commune.

The Rokietnica based study was induced by a specific location of the commune and by the related change of the village character and intentional comprehensive approach of the self-government authorities to the spatial planning. It is worth mentioning the extensive cooperation involving the inhabitants, local authorities, representatives of the scientific community and urban planners/architects during the development of spatial planning concept. Also, the application of innovative techniques of public consultations, presentation of design criteria, scale of undertaking and its conditions are noteworthy.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH
2017, tom 45, s. 141–155
https://doi.org/10.7163/SOW.45.8

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

Analiza i waloryzacja krajobrazu gminy wiejskiej Ostróda

Analysis and valuation of the landscape of the rural commune of Ostróda

Mariusz ANTOLAK

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Katedra Architektury Krajobrazu
ul. Prawocheńskiego 17, 10-720 Olsztyn
mariusz.antolak@uwm.edu.pl

Zarys treści: W artykule zaprezentowano autorski warsztat metodyczny analizy i waloryzacji krajobrazu gminy wiejskiej stworzony na potrzeby planowania przestrzennego. Badaniami objęto obszar gminy Ostróda o powierzchni 401 km^2. W ramach analizy dokonano podziału terenu na jednostki krajobrazowe (typy i podtypy krajobrazu). Na terenie opracowania przeanalizowano powiązania kompozycyjne, wnętrza krajobrazowe, elementy wyróżniające się oraz ekspozycję. Do szczegółowej analizy krajobrazu wybrano 20 miejscowości. Dla każdej z nich opracowano dwie karty krajobrazu oraz wykonano uproszczoną waloryzację w postaci tabelarycznej.

Słowa kluczowe: planowanie przestrzenne, architektura krajobrazu, waloryzacja, krajobraz, Mazury.

Wprowadzenie

Teoretyczne podstawy sporządzania analiz i waloryzacji krajobrazu najszerzej sformułowane zostały przez pracowników związanych z obecnym Wydziałem Architektury Politechniki Krakowskiej: Z. Nováka, G. Ciołka, J. Bogdanowskiego (Bogdanowski 1976; Bogdanowski i in. 1981; Ciołek 1964) i kontynuowane są współcześnie przez kolejne pokolenia tej szkoły. Tu zrodziły się definicje i typologie krajobrazu, teoria wnętrza krajobrazowego oraz metody studiów i analiz krajobrazowych. Temat wnętrza urbanistycznego szerzej został rozwinięty w pracach A. Böhma (1981, 1998) oraz P. Patoczki (2000). Powiązania architektury z planowaniem przestrzennym prezentowali m.in. A. Böhm (2006) oraz K. Pawłowska (2001).

Zdecydowanie odmienne metody dotyczące analiz krajobrazu wywodzą się ze środowiska olsztyńskiego. Metoda WNET (wykorzystująca naturalne elementy terenu), opracowana przez R. Cymermana i J. Koca, uzależnia atrakcyjność krajobrazu od występowania w przestrzeni jak największej liczby elementów naturalnych. Przy jej pomocy możliwe jest wyznaczenie obszarów o zróżnicowanych warunkach ekologicznych oraz krajobrazowych. Cechami diagnostycznymi mogą być tutaj: szata roślinna, wody, stopień wykorzystania

terenu, rzeźba terenu, ochrona krajobrazu i gleba. Metoda macierzy wartości (optymalnego sposobu użytkowania) T. Bajerowskiego (1991) zakłada wykorzystanie informacji zawartych w ogólnie dostępnych materiałach kartograficznych (map ewidencyjnych i topograficznych). Macierz inwentaryzacyjna przybiera postać macierzy zerojedynkowej (Bajerowski 1996). Jedynka oznacza występowanie danej cechy, a zero jej brak. W wyniku analizy po przydzieleniu określonym polom podstawowym poszczególnych wartości można uzyskać informację o potrzebie zmiany funkcji planistycznej danej przestrzeni. Metoda ogranicza się wyłącznie do prac kameralnych, pomijając wiele istotnych czynników pozamaterialnych.

Celem niniejszej pracy jest analiza krajobrazów gminy wiejskiej Ostróda oraz analiza i waloryzacja krajobrazów wybranych miejscowości występujących na jej terenie. Do badań wykorzystano metodę przydatną w praktyce planowania przestrzennego na poziomie gminy (Antolak 2013). Badaniami objęto obszar o powierzchni 401 km^2.

Typy i podtypy krajobrazów

Pierwszym etapem badania był podział terenu na typy i podtypy krajobrazu. Wyznaczono je, biorąc pod uwagę ukształtowanie terenu oraz jego aktualne pokrycie (ryc. 1). Uwzględniono następujące elementy: wody powierzchniowe, lasy, tereny wykorzystywane rolniczo i sieć osadniczą. Wydzielono 4 typy krajobrazów:

Typ 1 – krajobraz rolniczy ze zwartymi układami ruralistycznymi oraz licznymi linearnymi układami roślinnymi, z dużą liczbą niewielkich zbiorników wodnych, w którym wydzielono dwa podtypy:

1A – teren lekko falisty,

1B – teren wyraźnie pofałdowany.

Typ 2 – obszary leśne z pojedynczymi polanami śródleśnymi oraz z leśnymi zbiornikami wodnymi. W typie wydzielono cztery podtypy:

2A – teren z dominującym udziałem lasów iglastych, lekko falisty z większymi rynnami polodowcowymi, z dużymi jeziorami rynnowymi,

2B – teren z dominującym udziałem lasów iglastych, płaski, z niewielkimi wyniesieniami, wzdłuż doliny Drwęcy, pozbawiony większych zbiorników wodnych,

2C – obszar z dominującym udziałem lasów liściastych, z silnie urozmaiconą rzeźbą terenu, rynny polodowcowe częściowo wypełnione zbiornikami wodnymi,

2D – obszar z dominującym udziałem lasów liściastych (duży udział buka), wyraźnie wyniesiony i urozmaicony, z nielicznymi śródleśnymi zbiornikami wodnymi.

Typ 3 – doliny głównych cieków wodnych. W typie wydzielono dwa podtypy:

3A – szeroka dolina Drwęcy w zachodniej części gminy, z niewielkim udziałem zadrzewień śródpolnych,

3B – wąskie i miejscowo stromo zakończone doliny Drwęcy i Grabiczka we wschodniej części gminy, z pojedynczymi jeziorami przepływowymi oraz miejscowo z dużym udziałem zadrzewień.

Typ 4 – podmiejska strefa rozwojowa z dwoma podtypami:

4A – strefa śródleśna,

4B – strefa śródpolna.

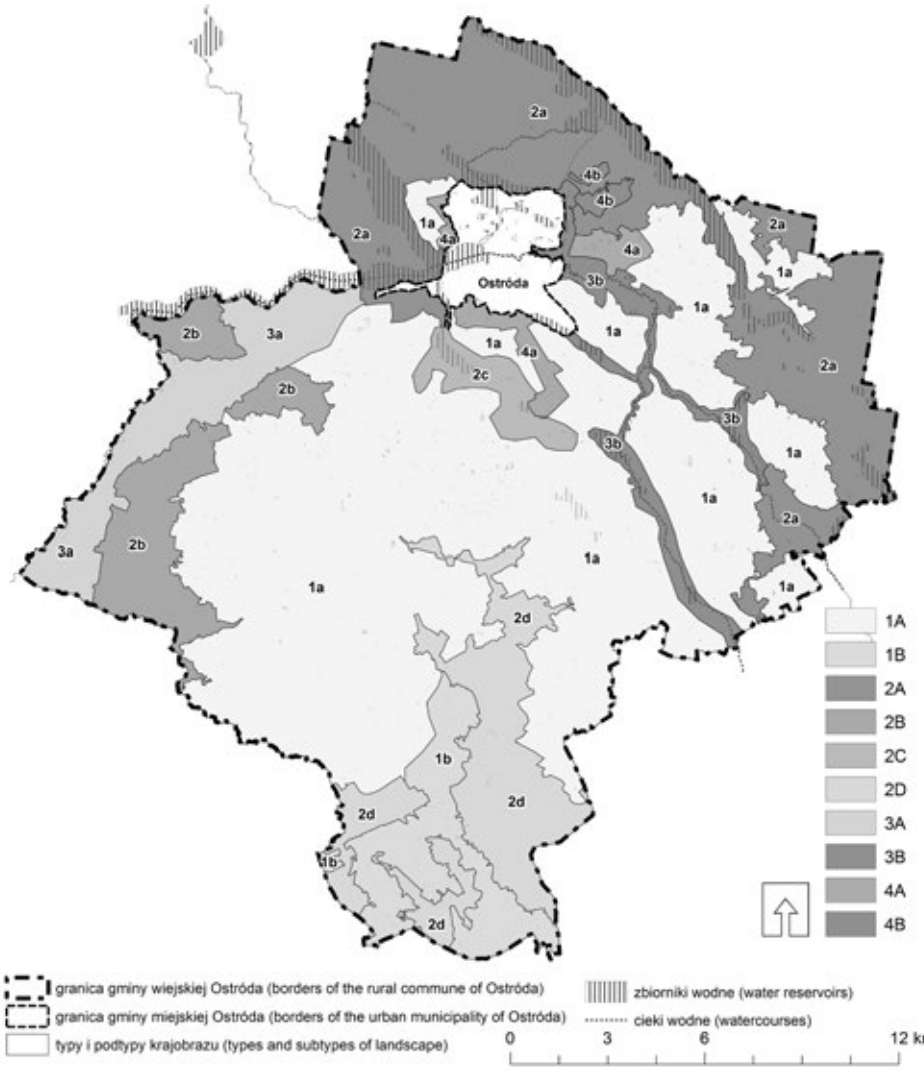

Ryc. 1. Typy i podtypy krajobrazu gminy wiejskiej Ostróda
Types and subtypes of landscape in the rural commune of Ostróda
Źródło: opracowanie własne / *Source: own study*

Analiza krajobrazu

Dla obszaru opracowania sporządzono uproszczoną analizę krajobrazową bazującą na czterech podstawowych składowych: powiązaniach kompozycyjnych, wnętrzach krajobrazowych, elementach wyróżniających się i ekspozycji.

Podstawowe osie kompozycyjne (widokowe) na badanym terenie stanowią ciągi komunikacyjne. Podkreśleniem osi są w wielu przypadkach nasadzenia szpalerowe lub alejowe (również przy drogach w sąsiedztwie terenu opracowania). Wpływają one na jakość od-

bioru drogi, jako ciągu kompozycyjnego. Osiami wyraźnie zarysowanymi na analizowanym terenie są ponadto ciągi obniżeń mis jeziornych i dolin rzecznych. Punktami węzłowymi są główne przecięcia ciągów kompozycyjno-funkcjonalnych. Ich bezpośrednie sąsiedztwo jest tylko w nielicznych miejscach należycie pokreślone. Elementami pojawiającymi się sporadycznie w tych miejscach są przydrożne obiekty kultu religijnego oraz infrastruktura drogowa.

Na terenie opracowania wydzielono 850 wnętrz krajobrazowych o łącznej powierzchni 228 km^2 (ryc. 2). Średnia powierzchnia wnętrza wynosi 26,9 ha. Największe ma powierzchnię 933 ha, najmniejsze 0,1 ha. Przeważają wnętrza niewielkie, o powierzchni kilku hektarów. Wnętrza krajobrazowe występujące na obszarze opracowania są w większości przypadków konkretne lub obiektywne. Są stosunkowo dobrze czytelne w krajobrazie. Ich struktura jest urozmaicona. Ścianami wnętrz są najczęściej ściany lasów, zadrzewień przydrożnych i śródpolnych. Charakterystyczna dla tego terenu jest niewielka liczba elementów wolnostojących w obrębie wnętrz. Kształt ich ścian jest w większości przypadków regularny. Sekwencje wnętrz, urozmaicone ukształtowanie terenu i rozproszone układy grup zieleni wysokiej wpływają znacząco na zasięg widoczności oraz wieloplanowość widoków. Częstym rodzajem są wnętrza długie. Występują one wzdłuż większości ciągów komunikacyjnych. Ściany ich formowane są przez nasadzenia alejowe, ściany lasów i zwartą zabudowę miejscowości, przez które przebiegają. Dużą rolę w ich czytaniu ma również porastająca pobocza roślinność ruderalna, która w przypadku przemieszczania się samochodem stanowi wystarczającą ścianę (obiektywną/subiektywną) zarysowującą kształt wnętrza. Ze względu jednak na skalę, w której było wykonywane niniejsze opracowanie, na mapie poglądowej zrezygnowano z rysowania tego typu wnętrz. Charakterystycznymi wnętrzami krajobrazowymi są wnętrza konkretne, związane z gospodarką leśną. Najliczniejsze są jednakże wnętrza krajobrazu rolniczego – obiektywne i konkretne. Większość z nich ma strukturę sprzężoną. Wnętrza tworzą charakterystyczne sekwencje. Krajobraz przydrożny w przypadku braku konkretnej lub obiektywnej ściany od strony drogi ma formę wnętrza kulisowego, otwartego widokowo. Zgodnie z teorią wnętrza krajobrazowego (urbanistycznego) przestrzeń składa się z następujących składowych: ścian, podłogi, sufitu, elementów wolnostojących (Bogdanowski 1998), które na badanym terenie stanowią:

- **Ściany** – są nimi w większości przypadków ściany lasów, zadrzewień śródpolnych, aleje przydrożne, szpalery przy ciekach i rowach melioracyjnych. W niektórych przypadkach ścianami są również zwarte układy ruralistyczne. Ścianami subiektywnymi są również ciągi komunikacyjne pozbawione regularnych nasadzeń liniowych. Rolę ścian pełni także roślinność nadjeziorna.
- **Podłoga** – w analizowanym układzie są to w większości przypadków przestrzenie nieutwardzone, głównie pola uprawne, łąki, pastwiska oraz nieużytki o niewielkim udziale zadrzewień i zakrzewień. Do tej kategorii zaliczono ponadto tafle jezior oraz nawierzchnie drogowe.
- **Sufit** – praktycznie w każdym przypadku jest sklepienie niebieskie (przykrycie pozorne). Jedynie w przypadku wnętrz długich (drogi gminne i powiatowe przecinające tereny leśne lub obsadzone nasadzeniami alejowymi) sufitem jest okap koron drzew.
- **Elementy wolnostojące** – biorąc pod uwagę skalę opracowania, jako elementy wolnostojące należy wskazać grupy zadrzewień, układy ruralistyczne, w tym zabudowę kolonijną, elementy infrastrukturalne itp.

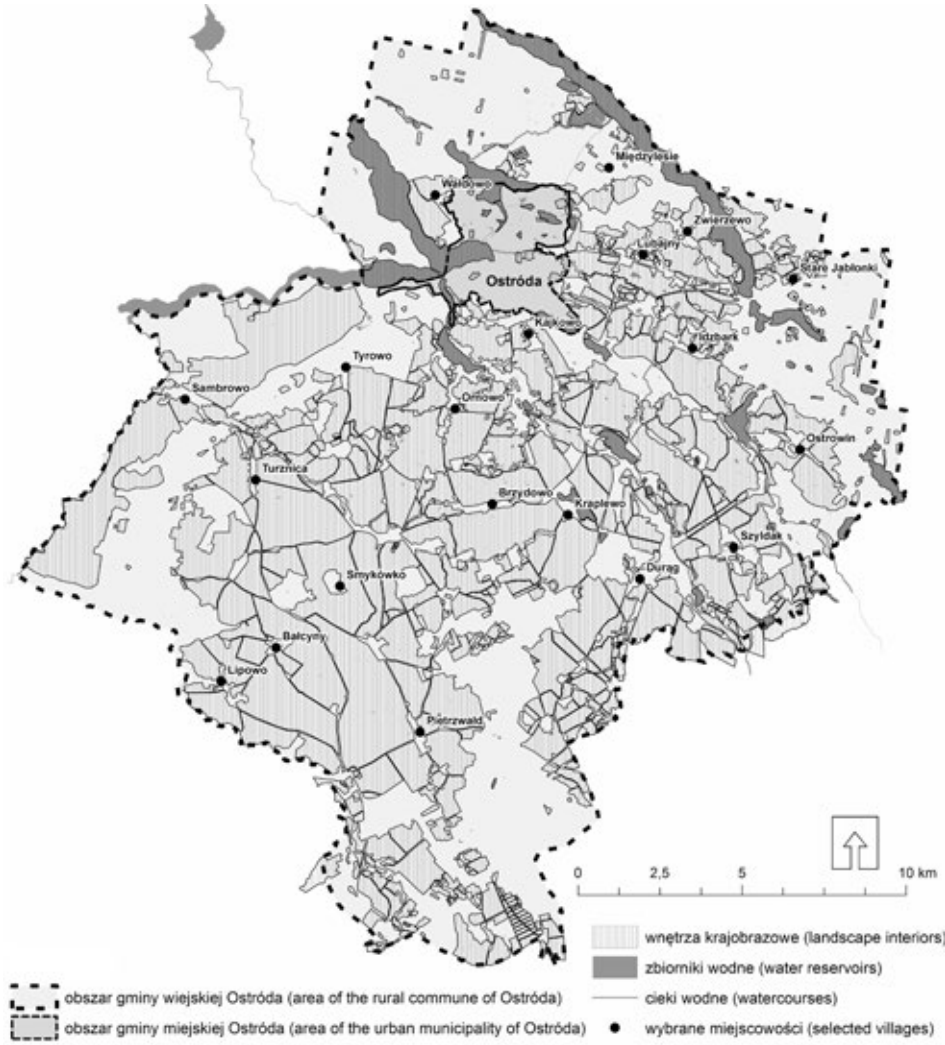

Ryc. 2. Wnętrza krajobrazowe występujące na terenie opracowania
Landscape interiors occurring within the area of the study
Źródło: opracowanie własne/*Source: own study*.

Elementami wyróżniającymi się na terenie opracowania są dominanty i subdominanty kulturowe oraz akcenty kulturowe i naturalne. Na terenie gminy wiejskiej Ostróda stwierdzono występowanie 23 dominant o charakterze kulturowym. Zaliczono do nich wyłącznie obiekty o ponadlokalnej sile oddziaływania. Są to:

- kościoły w Ornowie, Kajkowie, Durągu, Reszkach, Wałdowie i Glaznotach,
- dwory w Lubajnach, Grabinie i Klonowie,
- pałac w Szyldaku,
- zespoły folwarczne w Lipowie, Smykówku, Pancerzynie, Kraplewie, Ostrowinie i Bałcynach,

- szkoła w Brzydowie,
- zakłady: utylizacji odpadów w Rudnie, usługowy w Górce, mięsne w Morlinach, silos w Samborowie,
- zespół stacji kolejowej w Starych Jabłonkach,
- wieża telewizyjna w Wysokiej Wsi.

W bezpośrednim sąsiedztwie badanego terenu nie występują ważne dominanty, widoczne z obszaru gminy. Wyjątek stanowią kościoły znajdujące się w Ostródzie dobrze widoczne z ciągu widokowego w okolicy Szafranek. Na analizowanym terenie stwierdzono występowanie sześciu subdominant kulturowych. Są nimi: kościół w Starych Jabłonkach, budynek gospodarczy z zespole stacji kolejowej w Samborowie, kościół w Szyldaku, Kraplewie i Glaznotach oraz zespół folwarczny w Szyldaku. Na terenie gminy stwierdzono występowanie stu akcentów kulturowych. Ważnymi akcentami są cmentarze ewangelickie. W niektórych przypadkach ich sylwety są dobrze wyeksponowane w krajobrazie. Przykładami są obiekty w Wirwajdach, Żurejnach i Idzbarku. Interesującymi akcentami są zabytkowe wiadukty kolejowe w Glaznotach, kaplice w Idzbarku, Zajączkach i Lipowie oraz zabytkowe parki. Kolejną grupą są przydrożne obiekty kultu religijnego. W krajobrazie gminy pojawiają się również sporadycznie akcenty naturalne. W terenie znajduje się 12 obiektów zaliczonych do tej kategorii. Są nimi m.in. głazy narzutowe (Glaznoty, Pancerzyn), imponujących rozmiarów drzewa dobrze wyeksponowane w krajobrazie (Bednarki, Czerwona Karczma), skupiny zadrzewień śródpolnych (Bałcyny, Zajączki, Buńki).

Podczas inwentaryzacji oznaczono główne elementy ekspozycji czynnej i biernej, mające kluczowe znaczenie w czytaniu krajobrazu. Zidentyfikowano ciągi i punkty widokowe, linie prowadzące wzrok oraz obiekty dobrze eksponowane z dużych odległości. Elementami ekspozycji czynnej na obszarze opracowania jest układ drogowy, pełniący rolę ciągów widokowych. Podczas badań krajobrazowych zinwentaryzowano widoki z wszystkich dróg krajowych, wojewódzkich, powiatowych i gminnych, znajdujących się w granicach opracowania, łącznie z drogami gruntowymi wykorzystywanymi w ramach turystyki rowerowej i pieszej. Dodatkowo zinwentaryzowano widoki z istniejących i nieczynnych linii kolejowych. W badaniach nie uwzględniono dróg wodnych, które również we fragmentach kwalifikują się do zaliczenia ich do ciągów widokowych. Zidentyfikowano 512 ciągów widokowych o łącznej długości 291,7 km. Do najcenniejszych zakwalifikowano:

- drogę powiatową 1235N (Wysoka Wieś – Pietrzwałd – Naprom – droga krajowa nr 15),
- drogę powiatową 1251N (Pancerzyn – Lichtajny),
- drogę powiatową 1233N (Wygoda – Glaznoty i Zajączki – Lipowo),
- drogę krajową nr 16 (dolina Drwęcy na wysokości Lubajn oraz odcinek: Samborowo – Tyrowo – Ostróda),
- drogę krajową nr 15 (Lipowo – Smykówko – Morliny),
- drogę krajową nr 7 (odcinki na południe od Ostródy w okolicach Grabina i Szyldaka).

Ważnymi elementami mającymi wpływ na ekspozycję są linie prowadzące wzrok. Są nimi głównie śródpolne i przydrożne szpalery drzew i krzewów. Linie te w dużej mierze są tożsame z granicami działek ewidencyjnych. W wyraźny sposób dzielą one wnętrza krajobrazowe oraz skutecznie odwracają wzrok wizualnych użytkowników przestrzeni w określonym kierunku. W terenie zidentyfikowano 162,6 km takich linii.

Na terenie opracowania zidentyfikowano ponadto 10 punktów widokowych. Najbardziej dostępnymi z nich są: punkt widokowy na jezioro Szeląg Wielki z parkingu przy drodze krajowej nr 16, punkt widokowy na szczycie Góry Dylewskiej przy ścieżce dydaktycznej oraz punkt widokowy na jezioro Szeląg Wielki na terenie kąpieliska w Kątnie. W przypadku kolejnych punktów widokowych ich dostępność jest częściowo ograniczona, co związane jest głównie z własnością terenu. Punktami wartymi odnotowania są: widok na Ostródę z Góry Napoleona w Kajkowie, widok z wieży kościoła w Kajkowie, widok z wieży przeciwpożarowej na szczycie Góry Dylewskiej, widok na jezioro Pauzeńskie z pomostu w salezjańskim ośrodku wypoczynkowym, widok na malowniczy krajobraz rolniczy z byłej linii kolejowej w Lichtajnach, widok na jezioro Szeląg Wielki z ośrodka wypoczynkowego w miejscowości Szeląg (przy granicy gminy) czy widok z wieżyczki zabytkowego dworu w Klonowie. Obiekty dobrze eksponowane z dużych odległości podzielono na trzy kategorie. Za obiekty o charakterze negatywnym uznano: silosy w Samborowie, zakłady mięsne w Morlinach, zakład produkcyjny w Górce, kościół w Wałdowie oraz zakład utylizacji odpadów w Rudnie. Obiektami neutralnymi są kościół w Reszkach i wieża przeciwpożarowa w Wysokiej Wsi. Harmonijnie wpisane w krajobraz są natomiast: wiadukt w Glaznotach oraz kościoły w Glaznotach, Durągu, Ornowie i Kajkowie. Interesującymi elementami, wpływającymi na jakość krajobrazu, są liczne widoki osiowe, czytelne na prostych fragmentach dróg podkreślonych nasadzeniami alejowymi lub o ścianach zadrzewionych/zalesionych, otwarcia widokowe zawierające cenne ujęcia krajobrazu kulturowego, zamknięcia i otwarcia na zakończeniach osi widokowych i inne.

Analiza i waloryzacja krajobrazów wybranych miejscowości

Do szczegółowej analizy krajobrazu wybrano 20 miejscowości znajdujących się na terenie gminy wiejskiej Ostróda liczących powyżej 300 mieszkańców. Są nimi: Samborowo, Tyrowo, Kajkowo, Szyldak, Stare Jabłonki, Lubajny, Idzbark, Brzydowo, Smykówko, Pietrzwałd, Lipowo, Zwierzewo, Wałdowo, Międzylesie, Turznica, Ostrowin, Durąg, Ornowo, Kraplewo i Bałcyny. Dla każdej z nich opracowano dwie karty krajobrazu. Pierwsza z kart (ryc. 3) zawiera opis miejscowości oraz mapę z lokalizacją wsi na tle gminy. Część kartograficzna składa się z czterech map: ogólnej topograficznej, ortofotomapy oraz dwóch topograficznych map pochodzących z XX wieku. Na karcie tej zaprezentowano ponadto składowe krajobrazu: ukształtowanie terenu (NMT), wody powierzchniowe, układ drogowy, zabudowę oraz wybrane układy zieleni (lasy, zagajniki, zakrzewienia). Ważnym elementem karty jest część związana z ochroną i planowaniem krajobrazu, w której przedstawione są obiekty znajdujące się w ewidencji i rejestrze zabytków, powierzchniowe formy ochrony przyrody oraz obowiązujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego i decyzje o warunkach zabudowy wydane na terenie opracowania na przestrzeni lat 2007–2011. Druga karta (ryc. 4) zawiera uproszczoną analizę krajobrazową (część kartograficzna i tekstowa), dokumentację fotograficzną terenu oraz mapę z lokalizacją miejscowości na terenie gminy.

Dla 20 miejscowości objętych analizą wykonano ponadto uproszczoną waloryzację w postaci tabelarycznej (tab. 1). Ocenie poddano następujące czynniki:

1. ukształtowanie terenu – stopień zróżnicowana rzeźby terenu i jej pochodzenie (4, 2, 0 pkt),

2. wody powierzchniowe – zróżnicowanie i zagęszczenie różnych typów wód powierzchniowych (4, 2, 0 pkt),
3. fauna i flora – zróżnicowanie i stopień antropogenicznych przekształceń, typy formacji roślinnych i układów komponowanej zieleni (4, 2, 0 pkt),
4. architektura – walory estetyczne i historyczne zabudowy dominującej we wsi, obecność form obcych (4, 2, 0 pkt),
5. układ przestrzenny – ocena stanu istniejącego rozplanowania wsi w stosunku do zabudowy pochodzącej z lat 30. XX w. (4, 2, 0 pkt),
6. charakterystyczne obiekty i układy przestrzenne – zagęszczenie obiektów takich jak cmentarze, założenia folwarczne, pałacowe, dworskie i parkowe, przydrożne obiekty kultu religijnego (4, 2, 0 pkt),
7. infrastruktura techniczna – zagęszczenie nadziemnych elementów infrastruktury technicznej wpływających negatywnie na odbiór wizualny miejscowości (-4, -2, 0 pkt),
8. zagospodarowanie turystyczne – zagęszczenie i harmonia systemu infrastruktury turystycznej (4, 2, 0 pkt),
9. ochrona przyrody – stopień pokrycia miejscowości powierzchniowymi formami ochrony przyrody (4, 2, 0 pkt),
10. ochrona zabytków – zagęszczenie obiektów widniejących rejestrze i ewidencji zabytków (4, 2, 0 pkt),
11. ekspozycja – czytelność sylwety miejscowości w krajobrazie, rola dominanty oraz zagospodarowanie przedpola widokowego (2, 0 pkt),
12. elementy wyróżniające się – występowanie dominant, subdominant i akcentów kulturowych i naturalnych, ich siła i charakter oddziaływania (4, 2, 0 pkt),
13. harmonia krajobrazu – sposób wpisania miejscowości w krajobraz oraz występowanie obiektów obcych krajobrazowo (4, 0 pkt).

Wybór kategorii oceny oraz punktacja poszczególnych składowych została zaproponowana po przeprowadzeniu inwentaryzacji terenowej. Została ona dostosowana do uwarunkowań lokalnych. Minimalną możliwą do uzyskania liczbą punktów było-4, maksymalną 46. Miejscowościami, które uzyskały najniższą liczbę punktów, w przedziale 0–10, są: Smykówko (4), Wałdowo (6) i Międzylesie (8). Najwyżej (31–40) oceniono miejscowości: Pietrzwałd (32), Ostrowin (32), Kraplewo (36) i Durąg (38). Wyniki waloryzacji przekładają się na rzeczywiste walory krajobrazowe miejscowości. Nie pokrywają się jednak z powierzchniowymi formami ochrony krajobrazu, które wyznaczono na terenie gminy. Wysoko sklasyfikowane w waloryzacji miejscowości takie jak: Ornowo, Brzydowo czy Turznica, leżą na obszarach, których nie objęto ochroną.

Tabela 1. Waloryzacja wybranych miejscowości znajdujących się na terenie gminy wiejskiej Ostróda

Lp.	Nazwa miejscowości	Kryteria oceny													Suma
		ukształtowanie terenu	wody powierzchniowe	fauna i flora	architektura	układ przestrzenny	charakterystyczne obiekty i układy przestrzenne	infrastruktura techniczna	zagospodarowanie turystyczne	ochrona przyrody	ochrona zabytków	ekspozycja	elementy wyróżniające się	harmonia krajobrazu	
1.	Samborowo	0	4	4	2	0	2	-4	2	2	4	0	2	0	**18**
2.	Tyrowo	4	2	0	2	2	4	-2	2	0	2	2	2	0	**20**
3.	Kajkowo	4	4	0	2	0	0	-2	2	0	2	0	4	0	**16**
4.	Szyldak	0	2	2	4	2	4	-2	2	2	4	0	4	0	**24**
5.	Stare Jabłonki	4	4	4	0	0	2	-4	4	4	4	0	2	0	**24**
6.	Lubajny	2	0	4	0	0	2	-2	2	2	2	0	2	0	**14**
7.	Idzbark	0	0	0	2	4	2	-2	2	2	2	2	2	4	**20**
8.	Brzydowo	0	2	2	4	4	2	0	2	2	2	2	2	4	**28**
9.	Smykówko	0	0	0	0	0	2	-2	0	2	2	0	0	0	**4**
10.	Pietrzwałd	2	2	2	4	4	2	0	2	4	2	2	2	4	**32**
11.	Lipowo	2	2	2	2	2	4	-2	0	2	4	0	2	0	**20**
12.	Zwierzewo	2	2	2	2	4	2	0	2	2	2	2	0	4	**26**
13.	Wałdowo	0	2	0	0	0	2	-2	2	0	0	0	2	0	**6**
14.	Międzylesie	0	0	4	0	0	0	0	2	2	0	0	0	0	**8**
15.	Turznica	2	2	2	4	4	4	-2	2	0	2	2	2	4	**28**
16.	Ostrowin	2	2	4	2	4	4	0	0	2	4	2	2	4	**32**
17.	Durąg	4	2	4	4	2	4	0	2	2	4	2	4	4	**38**
18.	Ornowo	4	2	0	2	4	2	0	2	0	2	2	4	4	**28**
19.	Kraplewo	2	4	2	4	2	4	0	4	2	4	2	2	4	**36**
20.	Bałcyny	0	2	2	2	2	4	-2	0	4	4	0	2	0	**20**

Źródło: opracowanie własne.

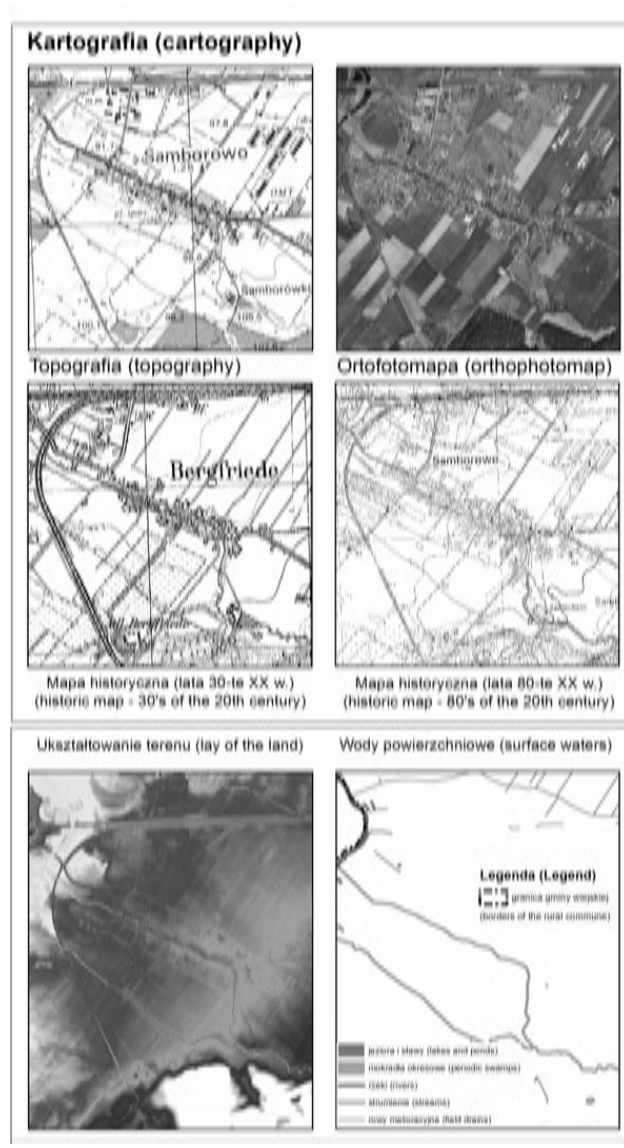

Ryc. 3. Karta krajobrazu miejscowości Samborowo (1/2)
Landscape chart for the locality of Samborowo (1/2)
Źródło: opracowanie własne/*Source: own study*.

1. SAMBOROWO

Opis miejscowości

Samborowo jest największą miejscowością znajdującą się na terenie gminy wiejskiej Ostróda. Miejscowość leży przy wschodniej granicy gminy przy drodze krajowej nr 16. Wieś usytuowana jest w dolinie rzeki Drwęcy, a przez środek miejscowości przepływa Podburska Struga. Pierwotny układ przestrzenny wsi to łańcuchówka, współcześnie został on znacząco przekształcony. Miejscowość w 2012 r. zamieszkiwało 1446 osób.

Characteristic of the village

Samborowo is the biggest village in the Ostróda rural commune. The village is situated in the eastern part of the commune in the river Drwęca valley, close to the trunk road no. 16. Through the middle of Samborowo passes Podburska Struga. Original spatial layout of the village was waldhufendorf. During last years it was significantly changed. In 2012 Samborowo was inhabited by 1446 persons.

Lokalizacja na tle gminy (location on the background of the commune)

Ochrona i planowanie krajobrazu (protection and planning of the landscape)

Ewidencja i rejestr zabytków
(record and register of monuments)

Ochrona przyrody
(environmental protection)

Planowanie przestrzenne
(spatial planning)

Układ drogowy (road layout)

Zabudowa (buildings)

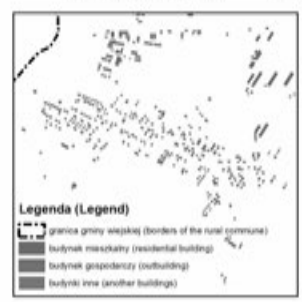

Wybrane układy zieleni (selected green systems)

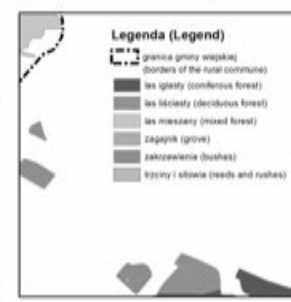

Składowe krajobrazu (landscape components)

Ryc. 4. Karta krajobrazu miejscowości Samborowo (2/2)
Landscape chart for the locality of Samborowo (2/2)
Źródło: opracowanie własne/*Source: own study*.

1. SAMBOROWO

Analiza krajobrazowa

Dominantą krajobrazową miejscowości jest elewator zbożowy dobrze eksponowany z dużych odległości. Rolę subdominanty pełni położony nieopodal zabytkowy magazyn. Głównymi akcentami kulturowymi są: zespół dworca kolejowego, dwa cmentarze, kościół, szkoła i wieże obronne mostu kolejowego. Interesujące ciągi widokowe rozpościerają się z linii kolejowej oraz dróg wiejskich na obrzeżach miejscowości. Zwarta zabudowa najstarszej części wsi tworzy ściany konkretnych i obiektywnych wnętrz krajobrazowych.

Landscape analysis

Landscape dominant of the village is the grain elevator, which is well exposed from a long distance. Historic warehouse situated close to the elevator is the subdominant of the village.The main cultural accents are: the railway station complex, the church, the school, the defensive towers on the rail bridge and two cemeteries. Interesting panoramic views are to be seen from the railway lines and from the local roads on the outskirts of the village. Concentrated settlements of the oldest part of the village creates the walls of particular and objective landscape interiors.

Lokalizacja na tle gminy (location on the background of the commune)

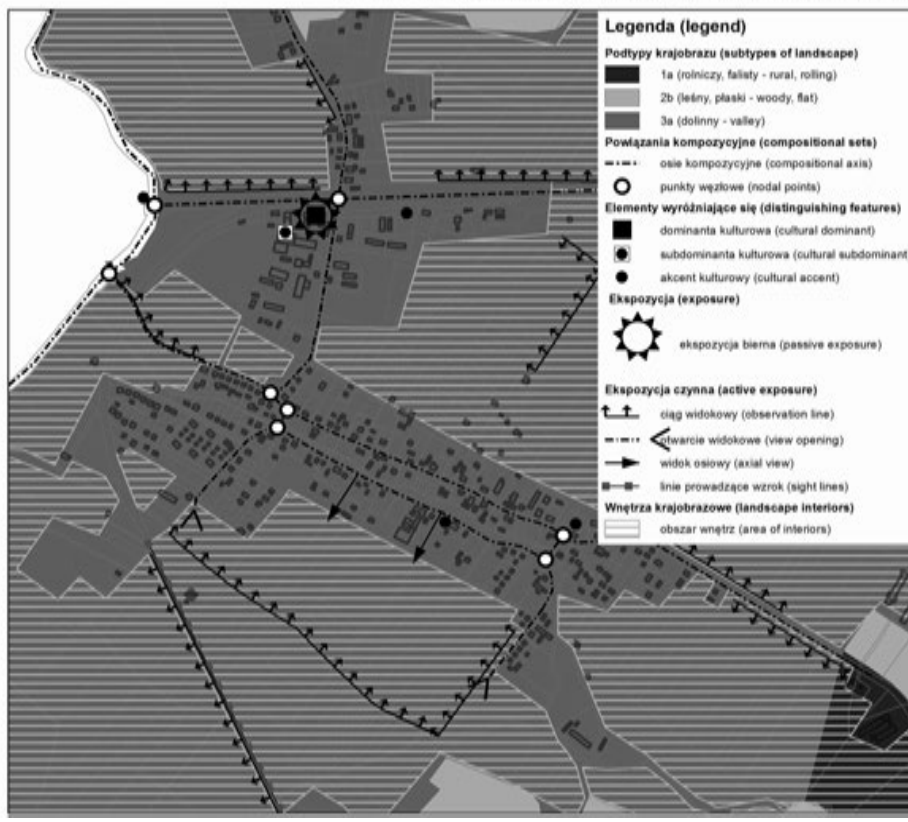

Podsumowanie

Teren opracowania charakteryzuje się wysokimi walorami krajobrazowymi, podlegającymi współcześnie wyraźnym przekształceniom. W celu zachowania tych wartości należy wykonać szereg działań o charakterze ochronnym, ale także właściwie planować krajobraz. Należy dążyć do zachowania istniejącego układu alei przydrożnych, będących ważnym elementem podkreślającym rolę ciągów kompozycyjno-funkcjonalnych oraz podkreślać projektowane ciągi nowymi układami alejowymi. W miejscowościach posiadających dominanty krajobrazowe należy uporządkować ich przedpola widokowe oraz unikać lokalizowania nowych obiektów mogących przejąć ich rolę. Należy dążyć do podkreślenia roli akcentów kulturowych (głównie przydrożnych obiektów kultu religijnego) przez właściwe zagospodarowanie terenu do nich przylegającego. W uzasadnionych przypadkach należy rozważyć możliwość podkreślenia punktów węzłowych akcentami kulturowymi lub naturalnymi. Należy utrzymać istniejący układ wnętrz krajobrazowych, których ściany tworzą w większości przypadków linearne układy zadrzewień – alei przydrożnych i śródpolnej roślinności porastającej miedze. Na terenie badanej gminy należy stworzyć sieć ogólnodostępnych, dobrze oznakowanych punktów widokowych – wieże i platformy widokowe (Góra Napoleona w Kajkowie, Góra Dylewska w Wysokiej Wsi, Góra Czubatka w Wygodzie, okolice Tyrowa i Lubajn z widokiem na Dolinę Drwęcy, Kątno z widokiem na Szeląg Wielki, Stare Jabłonki z widokiem na Szeląg Mały, Idzbark z widokiem na jezioro Ostrowin i dolinę Drwęcy). W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego należy wprowadzić bezwzględny zakaz zabudowywania przedpól widokowych obiektów zabytkowych, pełniących rolę lokalnych dominant krajobrazowych (głównie kościoły, pałace, dwory, wiadukty). Należy dążyć do ekspozycji interesujących widoków z dróg znajdujących się na terenie opracowania poprzez coroczne usuwanie roślinności przesłaniającej cenne widoki (nie stanowiącej wartościowego siedliska). Problemem są zarówno gatunki inwazyjnych roślin zielnych, jak i siewki niezwykle żywotnych gatunków drzew, jak np. klon zwyczajny (*Acer platanoides*). Należy zwrócić szczególną uwagę na ekspozycję interesujących widoków z projektowanych dróg i nie dopuścić do tworzenia korytarzy infrastrukturalnych w oderwaniu od lokalnego krajobrazu. Należy ponadto świadome kształtować nasypy przydrożne oraz lokalizować ekrany akustyczne wyłącznie w uzasadnionych przypadkach. Ich forma powinna być atrakcyjna wizualnie (preferowany materiał: drewno na podmurówce z czerwonej cegły, roślinność pnąca – winobluszcz pięciolistkowy Murorum (*Parthenocissus quinquefolia*). Bardzo ważne znaczenie w ekspozycji interesujących widoków mogą mieć linie prowadzące wzrok – projektowane w postaci nasadzeń śródpolnych. Należy także dążyć do stworzenia sekwencji okien widokowych w ciągu dróg krajowych (Antolak 2013).

Studia krajobrazowe, jako element nieobligatoryjny systemu planowania przestrzennego, są wykonywane niezwykle rzadko i mało kiedy sporządza się je dla terenów całych gmin. Mogą one jednakże stanowić podstawę do ochrony i właściwego kształtowania struktury krajobrazu. Zaprezentowane w pracy studium przypadku obrazuje zakres opracowania, który po dostosowaniu do lokalnej specyfiki terenu może być wykorzystywany jako materiał wejściowy przy sporządzaniu studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin.

Literatura

Antolak M. 2013,. *Kształtowanie i ochrona krajobrazów gmin na przykładzie gminy wiejskiej i miejskiej Ostróda*, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej im. T. Kościuszki, Kraków (rozprawa doktorska).

Bajerowski T., 1991, *Ocena, ochrona i kształtowanie krajobrazu wiejskiego, jako składnik programowania prac urządzeniowo-rolnych*, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn (rozprawa doktorska).

Bajerowski T., 1996, M*etodyka wyboru optymalnego użytkowania ziemi na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo Akademii Rolniczo-Technicznej, Olsztyn.

Bogdanowski J., 1976, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Ossolineum, Wrocław-Kraków.

Bogdanowski J., 1998, *Konserwacja i ochrona krajobrazu kulturowego (ewolucja metody),* Teki krakowskie, VI. Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Krakowie, Kraków, s. 37–38.

Bogdanowski J., **Łuczyńska-Bruzda M.**, **Novák Z.**, 1981, *Architektura krajobrazu*, PWN, Warszawa-Kraków.

Böhm A., 1981, *O budowie i synergii wnętrz urbanistycznych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.

Böhm A., 1998, *Wnętrze w kompozycji krajobrazu*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.

Böhm A., 2006, *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu – o czynniku kompozycji,* Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.

Ciołek G., 1964, *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu,* Arkady, Warszawa.

Patoczka P., 2000, „Ściany" i „bramy" w krajobrazie, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.

Pawłowska K. (red.), 2001, *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.

Summary

The article presents the original methodological tools for analysing and valuing the landscape of the rural community designed for the purposes of spatial planning. The research covered the rural commune of Ostróda, with an area of 401 km^2. Under the analysis, the area of the study was classified into landscape units (landscape types and subtypes). The following features were analysed in the studied area: composition links, landscape interiors, distinguishing elements and exposition. 20 localities with population over 300 people were selected for detailed landscape analyses. Two landscape charts were developed for each locality. For localities covered by the analysis, a simplified valuation in a table form was performed. The evaluation included the following factors: landform features, surface waters, fauna and flora, architecture, spatial arrangement, characteristic buildings and spatial arrangements, technical infrastructure, tourism infrastructure, environmental protection, protection of historical monuments, exposure, distinguishing elements and landscape harmony. The results of the landscape valuation revealed relatively high discrepancies between landscape protection areas and areas of the highest landscape values.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH
2017, tom 45, s. 157–174
https://doi.org/10.7163/SOW.45.9

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

Krajobraz wsi Ługwałd i jego współczesne transformacje

Landscape of the Ługwałd village and its contemporary transformations

Mariusz ANTOLAK • Patrycja PAWELEC

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Katedra Architektury Krajobrazu
ul. Prawocheńskiego 17, 10-720 Olsztyn
mariusz.antolak@uwm.edu.pl • pawelecpatrycja@gmail.com

Zarys treści: W artykule dokonano oceny i waloryzacji wybranych elementów krajobrazu jednej z podmiejskich wsi warmińskich – Ługwałd w gminie Dywity. W ramach badań wykonano ogólną inwentaryzację wsi, analizę rozbudowy miejscowości, analizę i waloryzację zabudowy oraz przeprowadzono badania społeczne wśród mieszkańców. W artykule opisano zagadnienie współczesnych przekształceń przestrzeni podmiejskich w Polsce oraz ładu przestrzennego i estetyzacji krajobrazu wiejskiego w odniesieniu do programu odnowy wsi.

Słowa kluczowe: odnowa wsi, waloryzacja krajobrazu, ruralistyka, estetyzacja, Warmia.

Wprowadzenie

Krajobraz wiejski tworzą elementy przestrzeni ukształtowane przez przyrodę oraz wkomponowane w nią zabudowania. Cechuje go niewielka ingerencja człowieka oraz otwarta przestrzeń z mozaiką pól uprawnych i łąk ograniczona często przez ścianę lasu (Wieczorkiewicz 1995). Zieleń jest powszechnie występującą i nieodłączną częścią wiejskiego układu. Jej wyraz estetyczny wynika przede wszystkim ze spontanicznej działalności mieszkańców (Bartoś i Zalewska 2003). W ostatnich dziesięcioleciach dostrzegalne jest zaburzenie tego typu kształtowania przestrzeni wiejskiej. Wszechobecne przekształcenia są wynikiem chęci uzyskania wielofunkcyjności oraz przeznaczania ziemi na cele pozarolnicze. Wieś stanowi obszar, na którym poszukuje się nowych miejsc pod zabudowę mieszkaniową. Szczególne nasilenie tych procesów widoczne jest w pobliżu dużych miast (Kulczyk-Dynatowska 2012). Skutkiem tego jest nieświadome wprowadzanie formy życia miejskiego na tereny wiejskie. Rozpoczyna to proces urbanizacji i związane z nim niebezpieczeństwo unifikacji wsi (Kowicki 1997).

Dawne układy przestrzenne, których kształtowanie stanowiło długotrwały proces, są zniszczone przez geometryczne formy zabudowy, placów i ulic. Natomiast nowo powstała szablonowa zabudowa szpeci otoczenie. Zachowanie swoistego i niepowtarzalnego kra-

jobrazu wiejskiego będzie możliwe, jeśli utrzyma się jego panoramę i widoki cząstkowe (Kadelska 2006). Jest to szczególnie ważne, ponieważ krajobraz jest dziedzictwem wyrażającym lokalna kulturę i tradycję tworzoną przez pokolenia, formą zapisu przeszłości oraz relacji między ludźmi i środowiskiem (Raszeja 2013).

Głównym celem pracy jest ocena i waloryzacja wybranych elementów krajobrazu jednej z typowych podmiejskich wsi warmińskich. W artykule opisano ponadto zagadnienie współczesnych przekształceń terenów podmiejskich w Polsce oraz ładu przestrzennego i estetyzacji krajobrazu wiejskiego w odniesieniu do programu odnowy wsi.

Zakres i metody pracy

Zakres przestrzenny opracowania obejmuje wieś Ługwałd w gminie Dywity. Szczegółowe analizy przeprowadzono na terenie sołectwa o powierzchni 585,5 ha. Wszystkie prace badawcze zostały przeprowadzone na przełomie 2015 i 2016 r. Zakres merytoryczny prac obejmował szereg badań umożliwiających ocenę wsi Ługwałd pod względem przyrodniczym oraz kulturowym. Istotne znaczenie miała ocena walorów estetycznych i historycznych badanego terenu. Wykonano w tym celu badania obejmujące ogólną inwentaryzację wsi, analizę rozbudowy miejscowości, analizę i waloryzację krajobrazową, oraz analizę własności działek.

Przebieg prac podzielono na dwa etapy. W pierwszym, przygotowawczym etapie wykonano wizję terenową, zapoznano się z literaturą dotyczącą tematu pracy, zebrano niezbędne materiały oraz opracowano cel pracy i metody badań. Drugim etapem były badania terenowe polegające na wykonaniu inwentaryzacji stanu istniejącego, przeprowadzeniu analiz i waloryzacji krajobrazu wsi oraz sondaży społecznych z jej mieszkańcami.

Współczesne przekształcenia krajobrazu wiejskiego w Polsce

Zmiany w krajobrazie wiejskim często rozpatrywane są w kategoriach kryzysu zarówno w zakresie przestrzennym, kulturowym, społecznym, ekologicznym, politycznym czy finansowym (Raszeja 2013). Od początku lat 90. XX w. widoczny był w Polsce proces deruralizacji polegający na zmniejszaniu się liczby osób mieszkających na wsi w stosunku do ogółu mieszkańców, jednak w ostatnich latach został on zahamowany i przechodzi w proces przeciwny – reruralizacji. Wciąż trwającym zjawiskiem jest dezagraryzacja polegająca na zmniejszaniu się wpływu rolnictwa na gospodarkę, rolników i społeczeństwo również lokalnie (Halamska 2011). W związku z tym na obszarach wiejskich zaczęły przeważać inne funkcje niż rolnictwo. We wsiach położonych w pobliżu dużych miast i posiadających dobrze rozwiniętą infrastrukturę jest zauważalny silny rozwój obszarów zabudowanych. Miejsce zamieszkania przestaje być uzależnione od miejsca pracy. Rozwój komunikacji, możliwość pracy zdalnej oraz większa mobilność umożliwia wyprowadzenie się ze stref zurbanizowanych, by zamieszkać na obszarach wiejskich. Napływowa ludność najczęściej nie jest związana z rolnictwem ani uprawą ziemi (Kowicki 1997). Niezrozumiałe dla nich jest symboliczne znaczenie organizowania i kształtowania życia mieszkańców wsi przez krajobraz (Raszeja 2013). Obszar wiejski jest dla nich głównie pięknym otoczeniem, w którym chcą się osiedlić. Przez styl życia oraz wybór architektury nieświadomie

wprowadzają elementy życia miejskiego. Prowadzi to do unifikacji i urbanizacji przestrzeni osadniczej, której efekt określa się „globalnym przedmieściem" (Kowicki 1997). Następuje zacieranie się klasycznie rozumianego podziału na wieś i miasto. W wyniku urbanizacji obszarów wiejskich powstaje forma pośrednia niosąca za sobą dezintegrację dotychczasowego krajobrazu (Bogdanowski i in. 1981). Zaczynają dominować nowe budynki, których architektura jest typowa dla miast. W całym kraju stosuje się podobne wzory pochodzące z katalogów nienawiązujących do lokalnej tradycji. Wprowadzany dysonans występuje również w postaci ogrodzeń, infrastruktury technicznej oraz niekomponujących się z otoczeniem reklam (Chmielewski 2012).

Ład przestrzenny i estetyka w krajobrazie wiejskim a odnowa wsi

Działania w zakresie planowania przestrzennego regulowane są przez ustawę o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, według której przez pojęcie ładu przestrzennego należy rozumieć „takie ukształtowanie przestrzeni, które tworzy harmonijną całość oraz uwzględnia w uporządkowanych relacjach wszelkie uwarunkowania i wymagania funkcjonalne, społeczno-gospodarcze, środowiskowe, kulturowe oraz kompozycyjno-estetyczne" (*Ustawa...* 2003, s. 3). Uzyskanie ładu przestrzennego i estetycznego wyglądu całego obszaru wiejskiego jest wynikiem działań prowadzonych na płaszczyźnie poziomej, jak i pionowej. W tym celu wprowadzane są dokumenty planistyczne, które narzucają podział przestrzeni, jak i wygląd projektowanej zabudowy. Działania te dążą do uzyskania harmonii w przestrzeni. W przypadku wprowadzania nowych elementów w istniejącą od długiego czasu przestrzeń uzyskanie zamierzonego efektu zależy od dojrzałości formy. Powinna ona wiązać się z tradycją miejsca, być jego kontynuacją, posiadać łączność organiczną, funkcjonalną i formalną (Bogdanowski i in. 1981). Pomocnym czynnikiem jest sama kompozycja kolorystyczna, która zależy od wyboru dokonanego przez inwestora lub wykonawcę. W tradycyjnym budownictwie wiejskim wykorzystywano lokalnie dostępne materiały. Ich gama barwna była do siebie zbliżona. W połączeniu z odpowiednimi proporcjami oraz skalą bryły budynku uzyskano efekt zespolenia obiektów architektury z tłem. Obecnie oferta materiałów budowlanych oraz barwników jest bardzo szeroka. Zharmonizowanie barw o różnym nasyceniu i odcieniach wymaga właściwego wyczucia estetycznego. Niewłaściwie podejmowane decyzje wprowadzają chaos kolorystyczno-materiałowy uniemożliwiający uzyskanie ładu przestrzennego (Tarajko-Kowalska 2009).

Zgodnie z założeniami programu odnowy wsi tylko racjonalne i planowe działania, uwzględniające zachowanie ładu przestrzennego, są w stanie utrzymać lub podkreślić atrakcyjność obszarów wiejskich wraz z jego krajobrazem. Pojęcie odnowy wsi wywodzi się z niemieckiego zwrotu *Dorferneuerung*. Sam proces rozpoczął się w latach 50. ubiegłego wieku w Niemczech Zachodnich, następnie stopniowo rozprzestrzeniał się w innych krajach Europy (Idziak i Wilczyński 2013). Program obejmuje powiązane ze sobą dziedziny, którymi są: przestrzeń, architektura, rolnictwo, kultura i duchowość, życie społeczne, polityka, edukacja, środowisko naturalne, gospodarka. Służy przede wszystkim stałemu polepszaniu warunków życia na terenach wiejskich. Każdy jednak ulepszanie życia na wsi rozumie w inny sposób. W Polsce program odnowy wsi rozpoczął się w 1997 r. na Opolszczyźnie (Idziak 2004). W ramach tego programu przeprowadzono w województwie opolskim liczne badania, które posłużyły między innymi do opracowania schematu

postępowania i metod analiz pomocnych w ocenie charakteru oraz stanu istniejącego wsi. Wnioski tych analiz pozwalają spojrzeć całościowo na badany obszar i stworzyć wizję jego rozwoju. Przyczynia się to do ukierunkowania zagospodarowania i kształtowania przestrzeni tak, aby ochronić jej indywidualne cechy, dziedzictwo kulturowe, specyfikę krajobrazu oraz powstrzymać dewastację środowiska (Niedźwiecka-Filipiak i Kuriata 2010).

W województwie warmińsko-mazurskim program kierowany jest przez Departament Rozwoju Obszarów Wiejskich i Rolnictwa Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego, natomiast realizatorem działań programu jest Biuro Aktywizacji Obszarów Wiejskich. Program skierowany jest do gmin miejsko-wiejskich i wiejskich oraz sołectw. W każdym sołectwie powoływana jest grupa odnowy wsi oraz tworzony jest plan odnowy miejscowości. Celem programu jest wzrost integracji mieszkańców oraz polepszenie warunków życia, zwiększenie aktywności i zaangażowania społeczności w działaniach na rzecz sołectwa (*Uchwała...* 2011). Ciekawym projektem, znacząco wpływającym na charakter przestrzeni, realizowanym w ramach programu odnowy wsi w województwie warmińsko-mazurskim jest sieć wiosek tematycznych pod nazwą „Miejsca z duszą", np. „Wioska jak u Babci" oraz „Wioska Wiatru i Podcieni" (Idziak i Wilczyński 2013). Tworzenia takich wsi podejmują się miejscowości opierające przyszłość na turystyce. Pod wybrany temat podporządkowuje się przestrzeń, wprowadza produkty, organizuje wydarzenia, szkolenia, warsztaty, tworzy nowe inwestycje (Idziak 2004). Nowo wprowadzane elementy, dzięki wspólnej tematyce, pomagają uzyskać spójność krajobrazu.

Sołectwo Ługwałd w 2014 r. przystąpiło do programu odnowy wsi województwa warmińsko-mazurskiego pod nazwą „Wieś Warmii, Mazur i Powiśla miejscem, w którym warto żyć...". Dla wsi opracowano „Plan odnowy miejscowości Ługwałd". na lata 2014–2020, powstała także Grupa Odnowy Wsi. W ramach programu wybudowano plac zabaw dla dzieci oraz urządzono siłownię zewnętrzną. W 2015 r. zrealizowano kolejny projekt – scenę na placu wiejskim. Ługwałd był jedną z kilkudziesięciu wsi z województwa warmińsko-mazurskiego, wykazujących chęć współpracy z Katedrą Architektury Krajobrazu Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie w ramach programu. W wyniku tej współpracy dokonano szczegółowych analiz wsi. Na podstawie ich wyników określono aktualny stan przestrzeni, jej zasoby oraz zlokalizowano występujące problemy. Wyniki badań posłużyły ponadto do wykonania koncepcji projektowych zagospodarowania wybranych przestrzeni publicznych tej miejscowości. Głównymi założeniami projektowymi opracowywanych terenów było nadanie im indywidualnego charakteru i wyglądu spójnego z otaczającym krajobrazem. Nowe zagospodarowanie terenu ma przyczynić się do zmniejszenia dysharmonii i poprawy walorów estetycznych wsi oraz spełniać potrzeby zróżnicowanych grup wiekowych. Obecnie (2017 r.) wieś stara się o kolejne dofinansowania na zagospodarowanie ścieżki edukacyjnej nad jeziorem Czark.

Obiekty zrealizowane w ramach programu nie są związane z tradycyjnym rozumieniem wiejskiej przestrzeni publicznej, jednak zaspokajają współczesne potrzeby jej mieszkańców.

Gmina Dywity i wieś Ługwałd

Gmina Dywity jest gminą wiejską położoną w centralnej części województwa warmińsko-mazurskiego, w powiecie olsztyńskim. Składa się z 27 miejscowości tworzących 19 sołectw. Posiada powierzchnię 161 km^2 i zamieszkana jest przez 11 011 osób (stan na 2013 r.; www.olsztyn.stat.gov.pl). Ługwałd położony jest w zachodniej części gminy w odległości ok. 2 km od Dywit i ok. 9 km od Olsztyna. Przez teren sołectwa przebiega droga krajowa nr 51 prowadząca w kierunku przejścia granicznego z Obwodem Kaliningradzkim. Sołectwo Ługwałd zajmuje powierzchnię 585,5 ha i w 2014 r. zamieszkiwało je 548 osób (*Uchwała...* 2014).

Wieś została założona w wyniku kolonizacji po podbiciu plemion pruskich przez Zakon Krzyżacki w XIII wieku. Według danych z 1782 r. wieś liczyła 16 domów, w 1817 r. miała 87 mieszkańców, w 1871 r. – 303, w 1893 – 262, w 1939 – 260, natomiast w 1933 r. zamieszkiwało ją 151 mieszkańców (Knercer i in. 1999).

Centrum wsi objęte jest strefą B – pośredniej ochrony konserwatorskiej. W tej strefie pełnej ochronie podlega układ przestrzenny miejscowości łącznie z układem zagród wokół prostokątnego podwórza gospodarczego. Częściowej ochronie podlega historyczna zabudowa siedlisk. Wzdłuż drogi krajowej nr 51 oraz głównej drogi przebiegającej przez wieś wyznaczona jest pełna ochrona konserwatorska alei z planowaną rekonstrukcją. We wsi zachowała się tradycyjna zabudowa zagród, przydrożne obiekty kultu religijnego oraz aleje przydrożne (Knercer i in. 1999). Ługwałd znajduje się w otoczeniu urozmaiconego krajobrazu polodowcowego. Występuje tu prywatne jezioro Ługwałd o powierzchni 8 ha oraz znacznie mniejsze jezioro Czark, będące w trwałym zarządzie sołectwa. Dużą część terenu stanowią łąki i pastwiska. Znajdują się tu również niewielkie kompleksy leśne z przeważającą ilością sosny oraz liczne zadrzewienia śródpolne (*Uchwała... 2014*). Północno-wschodnia część wsi objęta jest Obszarem Chronionego Krajobrazu Doliny Środkowej Łyny. W kierunku zachodnim od założenia ruralistycznego znajduje się strefa K – ochrony krajobrazowej terenów nadjeziornych (Knercer i in. 1999). Dla gminy w 2006 r. sporządzono studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego (*Uchwała... 2006*). Na terenie obrębu geodezyjnego Ługwałd obowiązuje pięć miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Dla terenu sołectwa wykonano analizę zagospodarowania przestrzeni. Sporządzając inwentaryzację bazowano na informacjach uzyskanych z mapy topograficznej i zasadniczej, ortofotomapy oraz danych udostępnionych w Systemie Informacji Przestrzennej Urzędu Gminy Dywity. Wszystkie informacje zostały zweryfikowane w trakcie badań terenowych. Określono procentowy udział terenów pełniących określone funkcje. Lasy i zwarte zadrzewienia (29%) łącznie z łąkami i pastwiskami (17%) oraz polami uprawnymi (7%) pokrywają ponad połowę powierzchni wsi. Jeziora oraz pozostałe wody powierzchniowe łącznie stanowią 4%. Ponad jedna czwarta terenu jest nieużytkowana i poddana sukcesji wtórnej (ugory i odłogi). Pozostały obszar zajmują tereny przeznaczone na cele inne. Wśród nich są tereny publicznej zieleni urządzonej, które łącznie obejmują mniej niż 1% powierzchni wsi. Tereny zabudowane i towarzyszące zabudowie obejmują 12% terenu opracowania. W ramach badań dokonano również szczegółowej analizy tych obszarów. Przeważającą część zabudowy stanowią budynki mieszkalne (61%). Dużą grupę stanowi towarzysząca im zabudowa o funkcji gospodarczej (20%).

Analiza własności działek została wykonana na podstawie wykazu podmiotów ewidencyjnych uzyskanego ze Starostwa Powiatowego w Olsztynie. Procentowe zestawienie

powierzchni publicznych i prywatnych wykonano na podstawie powierzchni podanych w Systemie Informacji Przestrzennej Gminy Dywity. Przeważającą część powierzchni wsi stanowią tereny własności prywatnej (77%). Wśród działek należących do Skarbu Państwa (19%) największa powierzchnia znajduje się w zarządzie Nadleśnictwa Kudypy. Działki będące własnością gminy Dywity (4%) w większości stanowią tereny dostępne dla mieszkańców w postaci dróg oraz urządzonych terenów zieleni.

Kierunki rozbudowy układu ruralistycznego

Dla obszaru opracowania sporządzono analizę rozbudowy układu ruralistycznego (ryc. 1). Wykonano ją na podstawie analizy mapy historycznej *Messtischblatt* (1940–44) oraz ustnego przekazu informacji od mieszkańców poszczególnych domostw. Wieś podzielono na obszary w zależności od ustalonego przedziału czasowego, w którym powstawała zabudowa. Uwzględniono również budynki, których planowana budowa wynika z oznaczeń graficznych na mapie zasadniczej. Dodatkową informację stanowią miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego wyznaczające kolejne obszary przeznaczone pod zabudowę.

Zabudowania obecne na tym terenie przed 1940 rokiem tworzą układ wsi o typie zbliżonym do ulicówki nadjeziornej z zagęszczoną zabudową w centrum oraz rozproszoną zabudową gospodarstw kolonijnych na obrzeżach. Na przestrzeni kolejnych 50 lat przybyło jedynie kilkanaście nowych budynków, w tym budynków o funkcji przemysłowej. Silny okres rozbudowy rozpoczął się tu w latach 90. XX w. Powstały wtedy przede wszystkim budynki mieszkalne jednorodzinne sytuowane wzdłuż głównych dróg w pobliżu istniejącej zabudowy. W pierwszym dziesięcioleciu XXI w. nastąpił gwałtowny wzrost powierzchni zabudowanych. Nowe obiekty stanowią uzupełnienie istniejącej zabudowy. Zaczęto ją również skupiać w północno-wschodniej części wsi. Wytyczono nowe drogi wewnętrzne prowadzące do budynków oddalonych od drogi głównej. Nastąpiła silna deformacja układu przestrzennego. W tym okresie uchwalono ponadto pierwsze miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, co przyczyniło się do zwiększenia aktywności inwestycyjnej. Zgodnie z informacjami zawartymi w tych dokumentach tereny znajdujące się w sąsiedztwie drogi krajowej nr 51 przeznaczono pod funkcję usługową. Wschodnią oraz południowo-zachodnią część sołectwa graniczącą z Dywitami przeznaczono pod zabudowę mieszkaniową. Przy realizacji tych planów dojdzie do zespolenia układów ruralistycznych tych dwóch ośrodków. Dodatkowo w części północno-wschodniej planuje się rozbudowę powstającego osiedla. Wyznaczony układ działek oraz dróg wewnętrznych spowoduje przekształcenie układu ruralistycznego w układ bliższy wielodrożnicy. Historyczne centrum wsi mimo rozbudowy nadal jest możliwe do wyróżnienia, lecz jego granice powoli zaczynają się zacierać. Współcześnie obserwuje się dogęszczanie istniejącej zabudowy oraz wprowadzanie nowych obiektów w dużych odległościach od centrum wsi.

Ryc. 1. Analiza kierunków rozbudowy układu ruralistycznego wsi Ługwałd
Źródło: opracowanie własne.
Analysis of the directions of expansion of the Ługwałd rural layout
Source: own study.

Waloryzacja zabudowy wiejskiej

Waloryzacji poddano 309 budynków zlokalizowanych na terenie sołectwa. Oceniono stopień przekształcenia zabudowy posiadającej wartości historyczne oraz wpasowanie w krajobraz nowo powstałej zabudowy według przyjętych kategorii:

- budynek znajdujący się w wojewódzkiej ewidencji zabytków (4%),
- budynek posiadający dużą wartość historyczną, nieprzekształcony (12%),
- budynek posiadający dużą wartość historyczną, nieznacznie przekształcony (6%),
- budynek posiadający wartość historyczną, silnie przekształcony (7%),
- budynek nieposiadający wartości historycznej, neutralny w stosunku do otaczającej zabudowy (54%),
- budynek nieposiadający wartości historycznej, dysharmonijny w stosunku do otaczającej zabudowy (17%).

Podczas waloryzacji zwracano uwagę na bryłę budynku, typ dachu oraz materiał pokrycia dachowego, usytuowanie kalenicy budynku względem drogi, materiał budowlany ścian, kolorystykę elewacji, ogrodzenie oraz przysłonięcie budynku przez roślinność.

Zabudowa posiadająca wartości historyczne stanowi około 29% wszystkich waloryzowanych budynków. Wśród nich najczęściej występującym schematem jest zabudowa o układzie zagrodowym na planie czworoboku z budynkiem mieszkalnym ustawionym kalenicowo (fot. 1, 2). Budynki mieszkalne zakwalifikowane do tej kategorii są zazwyczaj w dobrym stanie technicznym, lecz silnie przekształcone. Towarzysząca im zabudowa gospodarcza znajduje się w średnim stanie technicznym i jest nieznacznie zmieniona. Przekształcenia budynków polegają głównie na wymianie stolarki okiennej oraz drzwiowej, pokrycia dachowego oraz ich docieplenia. Pojawiają się tu również znacznie bardziej inwazyjne działania prowadzące do zmiany kształtu i proporcji bryły budynku (fot. 3). Do historycznych budynków dobudowywane są nowe kondygnacje, elewacje budynków „ozdabiają" nowe wykusze oraz ganki z kolumnami zdobionymi kanelami. Zmianom podlegają ponadto kształty dachów, które coraz częściej zaopatrywane są w lukarny i okna połaciowe. Działania te skutkują pomniejszeniem wartości architektonicznej obiektów (Antolak 2013). Zachowane budynki posiadają cechy charakterystyczne dla architektury Warmii i Mazur (fot. 4). Parterowe budynki mieszkalne z użytkowym poddaszem posiadają murowane ściany wykonane z ceramicznej cegły licówki. Część z nich została otynkowana. Górna partia elewacji bocznych części budynków zdobiona jest pionowym deskowaniem łączonym wąskimi listwami. Jako element dekoracyjny ceglanych ścian pojawia się gzyms z dwóch rzędów ukośnie układanych cegieł. Ściany wykonane w całości z drewna posiadają jedynie stodoły. Budynki nakrywane są dachem dwuspadowym pokrytym dachówką ceramiczną holenderką. Sporadycznie występują tu ozdobne zakończenia krokwi. Często pojawia się natomiast podmurówka z ciosów kamiennych. Okna historycznych obiektów mieszkalnych są białe o układzie wertykalnym w kształcie prostokąta zakończonego łukiem odcinkowym lub prosto. Są one pojedyncze, dwu lub czterodzielne, o nierównych kwaterach, często dzielone dalej wąskimi szczeblinami. Jako element ozdobny nad otworem okiennym pojawiają się pionowo ułożone cegły, niekiedy dodatkowo wzbogacone o ceramiczne kształtki oraz podokienniki. Pojawiają się również gładkie, białe opaski wykonane w tynku. Drzwi budynków mieszkalnych wykonane z drewna, są zazwyczaj jednoskrzydłowe o konstrukcji ramowo-płycinowej. Niekiedy pojawia się przeszklenie w ich górnej części z ozdobnym układem szprosów. W zabudowie gospodarczej drzwi są drewniane, pełne, niektóre zakończone łukiem odcinkowym, inne wzbogacone o nadświetle. W jednym z budynków występuje wnęka na świętą figurę (Liżewska 2007).

Współczesna zabudowa nie prezentuje wysokiego kunsztu architektonicznego i stanowi zazwyczaj element neutralny/dysharmonijny w krajobrazie (fot. 5). Ze względu na przeważającą liczbę nowych budynków oraz ich zróżnicowany charakter większość oceniono jako obiekty neutralne. Jako dysharmonijną oceniono zabudowę negatywnie wyróżniającą się przez nadmiernie rozbudowaną bryłę budynku, zbytnie rozbicie płaszczyzny dachu oraz wyróżniający się kolor elewacji. W centrum wsi współczesna zabudowa prezentuje niską wartość estetyczną i nie koresponduje z zabudową historyczną (fot. 7, 8). Mimo wprowadzenia na tym obszarze strefy B – pośredniej ochrony konserwatorskiej, pojawia się tu najwięcej budynków ocenionych jako dysharmonijne. Widoczne są próby wkomponowania nowych obiektów w historyczne otoczenie. Ich rezultaty są jednak niezbyt optymistyczne, czego dobrym przykładem jest budynek powstały w latach 80., w którym zastosowano imitację konstrukcji ryglowej (fot. 6). Niestety budynek zamiast wtopić się w otoczenie znacznie się z niego wyróżnia, głównie przez masywną dwukondygnacyjną bryłę i nieproporcjonalny dach o małym kącie nachylenia połaci. Rozstawienie oraz wielkość otworów drzwiowych i okiennych jest charakterystyczna dla okresu, w którym budynek powstał. Ponadto konstrukcja ryglowa nie jest elementem pojawiającym się w historycznych zabudowaniach obecnych w Ługwałdzie. Nagminnym problemem jest brak zachowania właściwej skali budynku w stosunku do sąsiadującej zabudowy. Budynki dwukondygnacyjne dominują wśród niższej, historycznej zabudowy. Wiele z nich jest w dobrym stanie technicznym, jednak nie są one spójne z otoczeniem.

W ramach badań terenowych dokonano również waloryzacji budynków pod kątem ich stanu technicznego. Budynki podzielono na 3 kategorie, określając ich stan jako dobry, średni lub zły. Przy ocenie zwracano uwagę na zewnętrzną bryłę budynku. Na ocenę wpływały głównie pęknięcia i ubytki w murach oraz fundamentach budynków oraz ogólny stan techniczny konstrukcji i pokrycia dachowego. Zdecydowana większość budynków (79%) zakwalifikowana została do pierwszej kategorii. Stan techniczny 14% z nich sklasyfikowano jako średni, a stan 7% budynków określono jako zły.

Badania społeczne

W ramach analiz przeprowadzono pilotażowe badania społeczne w formie ankiety, na którą odpowiedzi mógł udzielić każdy mieszkaniec Ługwałdu. Formularz zawierał pytania zamknięte jednokrotnego oraz wielokrotnego wyboru, jak i pytania otwarte. Podstawowymi celami badania było uzyskanie oceny obecnego wyglądu wsi oraz projektowanych terenów, jak i poznanie estetycznych preferencji mieszkańców. Odpowiedzi pomogły ukierunkować prace projektowe pod względem estetycznym i funkcjonalnym. W badaniu wzięło udział 74 mieszkańców wsi. Przeważającą część stanowili mężczyźni (62%). Najliczniejsza grupa wiekowa mieściła się w przedziale 36–50 lat (38%). Respondenci to w większości osoby pracujące (65%) oraz posiadające wykształcenie wyższe (55%). Większość ankietowanych mieszka w Ługwałdzie od ponad 10 lat (45%). Osiedlili się w tym miejscu ze względu na wielokrotnie podkreślane i wysoko cenione przez mieszkańców walory przyrodnicze wsi (65%). Obecność jezior, lasów, rozległych łąk i licznych pagórków jest najczęściej wskazywana jako główny atut miejscowości oraz element wsi, który chcieliby pokazać odwiedzającym ich gościom. Mieszkańcy uważają ponadto, że wieś jest dobrym miejscem do rozwoju turystyki.

Fot. 1. Nieprzekształcona zabudowa o układzie zagrodowym (fot. P. Pawelec, listopad 2015)
An unconverted building structure with a farmsteadlayout (photo: P. Pawelec, November 2015)

Fot. 2. Nieznacznie przekształcona zabudowa o układzie zagrodowym (fot. P. Pawelec, listopad 2015)
A slightly converted building structure with a farmsteadlayout (photo: P. Pawelec, November 2015)

Fot. 3. Silnie przekształcony budynek mieszkalny (fot. P. Pawelec, listopad 2015)
A highly converted residential building (photo P. Pawelec, November 2015)

Fot. 4. Nieprzekształcony budynek mieszkalny (fot. P. Pawelec, listopad 2015)
An unconverted residential building (photo P. Pawelec, November 2015)

Fot. 5. Estetyczny, współczesny budynek niewpasowujący się w otoczenie (fot. P. Pawelec, październik 2015)
An aesthetic modern building not fitting in the surrounding (photo P. Pawelec, October 2015)

Fot. 6. Dysharmonijny budynek handlowo-usługowy w centrum wsi (fot. P. Pawelec, marzec 2015)
An inharmonious retail and service building in the centre of the village (photo P. Pawelec, March 2015)

Fot. 7. Dysharmonijny budynek mieszkalny w otoczeniu historycznej zabudowy (fot. P. Pawelec, maj 2015)
An inharmonious residential building surrounded by historic buildings (photo P. Pawelec, May 2015)

Fot. 8. Dysharmonijna zabudowa wsi (fot. P. Pawelec, marzec 2015)
Inharmonious buildings of the village (photo P. Pawelec, March 2015)

Badania wykazały, że mieszkańcy bardzo interesują się tym, jak wyglądają tereny znajdujące się w miejscowości (58%). W ich ocenie wygląd wsi nie jest w pełni spójny (35%). Większość mieszkańców najchętniej zamieszkałaby w nowo wybudowanym budynku (53%). W celu poznania preferencji estetycznych w tym zakresie poproszono o wybór jednego z przedstawionych w ankiecie projektów domów jednorodzinnych. Najchętniej wybierano budynek o charakterze polskiego dworku (43%), podobna liczba osób wybrała podmiejski dom katalogowy (42%). Jako budynek najbardziej pasujący do obecnej zabudowy Ługwałdu wskazywano typowy podmiejski dom katalogowy (48%). Znacznie mniej osób wybrało budynek inspirowany formą historyczną (28%). Spośród przedstawionych terenów zieleni publicznej najwięcej osób wskazało przestrzeń posiadającą swobodne rabaty o charakterze wiejskim (57%). Mieszkańcy raczej pozytywnie opowiadali się za tworzeniem wsi tematycznej, chociaż budziło to wiele wątpliwości.

Obecna liczba przestrzeni publicznych we wsi została oceniona jako raczej wystarczająca (33%). Jako problem wskazano brak odpowiedniej liczby miejsc do spędzania wolnego czasu przez młodzież. Jakość tych przestrzeni znacznie poprawiła się w ciągu ostatnich pięciu lat, jednak nadal brakuje chodników, ścieżek rowerowych, oświetlenia ulic. W potrzebach wskazywano również dobrze urządzony teren dostępny dla wszystkich mieszkańców.

Wiele osób wykazuje chęć udziału w tworzeniu zieleni publicznej w Ługwałdzie. Często mówiono o dużym zaangażowaniu grupy mieszkańców w realizacje projektów i działań społecznych oraz integrację mieszkańców. Ankietowani zapytani o to, czy znają większość mieszkańców wsi z imienia i nazwiska najczęściej odpowiadali, że jedynie w tej części wsi, w której mieszkają, znają się dobrze. Starsi mieszkańcy podkreślali, że kiedyś znali się wszyscy, ale obecnie wprowadziło się bardzo dużo nowych osób i nie mogą powiedzieć, że znają większość z nich.

Tabela 1. Zestawienie odpowiedzi na pytanie: „Czy zwraca Pan (i) uwagę na to, jak wyglądają budynki, drogi, ulice, place i jak zabudowane są i urządzone różne tereny w miejscowości? ”

Odpowiedzi	Wskazania respondentów badań CBOS według terminów badań (w%)						Wskazania respondentów z Ługwałdu (w %)	
	2003		2005		2010		2015	
Bardzo się tym interesuje	32	85	37	86	30	82	58	88
Trochę się tym interesuję	53		49		52		30	
Raczej się tym nie interesuję	10	15	10	14	10	18	9	12
Wcale się tym nie interesuję	5		4		8		3	

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań CBOS oraz własnych badań społecznych.

Respondentom zadano ponadto pytania, o które pytało Polaków Centrum Badania Opinii Społecznej. Pierwsze z nich brzmiało: „Czy zwraca Pan (i) uwagę na to jak wyglądają budynki, drogi, ulice, place i jak zabudowane są i urządzone różne tereny w miejscowości? ” (*Polacy o*... 2010). Mieszkańcy Ługwałdu odpowiedzieli podobnie jak większość Polaków (tab. 1). 88% ankietowanych interesuje się tym zagadnieniem. Kolejne z pytań brzmiało: „W jakim mieszkaniu/domu wolał (a) by Pan (i) mieszkać, gdyby dano Panu (i) do wyboru” (*Jak Polacy*... 2003). Zdecydowana większość mieszkańców wybrała budynki

nowo wybudowane, jednak w porównaniu z wynikami badań ogólnopolskich mieszkańcy Ługwałdu preferują również zabudowę historyczną, pochodzącą sprzed II wojny światowej (ryc. 2).

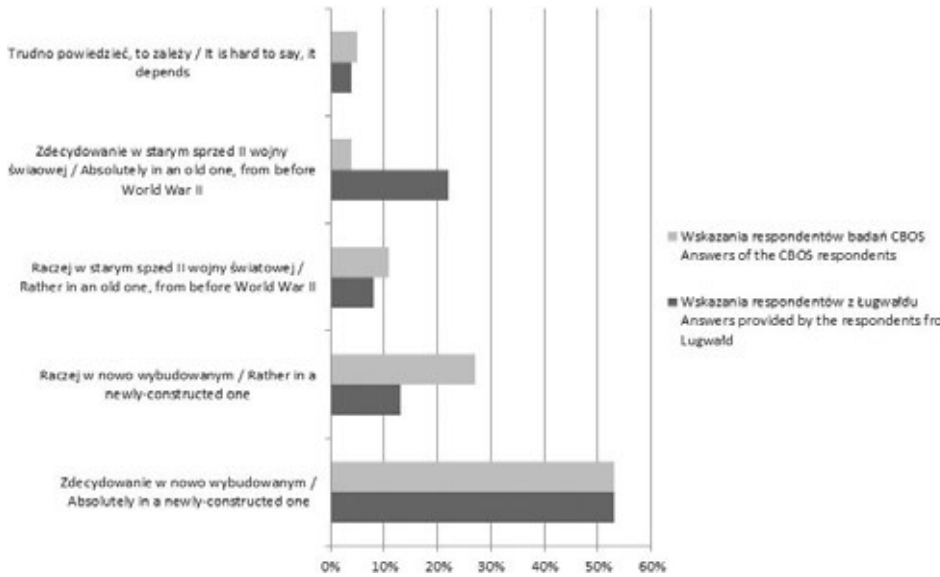

Ryc. 2. Zestawienie odpowiedzi na pytanie: „W jakim mieszkaniu/domu wolał (a) by Pan (i) mieszkać, gdyby dano Panu (i) do wyboru? ”
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań CBOS oraz własnych badań społecznych.
Summary of answers to the question: "In what flat/house would you rather live if you had a choice?"
Source: own study based on results of the CBOS study and own social research.

Podsumowanie

Wieś Ługwałd charakteryzuje zróżnicowane pokrycie i ukształtowanie terenu. Pagórkowaty teren, liczne zadrzewienia, pola uprawne, rozległe łąki oraz jeziora tworzą krajobraz o wysokich walorach przyrodniczych stanowiący kluczowy zasób wsi. Walory historyczne wsi tworzą przede wszystkim pojedyncze wciąż zachowane w niezmienionej formie obiekty architektury regionalnej oraz czytelny historyczny układ przestrzenny. We wsi widoczne są jednak silne przekształcenia zarówno krajobrazu naturalnego, jak i kulturowego. Zmiany w układzie ruralistycznym powstały w wyniku nagłej rozbudowy wsi rozpoczętej w latach 90 XX w. Zmniejszenie działalności rolniczej, jak i silny napływ ludności wynikający z bliskości i dobrej komunikacji z Olsztynem, skutkował zwiększeniem obszaru zabudowanego i wprowadzeniem obiektów budowlanych nienawiązujących do architektury regionu. Brak świadomości w tym zakresie skutkuje widocznym zacieraniem indywidualnych cech terenu i wprowadzania dysharmonii degradującej pojedyncze wnętrza, jak i panoramę wsi.

Obecny wygląd wsi jest przede wszystkim wynikiem braku poczucia potrzeby i chęci zachowania jej dawnego charakteru. Nowi mieszkańcy nie mają poczucia przynależności do tego terenu. Przeprowadzając się na wieś, zainteresowani są głównie wyborem najbardziej odpowiadającego ich potrzebom budynku spośród oferty przedstawionej w ka-

talogach. Brak jest przy tym szerszego spojrzenia na ład przestrzenny oraz wpasowania w istniejący krajobraz, co najczęściej uzasadniane jest tym, że nie chcą mieszkać wśród identycznie wyglądającej zabudowy.

W celu zaprzestania wprowadzania dalszych negatywnych zmian konieczne jest podniesienie świadomości, iż harmonia i spójność nie jest równa identyczności. Dowodem na to jest historyczna zabudowa, gdzie poszczególne budynki różnią się od siebie, lecz razem tworzą spójny krajobraz wiejski o niepowtarzalnym charakterze. Rozwój wsi Ługwałd powinien być ukierunkowany na tworzenie odrębności regionalnej, która niewątpliwie stanie się jej atutem. Powinno się dążyć do uszczegółowienia zapisów miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dotyczących projektowanej i istniejącej zabudowy. Istniejące zapisy dają dużą swobodę inwestycyjną i są przyczyną dysharmonii. Podczas planowanego rozwoju i poprawy stanu infrastruktury technicznej w postaci dróg i chodników należy unikać dalszego wprowadzania sztucznych materiałów, takich jak betonowe płyty lub betonowa kostka chodnikowa.

Program odnowy wsi jest narzędziem pomocnym w poprawie walorów krajobrazowych miejscowości, jednakże najczęściej skutkuje jedynie porządkowaniem przestrzeni publicznych, a nie ich estetyzacją i przypisywaniem cech indywidualnych w nawiązaniu do tradycji regionu. Przyczyną tego problemu jest brak świadomości osób zarządzających projektem. Jak mówią sami uczestnicy programu, wsparcie merytoryczne moderatorów jest dla nich bardzo ważne, jednak obejmuje zbyt krótki okres. Przeszkodą są również ograniczenia finansowe, które wymuszają wprowadzanie niskobudżetowych, pojedynczych obiektów i utrudniają realizację złożonych projektów. W celu wykorzystania możliwości programu należy w pierwszej kolejności wykonać dogłębną analizę uwarunkowań kulturowych i przyrodniczych przekształcanych obszarów. Należy podjąć działania zmierzające do poprawy ładu przestrzennego oraz harmonii między istniejącymi a nowo projektowanymi budynkami oraz dążyć do aktywizacji lokalnej społeczności, pamiętając o tym, że w ramach odnowy wsi należy zająć się również człowiekiem.

Literatura

Antolak M., 2013, *Zróżnicowanie oraz przekształcenia detalu architektonicznego w wizualnym odbiorze zabudowy na przykładzie gminy wiejskiej Ostróda,* Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum, 12 (3), Olsztyn, s. 5–13.

Bartoś M., **Zalewska B.**, 2003, *Architektura w krajobrazie wiejskim Warmii i Mazur*, Borussia, Olsztyn.

Bogdanowski J., **Łuczyńska-Bruzda M.**, **Novak Z.**, **Bańska M.**, 1981, *Architektura krajobrazu*, PWN, Warszawa.

Chmielewski T.J., 2012, *Systemy krajobrazowe. Struktura, funkcjonowanie, planowanie,* PWN, Warszawa.

Halamska M., 2011, *Transformacja wsi 1989–2009: Zmienny rytm modernizacji*, Studia Regionalne i Lokalne, 2 (44), s. 5–25.

Idziak W., 2004, *O odnowie wsi,* Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa.

Idziak W., **Wilczyński R.**, 2013, *Odnowa wsi,* Fundacja Programów Pomocy, Warszawa.

Jadwiszczak S., 2012, *Warmia znana i nieznana,* Stowarzyszenie Nasze Gady, Gady.

Jak Polacy mieszkają, 2003, Centrum Badania Opinii Społecznej, BS111/2003, Warszawa.

Kadelska M., 2006, *Odbiór i prawidłowe formowanie krajobraz*, [w:] K. Młynarczyk (red.), *Krajobraz kształtowany przez kulturę rolną,* Olsztyn, s. 180–183.

Knercer W., **Zalewska B.**, **Zwierowicz M.**, 1999, *Studium wartości kulturowych gminy Dywity,* Olsztyn.

Kowicki M., 1997, *Wieś przyszłości jako alternatywa osadnicza miasta*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.

Kulczyk-Dynatowska A., 2012, *Sąsiedztwo przestrzeni wiejskiej i dużego miasta,* Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, 2, 3, s. 69–76.

Lewicka D., **Tomkiewicz R.**, 1994, *Gmina Dywity, Teraźniejszość i przeszłość,* Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn.

Liżewska I., 2007, *Tradycyjne budownictwo wiejskie na Warmii i Mazurach,* Borrusia, Olsztyn.

Messtichbtatt, mapy stolikowe w skali 1:25000, założone w latach 1890–92, wydane w latach 1940–44, Gutkowo (Göttkendorf) cz. wschodnia (Ostdeutschland) (sekcja 2188), http://igrek.amzp.pl (dostęp w kwietniu 2015)

Niedźwiecka-Filipiak I., **Kuriata Z.**, 2010, *Architektura krajobrazu w Programie Odnowy Wsi Opolskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław.

Polacy o architekturze, 2010, Centrum Badania Opinii Społecznej, BS/134/2010, Warszawa.

Raszeja E., 2013, *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań.

Tarajko-Kowalska J., 2009, *W poszukiwaniu inspiracji – kolor w tradycyjnej architekturze wsi Opolskiej,* [w:] Z. Kuriata, *Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 12, Sosnowiec s. 58–62.

Uchwała Nr XXXVI/244/06 Rady Gminy Dywity z dnia 11 lipca 2006 r. w sprawie uchwalenia studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Dywity.

Uchwała Nr XLV/332/14 Rady Gminy Dywity z dnia 30 października 2014 r. Plan odnowy miejscowości Ługwałd na lata 2014–2020.

Uchwała Nr 31/429/11/IV Zarządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 7 czerwca 2011 r. Wieś Warmii, Mazur i Powiśla miejscem w którym warto żyć… – program odnowy wsi województwa warmińsko-mazurskiego (założenia ogólne).

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80 poz. 717).

Wieczorkiewicz W., 1995, *Planowanie przestrzenne osadnictwa wiejskiego*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

www.olsztyn.stat.gov.pl. (dostęp: 20.10.2015 r.).

Summary

This article presents results of an analysis and a survey of selected landscape elements carried out under the village restoration programme. The spatial scope of the study includes the suburban village of Ługwałd located within the community of Dywity (Warmia and Mazury Province). As a part of the research, a detailed survey of the village was conducted, as well as an analysis concerning the extension of the locality, an analysis and a survey of the buildings and a social survey in the local community. The article presents the issue of contemporary transformations of suburban areas in Poland along with spatial arrangement and aesthetisation of the rural landscape with regard to the village

restoration programme. This programme provides an excellent tool to improve landscape values of the locality, but most often, it only results in arrangement of public spaces and not in their restoration, aesthetisation or assigning individual features with reference to the traditions of the region. In order to use the opportunity provided by the programme, an insight analysis of cultural and natural conditions of transformed areas should first be performed. A hilly area, numerous trees, arable fields, extensive meadows and lakes form the landscape of high natural values, which is the key resource of Ługwałd. Decreasing agricultural activities, as well as a strong population inflow have resulted in strong anthropogenic changes and the introduction of buildings which had no references to the architecture of the region, with observable blurring of individual features of the area and introduction of disharmony downgrading individual interiors and panorama of the village. Measures should be taken with the aim of improving spatial order and harmony between the existing and newly-designed buildings, and attempts should be made to activate the local community, bearing in mind the fact that village restoration should also include the human factor. The analyses conducted provided a basis to prepare a design concept for aesthetisation of the village.

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH
2017, tom 45, s. 175–189
https://doi.org/10.7163/SOW.45.10

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

Ocena wybranych opracowań ekofizjograficznych z obszarów wiejskich południowo-wschodniej Polski

Assessment of the selected eco-physiographic studies of rural areas of south-eastern Poland

Bogusława BARAN-ZGŁOBICKA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej, Zakład Polityki Przestrzennej i Planowania
al. Kraśnicka 2CD, 20-718 Lublin
bbaran@umcs.pl

Zarys treści: Opracowanie ekofizjograficzne jest podstawowym dokumentem charakteryzującym uwarunkowania przyrodnicze na potrzeby planowania przestrzennego. Na podstawie pełnego rozpoznania środowiska przyrodniczego wskazuje się w nim obszary predysponowane do pełnienia określonych funkcji społeczno-gospodarczych i ekologicznych. Obowiązkowo powinno być przygotowane do projektów planu zagospodarowania przestrzennego województwa, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Celem pracy jest ocena opracowań ekofizjograficznych sporządzonych dla dziewięciu gmin wiejskich południowo-wschodniej Polski. Badania szczegółowe obejmowały analizę zawartości i jakości merytorycznej informacji przyrodniczej oraz poprawności ujęcia i formułowania ocen, prognoz i wskazań w tych dokumentach. Pod względem formalnym ekofizjografie te są kompletne i opracowane zgodnie z wymogami prawnymi. Zawierają pełną charakterystykę komponentów środowiska przyrodniczego. Stwierdzono jednak elementy, które wymagają korekt i uzupełnień. Występują braki w zakresie identyfikacji: a) problemów zagospodarowania i użytkowania środowiska, b) oceny odporności środowiska na degradację, c) barier dla zagospodarowania, d) rzeczywistych i potencjalnych konfliktów.

Słowa kluczowe: zasoby przyrodnicze, obszary wiejskie, opracowanie ekofizjograficzne.

Wstęp

W rozwoju gospodarczym obszarów zurbanizowanych i wiejskich ogromne znaczenie mają zasoby przyrodnicze: ich rodzaj, wielkość i jakość. Nazywa się je także zasobami naturalnymi albo zasobami środowiska. Dzielone są na odnawialne i nieodnawialne (wyczerpywalne i niewyczerpywalne) lub trudno odnawialne. Można mówić o zasobach geosfery: atmosfery, hydrosfery, litosfery, pedosfery i biosfery (Kistowski 2009). Znajdują się one w określonej przestrzeni geograficznej, w której zachodzą również procesy przyrodnicze i społeczno-gospodarcze, powodujące przekształcenia zarówno zasobów, jak i przestrzeni. Nie można zapominać o tym, że sama przestrzeń jednocześnie też jest

zasobem środowiska przyrodniczego. Właściwe gospodarowanie przestrzenią z zachowaniem ładu przestrzennego i zrównoważonego rozwoju zgodnie z art. 1 ust. 1 *Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* (tekst jednolity Dz.U. 2016 poz. 778) stanowi jedno z trudniejszych zadań planowania przestrzennego. Działania planistyczne powinny uwzględniać racjonalne gospodarowanie środowiskiem i jego zasobami. Dlatego tak ważne jest pełne rozpoznanie zasobów przyrodniczych przed przystąpieniem do procesu planistycznego.

B. Poskrobko (2007, s. 10) określa pojęcie gospodarowania środowiskiem jako „korzystanie z zasobów i walorów przyrody dla zaspokojenia potrzeb osobniczych i społecznych ludzi (…) ". Natomiast termin gospodarowanie zasobami środowiska zostaje użyty w ustawie *Prawo ochrony środowiska* (tekst jednolity Dz. U. 2016 poz. 672) przy definiowaniu ochrony środowiska, która m.in. ma polegać na „racjonalnym kształtowaniu środowiska i gospodarowaniu zasobami środowiska zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju" (art. 3 pkt 13). W tym kontekście należy uznać, że gospodarowanie zasobami środowiska wiąże się z procesami jego racjonalnego kształtowania (Rakoczy 2014). Powinno też uwzględniać różnorodne czynniki i ich wzajemne powiązania, czyli mieć charakter systemowy, a podstawą wszelkich działań musi być planowanie (Bar i in. 2011).

Odniesienia do zasobów środowiska można doszukiwać się w ustawie *Prawo ochrony środowiska* (tekst jednolity Dz. U. 2016 poz. 672) w definicji legalnej samego środowiska, rozumianego jako: „ogół elementów przyrodniczych, w tym także przekształconych w wyniku działalności człowieka, a w szczególności powierzchnię ziemi, kopaliny, wody, powietrze, krajobraz, klimat oraz pozostałe elementy różnorodności biologicznej, a także wzajemne oddziaływania pomiędzy tymi elementami" (art. 3 pkt 39). W tych elementach należy dostrzegać zasoby przyrodnicze.

Zasoby przyrodnicze o wysokich walorach podlegają ochronie, która wg *ustawy o ochronie przyrody* (tekst jednolity Dz. U. 2015, poz. 1651, art. 2.1) „polega na zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu oraz odnawianiu zasobów, tworów i składników przyrody (…) ". Ustawa ta reguluje gospodarowanie zasobami i składnikami przyrody. Natomiast zakres gospodarowania i ochrony poszczególnych zasobów środowiska określają przepisy szczególne, które dotyczą m.in. wód, surowców mineralnych, lasów, gruntów rolnych i leśnych itp. (Nowak 2013; Fogel 2014).

Ustawa o zachowaniu narodowego charakteru strategicznych zasobów naturalnych kraju (Dz. U. 2001/97, poz. 1057 z późn. zm.) wprowadza specjalną kategorię strategicznych naturalnych zasobów kraju, do których należą zasoby wodne, wody polskich obszarów morskich, lasy państwowe, złoża kopalin (nieobjęte prawem własności nieruchomości gruntowej) oraz zasoby przyrodnicze parków narodowych. W tym przypadku kategoria zasobów przypisywana jest tym składnikom środowiska, które są wykorzystywane gospodarczo, ale w ściśle określonym zakresie (Haładyj i Trzewik 2014).

Wartość zasobów przyrodniczych jest wypadkową wielu czynników. Wyznaczają ją takie cechy, jak: rzadkość i ograniczoność występowania, zróżnicowanie rozmieszczenia, stopień przekształcenia i jakość. Mają one charakter naturalny, ale działalność człowieka może je przekształcać i modyfikować, obniżając lub podnosząc ich wartość. Działania gospodarcze powinny uwzględniać potrzebę ograniczenia strat przy eksploatacji zasobów nieodnawialnych, a przy odnawialnych zrównoważonego ich użytkowania. Gospodarowanie zasobami odbywa się w wydzielanej przestrzeni ekonomicznej, przeznaczonej do realizacji określonych funkcji (Poskrobko 2007; Karpa i in. 2010).

Z punktu widzenia prawidłowego gospodarowania i ochrony zasobów przyrodniczych ogromne znaczenie ma poziom rozwoju obszarów wiejskich, który coraz częściej przyjmuje kierunek wielofunkcyjny (Feltynowski 2009; Heffner 2015), także w zakresie różnicowania profilu samego rolnictwa (Wilkin 2010). Jednocześnie pojawiają się niekontrolowane zjawiska oraz problemy przestrzenne i rozwojowe, np. suburbanizacja w strefach podmiejskich (Czarnecki 2009) czy niekorzystne procesy społeczno-gospodarcze w obszarach peryferyjnych (Bański i in. 2014; Rosner i Stanny 2014). W jakim zakresie polska wieś wykorzysta swój kapitał lokalny w rozwoju, uwarunkowane jest wieloma czynnikami, ale podstawową determinantę stanowi środowisko przyrodnicze i jego zasoby (Bański 2013).

Planowanie przestrzenne może być ważnym instrumentem prawidłowego kształtowania środowiska przyrodniczego, poprawy jego stanu i ochrony zasobów, ale jest przede wszystkim instrumentem ukierunkowania rozwoju przestrzennego i w znacznym stopniu społeczno-gospodarczego. Jedynie kompleksowe i systemowe ujęcie zasobów przyrodniczych w planowaniu pozwala podejmować słuszne decyzje, zarówno w kontekście ochrony środowiska, jak i lokalizacji zjawisk gospodarczych. Dobre rozpoznanie uwarunkowań środowiskowych, w tym zasobów przyrodniczych to nie tylko ich diagnoza, ale również ocena, na ile predysponują do kreowania określonego kierunku rozwoju gospodarczego i czy obiektywnie są podstawą wskazań właściwej funkcji w planowaniu przestrzennym (Kozłowski 1996; Dubel 2000; Bródka 2010; Macias i Bródka 2014). Ze względu na samodzielność planistyczną gmin szczególnie istotna jest w tym przypadku polityka gospodarcza i przestrzenna szczebla lokalnego.

Do analiz wybrano opracowania ekofizjograficzne, jako podstawowe źródło informacji przyrodniczej specjalnie zebranej i przygotowanej dla procesu planistycznego. Celem pracy jest próba oceny ekofizjografii sporządzonych dla dziewięciu gmin wiejskich południowo-wschodniej Polski, regionu o bardzo zróżnicowanych zasobach środowiska i wysokich walorach przyrodniczych. Badania szczegółowe obejmowały analizę zawartości i jakości merytorycznej informacji przyrodniczej oraz poprawności ujęcia i formułowania ocen, prognoz i wskazań w tych dokumentach.

Opracowanie ekofizjograficzne

Dokumenty określające uwarunkowania fizjograficzne pod różne funkcje użytkowe mają długą historię (Różycka 1986; Stala 2001). Obowiązek sporządzenia opracowania ekofizjograficznego wynika z ustawy *Prawo ochrony środowiska* (tekst jednolity Dz. U. 2016 poz. 672). Art. 72 ust. 5 tej ustawy definiuje je jako dokumentację wykonywaną „na potrzeby studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz planu zagospodarowania przestrzennego województwa, charakteryzującą poszczególne elementy przyrodnicze na obszarze objętym studium lub planem i ich wzajemne powiązania". Jego podstawowym celem jest spełnienie wymagań wymienionych w art. 72 ust. 1–3, które dotyczą szczegółowych ustaleń w zakresie realizacji potrzeb ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju, jakie powinny znaleźć się w treści wyżej wymienionych dokumentów (Bar 2011; Gruszecki 2011).

Mimo braku formalnego włączenia do systemu planowania, bo nie mieści się w procedurach określonych *Ustawą o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* (art. 3, tekst jednolity Dz. U. 2016 poz. 778), opracowanie ekofizjograficzne stanowi ważne

ogniwo procesu planistycznego. Jest podstawowym źródłem nie tylko samej informacji o zasobach przyrodniczych uzyskanej na podstawie pełnego rozpoznania środowiska przyrodniczego, ale przedstawia jego możliwe wykorzystanie i zakres ochrony oraz ograniczenia źródeł zagrożeń. Określa uwarunkowania przyrodnicze dla różnych form zagospodarowania i użytkowania, czyli wskazuje obszary predysponowane do pełnienia określonych funkcji społeczno-gospodarczych i ekologicznych (Stala 2001; Kistowski 2001a, b, 2002; Kowalczyk 2001; Papińska 2007; Cichocki 2006, Kistowski i Pchałek 2009). Jego treść i rodzaj reguluje *Rozporządzenie Ministra Środowiska w sprawie opracowań ekofizjograficznych* (2002). Dokument powinien zawierać aktualne informacje o środowisku (§ 1 pkt 1). Ta ocena aktualności ekofizjografii jest bardzo ważna przed przystąpieniem do sporządzania aktów planistycznych. Jeśli mogły zaistnieć zmiany w środowisku istotne w kontekście działań planistycznych, to wykorzystanie jej wskazań w tym zakresie może być nawet przesłanką formalną dającą podstawę stwierdzenia nieważności aktu planistycznego (Derucka 2010, 2013; Gruszecki 2011; Szlachetko 2014).

Problematyczny jest zakres treści ekofizjografii sporządzanych do różnych dokumentów planistycznych. Mimo nowelizacji ustawy *Prawo ochrony środowiska* z 2004 r. (Dz. U. 49/2004 poz. 464), w której dopisano obowiązek wykonania opracowania również do studium, nie ma odrębnego aktu wykonawczego określającego jego zawartość, a wcześniejsze *Rozporządzenie* (2002) wymienia jedynie plany. I. Derucka (2013) uważa, że przepisy rozporządzenia należy stosować także w opracowaniach sporządzanych na potrzeby studium. Natomiast zespół autorski przygotowujący opracowanie ekofizjograficzne dla miasta Kielce (Szulczewska i in. 2009) stoi na stanowisku, że w tym przypadku ten akt wykonawczy nie obowiązuje.

Zgodnie z § 1 *Rozporządzenia* w opracowaniu ekofizjograficznym należy przedstawić kompleksową charakterystykę środowiska, biorąc pod uwagę dostosowanie zagospodarowania przestrzennego do uwarunkowań środowiskowych, zapewnienie trwałości procesów przyrodniczych i odnawialności zasobów, konieczność ograniczenia zagrożeń i negatywnych zjawisk oraz wskazanie obszarów zdegradowanych do rekultywacji. Wyróżniono dwa rodzaje opracowań (§ 2): podstawowe – wykonywane dla większości projektów planów miejscowych i planów zagospodarowania przestrzennego województw oraz problemowe – przygotowywane dla obszarów wymagających dokładniejszego rozpoznania pewnych cech środowiska przyrodniczego (np. szczególnie wartościowych) lub zagrożonych. Przy czym to pierwsze opracowuje się przed przystąpieniem do prac nad projektem, natomiast drugie przed bądź w trakcie (§ 3 *Rozporządzenia*).

Proces przygotowania opracowania ekofizjograficznego obejmuje kompleksowe badania i pomiary terenowe oraz zebranie różnorodnych materiałów archiwalnych (§ 4), które mogą wymagać aktualizacji. Źródła kartograficznej informacji przyrodniczej wykorzystywane w ekofizjografii (Kistowski 2001a, 2003) są bardzo zróżnicowane w zależności od rodzaju dokumentu, do którego jest wykonywana i obszaru, którego dotyczy. W ostatnich latach sytuacja bardzo się poprawiła. Mamy zdecydowanie większy zasób przestrzennej informacji przyrodniczej w wersji cyfrowej (Kistowski 2014).

Ekofizjografia składa się z części kartograficznej i opisowej (§ 5). W części graficznej opracowania podstawowego powinny znaleźć się mapy analityczne przedstawiające przestrzenną zmienność poszczególnych elementów środowiska oraz mapy syntetyczne kompleksowych ocen i waloryzacji. Zakres tematyczny części kartograficznej i opisowej ekofizjografii jest bardzo szeroki. M. Kistowski (2001b) wydziela w nim 4 zasadnicze etapy:

diagnozy, oceny, prognozy i wskazań. Przy małym zasobie materiałów archiwalnych i konieczności szczegółowych badań terenowych już sama diagnoza może być czasochłonna i kosztowna. Trudnym zagadnieniem jest przede wszystkim charakterystyka funkcjonowania środowiska (§ 6 pkt 1), do której zazwyczaj brakuje danych ilościowych i analizy muszą być przeprowadzane na podstawie rozpoznania struktury środowiska i skutków procesów przyrodniczych. Prawne formy ochrony zasobów przyrodniczych (także krajobrazu) powinny obejmować wszystkie obszary i formy chronione oraz te planowane, w tym te wynikające z przepisów szczególnych, często pomijane. Istotnym elementem jest przedstawienie zmian związanych z działalnością człowieka: sposobu użytkowania terenu, źródeł antropopresji i jej skutków w środowisku.

Kolejny etap stanowią wielokierunkowe oceny (§ 6 pkt 2), które mają dać podstawę ustalenia przydatności terenu do realizacji określonych funkcji społeczno-gospodarczych. Ważnym elementem jest ocena zgodności aktualnego użytkowania z uwarunkowaniami przyrodniczymi, będąca wyznacznikiem prawidłowości planowania przyszłych struktur przestrzennych. Jednym z etapów tej części opracowania jest ocena zasięgu barier fizjograficznych i prawnych. Należy przeprowadzić także analizę dotychczasowego zakresu ochrony zasobów i walorów przyrodniczych. Opis może zawierać również ocenę wystąpienia rzeczywistych i potencjalnych konfliktów środowiskowych przy różnych sposobach zagospodarowania terenu (Kistowski 2001b).

Prognoza (§ 6 pkt 3) powinna przedstawiać skutki zmian w środowisku przy założeniu kontynuacji istniejących form użytkowania i zagospodarowania. Należy wziąć pod uwagę przewidywane zmiany w komponentach środowiska. W ostatniej fazie opracowania (§ 6 pkt 4–6) następuje bezpośrednie określenie uwarunkowań przyrodniczych, czyli wskazanie potencjalnych obszarów do realizacji poszczególnych funkcji przyrodniczych i społeczno-gospodarczych oraz przedstawienie możliwości minimalizacji skutków antropopresji i polepszenia stanu środowiska. Jest to etap syntezujący wyniki oceny i prognozy, który zawiera bezpośrednie wytyczne dla zespołu przygotowującego projekt dokumentu planistycznego (Kistowski 2002).

Z. Cichocki (2006) identyfikuje najważniejsze obszary problemowe w opracowaniach ekofizjograficznych sporządzanych do projektów planów miejscowych. Porusza on zagadnienia metodyczne dotyczące ocen zgodności dotychczasowego użytkowania i zagospodarowania z uwarunkowaniami środowiskowymi, ocen kierunków i intensywności zmian w środowisku oraz zakresu prognozy. Wspomniany autor zwraca uwagę na specyfikę problematyki opracowań wykonanych do projektów planów miejscowych terenów górniczych. Zupełnie inna będzie także szczegółowość zagadnień poruszanych w przypadku terenów zainwestowanych oraz otwartych z ekspansją osadnictwa i cennych przyrodniczo, zwłaszcza na etapach ocen i wniosków. Natomiast treści zawarte we wstępnej prognozie zmian powinny być ważnym źródłem informacji dla prognozy oddziaływania na środowisko, sporządzanej w ramach strategicznej oceny. Dla zrównoważonego rozwoju jednym z ważniejszych wniosków jest stwierdzenie: „w kwalifikacji poszczególnych terenów pod określone funkcje, w pierwszej kolejności należy wyodrębnić (…) szczególnie cenne przyrodniczo tereny" (Cichocki 2006, s. 39).

Obszar i metody badań

Południowo-wschodnia Polska posiada różnorodne zasoby i wysokie walory środowiska przyrodniczego. Badaniami objęto dziewięć gmin wiejskich położonych w województwach: lubelskim – Potok Górny, Susiec, Wąwolnica, podkarpackim – Jarocin, Zaklików, Zarszyn i świętokrzyskim – Fałków, Krasocin, Solec-Zdrój. Większość jednostek ma typowe problemy społeczno-gospodarcze, charakterystyczne dla obszarów wiejskich. Lokalne władze samorządowe poszukują nowych kierunków rozwoju.

Do analiz szczegółowych wybrano jednostki o zróżnicowanej powierzchni i gęstości zaludnienia (tab. 1). Mimo swojej administracyjnej przynależności nie wszystkie są typowymi gminami wiejskimi. Gmina Solec-Zdrój posiada status uzdrowiska, a Wąwolnica i Zaklików (od 2014 r. miejsko-wiejska) mają potencjalne walory uzdrowiskowe. Struktura użytkowania terenu w badanych jednostkach jest zróżnicowana, ale nie wykazuje istotnej zmienności w ostatnim dziesięcioleciu. W gminach: Potok Górny, Wąwolnica, Zarszyn i Solec-Zdrój użytki rolne zajmują ponad 50% powierzchni. Łąki i pastwiska trwałe stanowią zwykle kilka, kilkanaście procent powierzchni (wyjątek Zarszyn – ponad 36%). Średnia wielkość gospodarstwa waha się w granicach 5–6 ha (największa 8,2 ha – Potok Górny), co generalnie nie odbiega od przeciętnej w regionie (woj. lubelskie 8,5 ha, woj. podkarpackie 5,1 ha, woj. świętokrzyskie 6,3 ha). Część jednostek ma duży udział lasów (lesistość ponad 50% w gminach Susiec i Zaklików) i jest to cecha wyróżniająca w stosunku do innych (woj. lubelskie: 23,1%, woj. podkarpackie: 37,9%, woj. świętokrzyskie: 28,1%). Około 20% powierzchni, przede wszystkim lasów, w gminie Zaklików obejmował poligon wojskowy. Lasy o wysokich walorach stanowią istotny potencjał turystyczny. Bardzo zróżnicowany jest także udział obszarów chronionych. Po tym względem wyróżnia się gmina Solec-Zdrój (ponad 97%), ale reżim ochronny tych form jest niski (przewaga obszarów chronionego krajobrazu), stąd realnie występują małe ograniczenia dla planowania przestrzennego. Zdecydowanie większe wymagania w tym zakresie muszą być uwzględnione w gminach Susiec i Wąwolnica, w których prawie połowa obszaru leży w obrębie parku krajobrazowego. Nie wszystkie gminy mają w swoich granicach obszary Natura 2000 (Potok Górny, Wąwolnica). Najwyższy udział tej formy ochrony występuje w gminach Susiec i Zaklików. Miejsca noclegowe w obiektach turystycznych oferują gminy posiadające przede wszystkim zasoby uzdrowiskowe i/lub atrakcje przyrodnicze: Solec-Zdrój oraz Susiec i Krasocin, gdzie rozwijają się różne formy turystyki. Dodatkowym miernikiem atrakcyjności turystycznej, będącym także wymiernym wskaźnikiem wyposażenia w infrastrukturę turystyczną, są ścieżki rowerowe. Największą ich długość posiada gmina Susiec.

Poziom wyposażenia w infrastrukturę techniczną (tab. 1) analizowanych jednostek jest bardzo zróżnicowany. W przypadku sieci wodociągowej udział osób korzystających zwykle przekracza 75%. Jedynie w gminie Zarszyn wynosi 40,1%. Z punktu widzenia ochrony środowiska bardzo niekorzystny jest mały udział mieszkańców korzystających z sieci kanalizacyjnej. Problem ten występuje w gminach woj. lubelskiego (Susiec, Wąwolnica) i stanowi ogromne zagrożenie dla stanu sanitarnego wód. Jednocześnie prawie połowa obszaru tych jednostek leży w granicach parków krajobrazowych. Natomiast w województwach podkarpackim i świętokrzyskim ponad połowa mieszkańców analizowanych gmin jest podłączona do sieci kanalizacyjnej (dla gmin Jarocin i Zarszyn ponad 76%). Ważnym wskaźnikiem poziomu życia jest udział osób korzystających z sieci gazowej, który dla wybranych gmin nie jest wysoki i zawiera się w przedziale od 25% do prawie 45%. Są gminy,

Tabela 1. Wybrane dane i wskaźniki analizowanych jednostek

Cechy			Gminy								
			Potok Górny	Susiec	Wąwolnica	Jarocin	Zaklików	Zarszyn	Fałków	Krasocin	Solec-Zdrój
			woj. lubelskie			woj. podkarpackie			woj. świętokrzyskie		
Powierzchnia [km^2]			111	191	63	91	202	105	132	192	85
Gęstość zaludnienia [os./km^2]			50	40	77	60	43	88	35	56	60
Lesistość [%]			27,6	55,7	14,0	41,2	64,1	23,4	46,5	43,9	10,4
Wody [%]			0,1	0,3	0,3	0,6	1,1	1,3	0,1	0,5	0,1
Grunty rolne* [%]			88,7	41,4	68,9	56,7	19,8	76,0	38,6	51,4	73,6
Użytki rolne* [%]			63,0	29,9	56,7	40,8	11,9	64,5	28,6	37,0	64,3
Łąki i pastwiska trwałe* [%]			12,7	2,5	5,9	16,8	1,3	36,9	8,6	14,3	19,7
Średnia powierzchnia gospodarstwa* [ha]			8,2	5,3	5,0	5,0	5,0	4,8	4,6	5,8	5,8
Formy ochrony przyrody** [%]			-	48,7	46,8	-	18,7	26,5	12,8	61,3	97,1
Rezerwaty przyrody [%]			-	0,6	-	-	1,9	-	-	1,1	-
Parki krajobrazowe [%]			-	48,2	46,8	-	18,7	-	-	15,3	6,1
Obszary chronionego krajobrazu [%]			-	-	-	-	-	26,5	12,4	46,0	91,0
Natura 2000*** [%]	OSO		-	98,9	-	14,6	39,0	19,9	-	-	-
	SOO		-	21,3	-	1,0	40,1	18,4	1,0	14,0	18,4
Użytki ekologiczne [%]			-	-	-	-	-	-	-	-	0,1
Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe [%]			-	-	0,6	-	-	-	-	-	-
Stanowiska dokumentacyjne**** [%]			-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pomniki przyrody [szt.]			2	4	11	1	15	-	2	7	2
Ludność korzystająca z sieci [%]	wodociągowej		93,3	93,9	76,1	89,0	94,7	40,1	83,6	91,1	91,6
	kanalizacyjnej		57,9	29,4	24,0	76,1	57,5	76,4	52,3	51,0	54,9
	gazowej		29,1	25,4	43,6	0,1	29,3	82,4	-	-	41,5
Odpady komunalne ogółem zebrane na 1 mieszkańca [kg]			41,1	60,5	99,5	24,4	91,4	44,9	88,0	34,8	97,7
Dochód gminy na 1 mieszkańca [zł]			3090	3259	2738	2743	3058	3155	4109	3266	3621
Dochody własne w dochodach ogółem gminy [%]			19,9	20,2	36,2	16,8	30,6	31,9	21,1	34,0	39,8
Wydatki majątkowe inwestycyjne w budżecie gminy [%]			10,2	30,2	5,1	19,3	17,7	20,0	36,2	21,4	3,3
Wydatki budżetu gminy na gospodarkę komunalną i ochronę środowiska [%]			4,9	6,3	10,5	5,5	9,4	3,3	30,1	13,9	13,3
Podmioty gospodarki narodowej [jed. gosp.]	ogółem		226	447	303	278	499	474	196	1114	294
	w tym w sektorze	rolniczym	12	36	4	28	25	20	6	31	10
		przemysłowym	12	46	28	42	78	39	32	370	34
		budowlanym	89	91	47	56	85	62	27	200	55
Udział bezrobotnych zarejestrowanych [%]			4,7	9,0	7,6	11,3	10,6	9,3	8,4	10,2	5,8
Turystyczne obiekty noclegowe [ob.]			-	8	-	-	-	-	1	7	9
Długość ścieżek rowerowych [km]			1,4	20,3	-	-	9,3	-	-	2,6	1,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS 2014; * dane PSR 2010, ** bez Natury 2000, *** udział powierzchni Natura 2000: OSO (obszar specjalnej ochrony ptaków) wg Dz. U. 25/2011 poz. 133, SOO (specjalny obszar ochrony siedlisk) woj. podkarpackie świętokrzyskie dane RDOŚ, woj. lubelskie na podstawie Geoserwis GDOŚ (pomiary własne), **** zespół przyrodniczo-krajobrazowy w gminie Wąwolnica jest wykazywany w Centralnym Rejestrze Form Ochrony Przyrody, BDL GUS pomija go.

które w ogóle nie posiadają stałej sieci gazowej (Fałków, Krasocin). Taka sytuacja źle prognozuje w kontekście konieczności ograniczenia niskiej emisji zanieczyszczeń do atmosfery. Ilość odpadów komunalnych zebranych waha się od prawie 25 kg do prawie 100 kg na jednego mieszkańca.

Wybrane wskaźniki ekonomiczne (tab. 1) ilustrują zróżnicowany poziom rozwoju gospodarczego. Najwyższy dochód na jednego mieszkańca mają jednostki województwa świętokrzyskiego i zwykle towarzyszy temu wysoki udział dochodu własnego w dochodach gminy. Najwięcej bezrobotnych zarejestrowanych jest w gminach Jarocin, Zaklików i Krasocin, najmniej – Potok Górny, Solec-Zdrój. Ważnym wskaźnikiem jest również udział wydatków gminy na gospodarkę komunalną i ochronę środowiska, które w 2014 r. najwyższy poziom osiągnęły w gminie Fałków i są skorelowane z wysokimi wydatkami inwestycyjnymi w budżecie jednostki. Zdecydowanie więcej podmiotów gospodarczych zarejestrowano w sektorach budowlanym i przemysłowym niż w rolniczym. W przypadku gminy Krasocin aż 570 i ogółem ich liczna jest najwyższa, przy jednocześnie bardzo wysokim udziale bezrobotnych.

W pracy przeprowadzono ocenę opracowań ekofizjograficznych wykonanych dla obszarów wiejskich wymienionych wyżej gmin południowo-wschodniej Polski. Wytypowano dokumenty, które przygotowane zostały na potrzeby studium i/lub planów miejscowych, ale obejmujące duży obszar jednostki. Tylko takie opracowania teoretycznie powinny dawać realny obraz wpływu uwarunkowań przyrodniczych na kształtowanie struktury funkcjonalno-przestrzennej. Badania szczegółowe obejmowały analizę zawartości i jakości merytorycznej informacji przyrodniczej oraz poprawności ujęcia i formułowania ocen, prognoz i wskazań w tych dokumentach. Kryteria wybrano pod kątem spełnienia wymogów prawnych (Dz. U. 155/2002 poz. 1298) oraz zaleceń przedstawianych w opracowaniach metodycznych i prac, w których dokonano już takiej oceny (Kistowski 2001b, 2002; Pawłat-Zawrzykraj 2008). Kryteria te zestawiono w postaci listy kontrolnej, w której wymieniono kolejne elementy niezbędne w ekofizjografii (tab. 2). Ocenę zawartości i poprawności prowadzono dla każdego z etapów opracowania z użyciem czterostopniowej skali uwzględniającej ilość, treść i wartość merytoryczną: 0 – brak lub znikoma informacja, 1 – informacja niedostateczna (częściowo zła jakość informacji lub jej brak, a do pełnych analiz i oceny konieczne są uzupełnienia), 2 – informacja z niewielkimi brakami (dobra jakość informacji, a niewielkie braki umożliwiają analizy i ocenę) 3 – informacja pełna. Opracowana klasyfikacja ma charakter przybliżony i względny. Należy traktować ją tylko jako określenie następstwa, formę rankingu treści. Ma pomóc w identyfikacji etapów, które są trudne w opracowaniu i wymagają szerszego omówienia. Jest to subiektywna ocena poziomu merytorycznego samego opracowania i znaczenia jego wskazań w planowaniu przestrzennym. Oceny weryfikowano informacjami z literatury dotyczącej środowiska przyrodniczego wybranych obszarów, baz danych geośrodowiskowych i opracowań studialnych oraz w trakcie wizji lokalnej.

Wyniki

Opracowania ekofizjograficzne zostały wykonane w większości do studium, ale również i/lub planów miejscowych dla obszaru całych lub wyjątkowo części gmin (jedynie w przypadku Zaklikowa – około 20% powierzchni) w latach 2003–2012. Pod względem formal-

nym są generalnie kompletne i poprawnie opracowane. Zachowują układ rozdziałów zgodnie z rozporządzeniem, ale ich treść nie do końca jest zgodna z tytułem i występują braki w zakresie pewnych informacji. Mapy wynikowe załączone do opracowań są przede wszystkim w skali 1:10 000 lub 1:25 000 (Fałków, Krasocin). Wszystkie są opracowaniami podstawowymi.

Po przeprowadzonych analizach stwierdzono następujące prawidłowości (tab. 2):

1. Etap diagnozy – najobszerniejsza i najbardziej szczegółowa część badanych dokumentów. Zawierają one wyczerpującą charakterystykę struktury środowiska, zwykle w układzie komponentowym, ale mają braki w charakterystyce funkcjonowania środowiska. Przedstawiają pełny opis prawnych form ochrony przyrody oraz walorów i zasobów środowiska wraz z określeniem ograniczeń w zagospodarowaniu, ale część z nich nie ujmuje wszystkich obiektów i obszarów wynikających z przepisów szczególnych. W kilku przypadkach nie przedstawiają stanu zagospodarowania i użytkowania środowiska. Natomiast identyfikują źródła antropopresji na miarę dostępnych informacji. W większości dokumentów znajduje się charakterystyka dotychczasowych zmian w środowisku.
2. Etap oceny – rozdział obejmujący ocenę odporności środowiska na degradację i zdolności do regeneracji. Wysuwane wnioski często wymagają lepszych podstaw metodycznych i uzupełnienia szczegółowymi analizami, bo generalnie prowadzone są w formie opisowej. Kilka opracowań ekofizjograficznych nie posiada charakterystyki barier (progów) dla zagospodarowania (te dotyczące wysokich walorów przyrodniczych zwykle podkreślane są przy problematyce ochrony przyrody). Brakuje też prawidłowej oceny przydatności środowiska do realizacji funkcji społeczno-gospodarczych, a wnioski przestawiane są bez uzasadnienia. Dokumenty zawierają rozdział dotyczący oceny zgodności dotychczasowego użytkowania i zagospodarowania z uwarunkowaniami przyrodniczymi, ale uzupełnienia wymaga charakterystyka rzeczywistych konfliktów w środowisku.
3. Etap prognozy – rozdział (o różnej wartości merytorycznej, głównie opis) dotyczący prognozy skutków zmian w środowisku pod wpływem istniejącego zagospodarowania, ale często bez charakterystyki potencjalnych konfliktów.
4. Etap wskazań – charakterystyka w zakresie wskazań do pełnienia różnych funkcji społeczno-gospodarczych i przyrodniczych, ale często występują dysproporcje w kompletności treści dotyczących uzasadnienia wskazań dla funkcji użytkowych i ekologicznych. Pomijane lub marginalizowane są działania odnoszące się do zagadnień minimalizacji zagrożeń występujących w środowisku.

W części ekofizjografii oprócz uwarunkowań przyrodniczych znajduje się charakterystyka społeczno-gospodarcza i opis dziedzictwa kulturowego. Generalnie opracowania zawierają obszerny wykaz źródeł informacji w dołączonej bibliografii (poza jedną ekofizjografią brak cytowań w tekście, jedynie powołania na dokumenty i ekspertyzy). Wyjątkowo znajdują się w nich zapisy co do zakresu wykonanych badań terenowych. Przeprowadzone analizy wskazują w przypadku tych opracowań na praktycznie niewielkie wykorzystanie dostępnej cyfrowej informacji przestrzennej (nawet bezpłatnych form pozyskiwania danych). W ocenie ogólnej tekstu słabo wypada ekofizjografia gminy Jarocin, ale tabela 2 nie uwzględnia szczegółowej inwentaryzacji przyrodniczej (przyroda ożywiona) przygotowanej do dokumentu. Wyjątkowym jest także – w przypadku opracowania dla tej gminy – wykonanie 57 odwiertów badawczych i szczegółowego kartowania terenu, które bardzo

Tabela 2. Ocena jakości opracowań ekofizjograficznych

Kryteria oceny	Gminy								
	Potok Górny	Susiec	Wąwolnica	Jarocin	Zaklików	Zarszyn	Fałków	Krasocin	Solec Zdrój
	woj. lubelskie			woj. podkarpackie			woj. święto-krzyskie		
Etap diagnozy									
Struktura środowiska	3	3	3	2	2	3	3	3	3
Funkcjonowanie środowiska	2	1	1	0	0	3	1	0	2
Ochrona prawna środowiska	2	3	3	2	3	3	2	3	3
Zagospodarowanie i użytkowanie środowiska	0	0	2	1	2	1	1	0	1
Źródła antropopresji i ich skutki	2	3	2	2	2	2	1	2	3
Dotychczasowe zmiany w środowisku	3	3	1	2	1	3	3	2	1
Ocena etapu diagnozy	*12*	*13*	*12*	*9*	*10*	*15*	*11*	*10*	*13*
Etap oceny									
Odporność środowiska na degradację i zdolność do regeneracji	2	3	3	0	2	2	2	2	0
Bariery dla zagospodarowania	0	3	1	1	1	3	0	1	0
Potencjał środowiska dla realizacji funkcji społeczno-gospodarczych	1	0	1	1	0	1	2	1	1
Jakość środowiska, zagrożenia i ograniczenia w zagospodarowaniu	3	3	3	2	3	3	3	3	2
Stan ochrony walorów i zasobów środowiska	2	3	3	1	3	3	3	3	3
Zgodność dotychczasowego użytkowania i zagospodarowania z uwarunkowaniami przyrodniczymi	3	2	1	0	3	3	1	3	0
Konflikty rzeczywiste w środowisku	2	1	1	0	0	1	1	2	0
Ocena etapu oceny	*13*	*15*	*13*	*5*	*12*	*16*	*12*	*15*	*6*
Etap prognozy									
Prognozowane zmiany zachodzące w środowisku pod wpływem istniejącego użytkowania i zagospodarowania	1	2	1	1	1	2	2	2	1
Konflikty potencjalne w środowisku	1	2	1	0	1	1	1	0	0
Ocena etapu prognozy	*2*	*4*	*2*	*1*	*2*	*3*	*3*	*2*	*1*
Etap wskazań									
Tereny predysponowane do pełnienia funkcji przyrodniczych	3	3	3	2	1	3	3	3	3
Tereny przydatne do pełnienia różnych funkcji społeczno-gospodarczych	3	3	3	2	1	2	3	3	3
Możliwości likwidacji i minimalizacji zagrożeń środowiska	1	2	1	0	0	1	2	1	1
Ocena etapu wskazań	*7*	*8*	*7*	*4*	*2*	*6*	*8*	*7*	*7*
Badania terenowe	0	0	2	3	1	0	0	1	2
Źródła informacji przyrodniczej	2	2	3	1	1	2	2	2	2
Część kartograficzna	2	3	3	3	2	3	3	3	3
Ocena końcowa	*38*	*45*	*42*	*26*	*30*	*45*	*39*	*40*	*34*

Źródło: opracowanie własne, kryteria oceny wyodrębniono na podstawie: *Rozporządzenie…* (2002), M. Kistowski (2001b, 2002), A. Pawłat-Zawrzykraj (2008). Ocena: 0 – brak lub znikoma informacja, 1 – informacja niedostateczna, 2 – informacja z niewielkimi brakami, 3 – informacja pełna.

wzbogacają treść map w skali 1:10 000 (rzeźby terenu, warunków gruntowo-wodnych i ekofizjograficznych), stanowiących doskonałą podstawę dla dalszych prac planistycznych.

Jakość opracowań ekofizjograficznych nie jest przedmiotem zbyt dużej liczby badań. A. Pawłat-Zawrzykraj (2008) wskazuje na zróżnicowany ich poziom i braki: pomijanie oceny krajobrazu i zgodności dotychczasowego użytkowania i zagospodarowania oraz etapu oceny. M. Jakiel (2015) podkreśla, że niska wartość merytoryczna ekofizjografii skutkuje brakiem realnego znaczenia w procesie planistycznym. Natomiast P. Fogel i J. Kuskowski (2015) przedstawiają ocenę załączników graficznych w części dotyczącej rozpoznania i diagnozy stanu środowiska, w której również dostrzegają problemy z charakterystyką krajobrazu. Przeważają opracowania ekofizjograficzne, które pozornie spełniają wymogi formalne, ale istnieje grupa reprezentująca wysoki poziom merytoryczny. Wniosek końcowy badań nie jest optymistyczny: „wyniki analizy dostępnych dokumentów (…) wskazują, że większość z nich – poza formalnym charakterem – nie będzie odgrywała istotnej roli w podejmowaniu decyzji o sposobie gospodarowania" (Fogel i Kuskowski 2015, s. 58).

Podsumowanie

Obszary wiejskie mają złożone problemy społeczno-gospodarcze, funkcjonalne i przestrzenne, których źródeł upatruje się przede wszystkim w słabszym poziomie rozwoju. Samorządy próbują inicjować lub wzmocnić istniejące już kierunki rozwoju lokalnego poprzez planowanie strategiczne i przestrzenne, w którym wskazują na znaczącą rolę zasobów przyrodniczych. W wielu przypadkach znaczenie tych zasobów jest przeceniane lub w obecnych warunkach nie mogą być one włączone do procesów gospodarczych. Często sama możliwość ich eksploatacji czy wykorzystania staje się źródłem konfliktu. Problemy te powinny znaleźć swoje kompleksowe rozwiązania w ekofizjografii. Należy zastanowić się, czy nie wskazać dalszych zastosowań tego dokumentu, jak to już kilkanaście lat temu postulował R. Kowalczyk (2001), w planowaniu i programowaniu rozwoju gospodarczego oraz rozszerzyć obszary jego wykorzystania w jednostkach samorządu terytorialnego, np. w aspekcie wdrażania polityki ekologicznej.

Przeprowadzona ocena opracowań ekofizjograficznych potwierdza wnioski z innych prac. Generalnie spełniają one warunki formalne, ale wielu przypadkach nie są źródłem wystarczającej informacji o uwarunkowaniach przyrodniczych dla planowania lokalnego. Zawierają pełną charakterystykę komponentów środowiska przyrodniczego (poza nielicznymi wyjątkami). Stwierdzono jednak elementy, które wymagają korekt i uzupełnień. Występują braki w zakresie identyfikacji: a) problemów zagospodarowania i użytkowania środowiska, b) oceny odporności środowiska na degradację, c) barier dla zagospodarowania, d) rzeczywistych i potencjalnych konfliktów. Mimo ogromnego zwiększenia zawartości baz cyfrowej informacji przestrzennej dotyczących zasobów przyrody, ochrony i stanu środowiska, przeprowadzone analizy tych wybranych dokumentów wskazują na brak ich bezpośredniego wykorzystania w ekofizjografii. Nadal należy pracować nad metodyką rozwiązywania pewnych problemów wskazanych do oceny w opracowaniach.

Osobną kwestię stanowią opracowania ekofizjograficzne sporządzane do planów miejscowych obejmujących niewielkie obszary, które rozważają zupełnie inną skalę i charakter problemów, np. dla terenu planowanej jednorodzinnej zabudowy mieszkaniowej. Pewnym mankamentem jest fakt, iż brak jest konkretnych wskazań co do kształtu dokumen-

tów problemowych. Zapisy *Rozporządzenia* (2002) są zbyt ogólne. Szczególnie dotyczy to określenia katalogu, dla jakich grup inwestycji powinny być realizowane. W części przypadków wykonywane są opracowania podstawowe, a projekt zmiany studium czy planu miejscowego przygotowywany jest pod funkcję „kolizyjną" z ochroną środowiska przyrodniczego i krajobrazu lub istniejącym użytkowaniem, np. na potrzeby uruchomienia eksploatacji surowców mineralnych czy lokalizacji elektrowni wiatrowych.

Literatura

Bański J., 2013, *O przyszłości polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 31, s. 9–24.

Bański J., **Pantylej W.**, **Janicki W.**, **Flaga M.**, **Wesołowska M.**, 2014, *Współczesne przekształcenia społeczno-gospodarcze a potencjał ludnościowy wschodniej Polski*, Studia Obszarów Wiejskich, 36.

Bar M., 2011, *Wprowadzenie do Działu VII. Ochrona środowiska w zagospodarowaniu przestrzennym i realizacji inwestycji*, [w:] M. Górski, M. Pchałek, W. Radecki, J. Jerzmański, M. Bar, S. Urban, J. Jendrośka (red.), *Prawo ochrony środowiska. Komentarz*, Wyd. C. H. Beck, Warszawa, s. 250–275.

Bar M., **Górski M.**, **Jendrośka J.**, **Jerzmański J. Pchałek M.**, **Radecki W.**, 2011, *Tytuł I. Przepisy ogólne*. *Dział II. Definicje i zasady ogólne,* [w:] M. Górski, M. Pchałek, W. Radecki, J. Jerzmański, M. Bar, S. Urban, J. Jendrośka (red.), *Prawo ochrony środowiska. Komentarz*, Wyd. C. H. Beck, Warszawa, s. 21–129.

Bródka S. (red.), 2010, *Praktyczne aspekty ocen środowiska przyrodniczego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

Cichocki Z., 2006, *Problematyka opracowań ekofizjograficznych do projektów miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego*, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.

Czarnecki A., 2009: *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów Wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa.

Derucka I., 2010, *Rola opracowań ekofizjograficznych w praktyce planistycznej*, Administracja: teoria, dydaktyka, praktyka, 1 (18), s. 112–128.

Derucka I., 2013, *Prawne gwarancje realizacji zadań ochrony środowiska w procedurze planowania przestrzennego w gminie*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.

Dubel K., 2000, *Uwarunkowania przyrodnicze w planowaniu przestrzennym*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok.

Ekofizjografia gminy Solec Zdrój, 2003, Świętokrzyskie Biuro Rozwoju Regionalnego, Kielce.

Ekofizjografia gminy Susiec (opracowanie podstawowe), 2011, Wójt Gminy Susiec. Susiec.

Ekofizjografia (opracowanie podstawowe), 2003, Urząd Gminy Potok Górny, Tomaszów Lubelski.

Ekofizjografia podstawowa gminy Wąwolnica, 2005, Wójt Gminy Wąwolnica, Wąwolnica.

Feltynowski M., 2009, *Polityka przestrzenna obszarów wiejskich. W kierunku wielofunkcyjnego Rozwoju*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa.

Fogel A. (red.), 2014, *Ograniczenia w zabudowie i zagospodarowaniu terenu a ład przestrzenny. Przepisy odrębne wobec ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, IGPiM*, Warszawa.

Fogel P., **Kuskowski J.**, 2015, *Ocena treści wybranych opracowań ekofizjograficznych w zakresie rozpoznania i diagnozy stanu, powstających na potrzeby kształtowania polityki przestrzennej gmin w Polsce*, Człowiek i środowisko, 39, 1, s. 43–59.

Gruszecki K., 2011, *Prawo ochrony środowiska. Komentarz*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa.

Haładyj A., **Trzewik J.**, 2014, *Pojęcie strategicznych zasobów naturalnych – uwagi krytyczne*, Przegląd Prawa Ochrony Środowiska, 1, s. 27–46.

Heffner K., 2015, *Przestrzeń jako uwarunkowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Wieś i Rolnictwo, 2 (167), s. 83–103.

Jakiel M., 2015, *Rola i jakość opracowań przyrodniczych w procedurze planistycznej na wybranym przykładzie z otuliny Słowińskiego Parku Krajobrazowego*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 39, s. 95–102.

Karpa A., **Łaguna T.**, **Witkowska-Dąbrowska M.**, **Zapotoczna M.**, 2010, *Środowisko i zasoby naturalne*, [w:] T. Łaguna, M. Witkowska-Dąbrowska (red.), *Zarządzanie zasobami środowiska*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok–Olsztyn, s. 11–47.

Kistowski M., 2001a, *Wybrane problemy metodologiczne i terminologiczne opracowań ekofizjograficznych*, Problemy Ocen Środowiskowych, 3 (14), s. 32–39.

Kistowski M., 2001b, *Zarys koncepcji opracowań ekofizjograficznych,* cz. I, Problemy Ocen Środowiskowych, 4 (15), s. 57–66.

Kistowski M., 2002, *Zarys koncepcji opracowań ekofizjograficznych,* cz. II, Problemy Ocen Środowiskowych, 1 (16), s. 52–59.

Kistowski M., 2003, *Struktury i przepływy informacji dla potrzeb planowania przestrzennego*, Człowiek i Środowisko, 27, 1–2, s. 83–96.

Kistowski M., 2009, *Zasoby środowiska*, [w:] J. Ciechanowicz-McLean (red.), *Leksykon ochrony środowiska*, Wyd. C.H. Beck, Warszawa, s. 406–414.

Kistowski M., 2014, *Źródła danych*, [w:] J. Solon (kierownik projektu), *Identyfikacja i ocena krajobrazów – metodyka oraz główne założenia*, IGiPZ PAN, Warszawa (www.igipz.pan.pl), s. 10–21.

Kistowski M., **Pchałek M.**, 2009, *Natura 2000 w planowaniu przestrzennym – rola korytarzy ekologicznych*. Ministerstwo Środowiska, Warszawa.

Kowalczyk R., 2001, *Opracowanie ekofizjograficzne – przyrodniczy fundament wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju w planach zagospodarowania przestrzennego*, Problemy Ocen Środowiskowych, 1 (12), s. 25–31.

Kozłowski S., 1996, *Przyrodnicze kryteria gospodarki przestrzennej*, Wydawnictwo KUL, Lublin.

Macias A., **Bródka S.**, 2014, *Przyrodnicze podstawy gospodarowania przestrzenią*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Nowak M.J. 2013, *Planowanie i zagospodarowanie przestrzenne. Przepisy szczególne*, *Komentarz*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa.

Opracowanie ekofizjograficzne do zmiany studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Fałków, 2005, Fałków.

Opracowanie ekofizjograficzne gminy Krasocin, 2008, Urząd Gminy w Krasocinie, Łódź.

Opracowanie ekofizjograficzne na potrzeby I zmiany studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Zaklików, 2012, Urząd Gminy Zaklików, Zaklików.

Opracowanie ekofizjograficzne podstawowe dla potrzeb studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego i miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego gminy Jarocin, 2010, Gmina Jarocin, Rzeszów.

Opracowanie ekofizjograficzne podstawowe dla terenu gminy Zarszyn dla potrzeb miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, 2006*,* Gmina Zarszyn, Zarszyn.

Papińska E., 2007, *Rola opracowań ekofizjograficznych w procesie planowania przestrzennego*, Czasopismo Techniczne, 7A, s. 185–190.

Pawłat-Zawrzykraj A., 2008, *Ocena wybranych opracowań ekofizjograficznych*, Przegląd Naukowy Inżynieria i Kształtowanie Środowiska, 3 (41), s. 69–77.

Poskrobko B., 2007, *Teoretyczne podstawy budowy systemu zarządzania środowiskiem*, [w:] B. Poskrobko (red.), *Zarządzanie środowiskiem*, PWE, Warszawa, s. 9–76.

Rakoczy B., 2013, *Tytuł I. Przepisy ogólne*, [w:] Z. Bukowski, E.K. Czech, K. Karpus, B. Rakoczy, *Prawo ochrony środowiska. Komentarz*, Wydawnictwo LexisNexis, Warszawa, s. 37–64.

Rakoczy B., 2014, *Pojęcie gospodarowania zasobami środowiska*, [w:] B. Rakoczy, M. Szablewska, K. Karpus (red.), *Prawne aspekty gospodarowania zasobami środowiska. Korzystanie z zasobów środowiska*, TNOiK Dom Organizatora, Toruń, s. 19–30.

Rosner A. Stanny M., 2014, *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w 2010 roku*, Fundacja EFRWP, IRWiR PAN, Warszawa.

Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 9 września 2002 r. w sprawie opracowań ekofizjograficznych. Dziennik Ustaw 155/2002, poz. 1298.

Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 12 stycznia 2011 r. w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków. Dziennik Ustaw 25/2011, poz. 133.

Różycka W., 1986, *Zakres badań ekofizjograficznych i zasady wdrażania wyników do planów zagospodarowania przestrzennego*, Człowiek i Środowisko, 10, 4, s. 515–531.

Stala Z., 1990, *Ekofizjograficzne zasady kształtowania struktury przestrzennej miast w planach zagospodarowania przestrzennego*, IGPiK, Warszawa.

Stala Z. 2001, *Opracowania ekofizjograficzne*, Człowiek i Środowisko, 25 (2), s. 217–229.

Szlachetko J.H., 2014, *Wpływ braku opracowania ekofizjograficznego na proces planistyczny*, Samorząd Terytorialny, 10, s. 16–20.

Szulczewska B., **Cieszewska A.**, **Giedych R.** (red.), 2009, *Opracowanie ekofizjograficzne wykonane na potrzeby Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Kielce*, SGGW Katedra Architektury Krajobrazu, Warszawa.

Ustawa Prawo ochrony środowiska z dnia 27 kwietnia 2001 r., Dziennik Ustaw 62/2001, poz. 627, (tekst jednolity Dz. U. tekst jednolity Dz. U. z dnia 16 kwietnia 2016 r., poz. 672.).

Ustawa. o zachowaniu narodowego charakteru strategicznych zasobów naturalnych kraju z dnia 6 lipca 2001 r., Dziennik Ustaw 2001/97 poz. 1057 z późn. zm.

Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r., Dziennik Ustaw 80/2003, poz. 717, (tekst jednolity Dz. U. z dnia 13 maja 2016 r., poz. 778).

Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r., Dziennik Ustaw 92/2004 poz. 880, (tekst jednolity Dz. U. z dnia 21 września 2015 r. poz. 1651)

Wilkin J. (red.), 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, IRWiR PAN, Warszawa.

Summary

An eco-physiographic study is a basic study describing the natural environment conditions for spatial planning purposes. Based on a comprehensive examination of the natural environment, the study indicates areas predisposed to performing specific socio-economic and ecological functions. The study provides information indispensable for the preparation of the draft provincial spatial development plan, spatial development conditions and directions study and local master plan. The objective of this article is to evaluate eco-

physiographic studies prepared for nine rural districts in south-eastern Poland. Detailed research focused on the analysis of the content and quality of environmental data as well as the correct presentation and formulation of assessments, forecasts and recommendations in these documents. From the formal perspective, these eco-physiographic studies are complete and consistent with the legal requirements. They contain a full description of the natural environment components. It was found, however, that some amendments and additions are required with regard to the insufficient identification of a) challenges to the development and use of the environment, b) assessment of the resistance of the environment to degradation, c) obstacles to development, and d) actual and potential conflicts.

Informacja dla Autorów

Studia Obszarów Wiejskich to wydawnictwo publikujące oryginalne opracowania naukowe z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej, geografii wsi i przestrzennego zagospodarowania kraju w języku polskim lub/i angielskim. Zapraszamy Autorów do nadsyłania wartościowych artykułów. Przestrzeganie poniższych zaleceń formalnych usprawni prace redakcyjne i przyczyni się do szybszej publikacji nadsyłanych materiałów.

Uwagi ogólne. Zgłoszenie przez autora (ów) tekstu do *Studiów Obszarów Wiejskich* oznacza, że nie jest on przewidziany do druku w innym wydawnictwie. Jest także jednoznaczne z wyrażeniem zgody na jego rozpowszechnianie przez IGiPZ PAN w formie drukowanej i elektronicznej z wykorzystaniem licencji Creative Commons: uznanie autorstwa, 3.0 Polska.
Podstawowym sposobem przekazania materiałów do druku jest przesłanie tekstu i załączników na płycie CD na adres wskazany przez redakcję. Tekst artykułu powinien być napisany zwięźle, ale jasno, przy użyciu edytora MS WORD. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 6000 słów. Wszystkie załączniki graficzne muszą być dostarczone w formie osobnych plików. Preferowany format dla danych liczbowych to MS EXCEL, a dla załączników graficznych pliki w formacie JPG, TIF, EPS, CDR*, AL* (*Wymagany zapis do edycji w starszych wersjach programów, na chwilę obecną: Corel Draw do wersji 14, Adobe Ilustrator do wersji 11).
Strona tytułowa. Na pierwszej stronie należy w kolejności umieścić: tytuł pracy w języku polskim, tytuł pracy w języku angielskim, imię i nazwisko autora/autorów (cyfry arabskie po nazwisku, umieszczane jako indeks górny, określają odp. afiliację), afiliację, adres (y), e-mail (e), zarys treści (maksymalnie 200 słów powinien zawierać: sformułowanie celu pracy/badań, identyfikację obiektu badań, przedmiotu rozważań, istotę stosowanej metody, najważniejsze wyniki i wnioski), słowa kluczowe (podaje się nie więcej niż 5 słów kluczowych).

Tekst artykułu pisany czcionką Calibri Light 10, interlinia 1,0. Nie należy nadawać odrębnych stylów znakowych i akapitowych oraz specyficznych wyróżnień (kolor, podkreślenia, itd.) fragmentom tekstu. W tekście opracowania, przy powoływaniu się na literaturę, należy podawać nazwisko autora oraz rok publikacji, np. (Nowak 2004; Kowalski 2005, 2007) lub według A. Nowaka (2006), a przy cytowaniu również numer strony, np. według A. Nowaka (2006, s. 6). W powołaniach na więcej prac tego samego autora, które ukazały się w tym samym roku, podaje się: (Nowak 1987a, b). W przypadku wspólnej publikacji dwóch autorów podaje się: (Kowalski i Nowak 1999), a trzech i więcej autorów: (Kowalski i in. 2006).

Podziękowania – opcjonalnie oraz ewentualna informacja o źródłach finansowania publikacji i wkładzie innych podmiotów w opracowanie publikacji (zgodnie z wymogami jakościowymi i standardami etycznymi opisanymi niżej) należy zamieścić po zasadniczym tekście.

Rysunki i fotografie z podpisami i objaśnieniami w j. polskim i angielskim powinny być zamieszczone w tekście, a ponadto dołączone w postaci osobnych plików posiadających numerację zastosowaną w tekście. Wymagana jest wysoka rozdzielczość rysunków i fotografii (min. 300 dpi w plikach rastrowych JPG lub TIF). Dopuszczalne formaty wektorowe (EPS, AI*, CDR*). Tytuł ryciny i źródło w języku polskim i angielskim powinny znajdować się poza rysunkiem, w pliku tekstowym. Objaśnienia znaków legendy w języku polskim i angielskim można zamieścić w obrębie ryciny lub poza nią. Rysunki i fotografie drukowane są w kolorze czarno-białym. Należy upewnić się, że po zastąpieniu ew. kolorów skalą szarości i przeskalowaniu do rozmiarów maksymalnie 12,5 x 20 cm będą one wystarczająco czytelne. Zalecany krój czcionki dla napisów będących częścią grafiki (bez możliwości edycji) to Calibri.

Tabele powinny być zamieszczone w tekście. Każda tabela powinna zawierać zwięzły tytuł (u góry) w języku polskim, kolejny numer i źródło danych (u dołu). Wszystkie skróty powinny być objaśnione (tytuł, źródło i objaśnienia należy dołączyć jedynie w pliku tekstowym). W komórkach tabeli nie powinny znajdować się znaki tabulacji (Tab) ani końca akapitu (Enter) – w razie potrzeby można korzystać ze znaku wymuszonego końca wiersza (Shift+Enter). Należy unikać nietypowego formatowania (jak wypełnienia kolorystyczne komórek, różne grubości linii, itd.).

Spis literatury ograniczony do literatury cytowanej, w porządku alfabetycznym, należy zamieścić poniżej tekstu artykułu według poniższego wzoru:

Artykuły w czasopismach i seriach wydawniczych:

Wójcik M., 2011, *Współczesne kierunki i podejścia badawcze w geografii wsi,* Przegląd Geograficzny, 83, 2, s. 163–185.

Kulikowski R., 2013, *Obszary wiejskie województwa podlaskiego w perspektywie 2050 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 31, s. 129–142.

Rozdziały w pracach zbiorowych:

Zegar J.S., 2014, *Typy społeczno-ekonomiczne indywidualnych gospodarstw rolnych według rodzaju gmin,* [w:] R. Rudnicki. M. Kluba (red.), *Zintegrowany rozwój obszarów wiejskich w świetle polityki Unii Europejskiej,* t. 1*, Rolnictwo i Wspólna Polityka Rolna,* Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 57–73.

Książki

Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.

Streszczenie. Na końcu opracowania powinno być zamieszczone streszczenie w języku angielskim zweryfikowane przez *native-speakera*. Objętość streszczenia: około 250–400 słów.

Ocena artykułów i dopuszczenie ich do druku. Wszystkie artykuły niespełniające powyższych zasad będą odsyłane do poprawy. Artykuły podlegają ocenie przez dwóch recenzentów. W procesie recenzowania stosowane jest rozwiązanie, w którym autor (zy) i recenzenci nie znają swoich tożsamości (tzw. *„double-blind review proces*").Wynik recenzji będzie miał decydujący wpływ na możliwość opublikowania materiału w *Studiach Obszarów Wiejskich*.
Zasady dotyczące recenzowania w *Studiach Obszarów Wiejskich*
1. Do oceny każdej publikacji powołuje się co najmniej dwóch niezależnych recenzentów spoza jednostki, w której afiliowani są autorzy publikacji.
2. W przypadku tekstów powstałych w języku obcym, co najmniej jeden z recenzentów jest afiliowany w instytucji zagranicznej innej niż narodowość autora pracy.
3. W procesie recenzowania stosowane jest rozwiązanie, w którym Autor(zy) i recenzenci nie znają swoich tożsamości (tzw. *double-blind review proces*).
4. Wyznaczając recenzentów redakcja wydawnictwa zachowuje ponadto zasadę zapobiegania konfliktom interesów między recenzentem a autorem.
5. Recenzje mają formę pisemną i kończą się jednoznacznym wnioskiem do dopuszczenia artykułu do publikacji lub jego odrzucenia, względnie warunkowego dopuszczenia tekstu do publikacji po jego poprawieniu przez autora według uwag zawartych w recenzji. W takiej sytuacji recenzent może zastrzec sobie prawo do ponownego zrecenzowania pracy, po dokonaniu przez autora poprawek wskazanych w pierwszej recenzji. Do publikacji dopuszczane będą prace posiadające dwie pozytywne recenzje (zawierające wniosek o dopuszczenie do publikacji) – wzór recenzji poniżej.
6. Zasady kwalifikowania lub odrzucenia publikacji oraz formularz recenzji są podane do publicznej wiadomości na stronie internetowej wydawnictwa.
7. Nazwiska recenzentów nie są publikowane przy poszczególnych artykułach

Studia Obszarów Wiejskich

ARKUSZ RECENZJI

Tytuł recenzowanego artykułu .....

1. Czy zagadnienie przedstawione w artykule jest istotne pod względem naukowym i może zainteresować szersze grono czytelników? Czy praca przedstawia oryginalne materiały autorskie, stanowi syntezę czy przegląd badań?

2. Czy tematyka artykułu odpowiada tematyce tomu i profilowi Studiów Obszarów Wiejskich?

3. Czy sposób przedstawienia tematu jest prawidłowy, to znaczy (*odpowiedź: Tak lub Nie*)
- czy tytuł dokładnie odpowiada treści?
- czy zagadnienie zostało przedstawione w sposób logiczny?
- czy wnioski wynikają z treści pracy?
- czy odpowiednie pozycje literatury zostały uwzględnione?
- czy ilustracje (tabele wykresy, mapy) są czytelne i wystarczające

4. Sugerowane poprawki (rozwinięcie na odwrotnej lub osobnej stronie). Drobne poprawki mogą być zaznaczone w tekście artykułu.

WNIOSEK:

Ocena artykułu:
□ Bardzo dobra □ Dobra □ Przeciętna □ Temat interesujący, ale słabo przedstawiony

Artykuł warto opublikować (*właściwe podkreślić*)*:*
- w wersji przedstawionej przez autora (-ów)
- z ewentualnymi drobnymi poprawkami sugerowanymi przez recenzentów i/lub redakcję
- po dokonaniu zasadniczych zmian sugerowanych przez recenzentów i redakcję
- artykuł nie nadaje się do publikacji

Wymogi jakościowe i standardy etyczne. W trosce o dochowanie najwyższych standardów redakcyjnych oraz w celu zapobieżenia nierzetelności w publikacjach naukowych określanych jako tzw. *ghostwriting* i *guest authorship* Redakcja *Studiów Obszarów Wiejskich* wymaga od autorów ujawniania informacji o podmiotach przyczyniających się do powstania publikacji (wkład merytoryczny, rzeczowy, finansowy etc.). W tym celu zobowiązuje się autorów do zachowania następujących standardów podczas przygotowywania tekstów składanych do publikacji: 1) w przypadku publikacji naukowych, które nie zostały wykonane samodzielnie, tzn. opracowano je we współautorstwie lub z wykorzystaniem pomocy wyspecjalizowanego podmiotu (osoby fizycznej lub praw-

nej), w końcowej części pracy (w punkcie: „Podziękowania") należy zawrzeć notę, w której ujawniany jest wkład poszczególnych autorów (współautorów) w powstanie publikacji (artykułu, monografii). Oznacza to konieczność podania ich afiliacji oraz kontrybucji, tj. informacji kto jest autorem koncepcji, założeń, zastosowanych metod, protokołu itp., wykorzystywanych w toku pracy badawczej – przygotowywania publikacji; główną odpowiedzialność ponosi autor zgłaszający manuskrypt. 2) Autor/współautorzy podają ponadto informację o ewentualnych źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów w opracowanie publikacji (financial *disclosure*). Redakcja wydawnictwa informuje, że wszelkie przejawy nierzetelności naukowej, zwłaszcza łamania i naruszania zasad etyki obowiązujących w nauce, w tym wykryte przypadki *ghostwriting, guestauthorship* będą dokumentowane i oficjalnie demaskowane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia edytorów naukowych itp.).

Z *ghostwriting* mamy do czynienia wówczas, gdy ktoś wniósł istotny wkład w powstanie publikacji, bez ujawniania swojego udziału jako jeden z autorów lub bez wymieniania jego roli w Podziękowaniach zamieszczonych w publikacji.
Z *guest authorship (honorary autorship)* mamy do czynienia wówczas, gdy udział autora jest znikomy lub w ogóle nie miał miejsca, a pomimo to jest autorem/wspłautorem publikacji.

Wersja pierwotna. Wersja papierowa i elektroniczna są tożsame, jednakże Redakcja wskazuje wersję papierową jako wersję pierwotną czasopisma.

Adres Redakcji
ul. Twarda 51/55, 00–818 Warszawa
tel. (+48 22) 697 88 34, fax (+48 22) 620 62 21
e-mail: b.solon@twarda.pan.pl

Redaktor Naczelny
Studiów Obszarów Wiejskich
/-/
Dr Konrad Czapiewski